

DZIAŁANIA PRZEDSIĘBIORCZE NA OBSZARACH WIEJSKICH MAZOWSZA

**MAŁGORZATA BŁAŻEJOWSKA
KATARZYNA BRODZIŃSKA
MARIA PARLIŃSKA
ALICJA STOLARSKA**

**Wydawnictwo SGGW
Warszawa 2022**

© Copyright by Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2022

RECENZENCI:

prof. dr hab. **Janina Sawicka** – Akademia Mazowiecka w Płocku

prof. dr hab. inż. **Bartosz Mickiewicz** – Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie

AUTORZY:

dr **Małgorzata Błażejowska**

Politechnika Koszalińska

ORCID 0000-0002-3279-9879

dr hab. **Katarzyna Brodzińska**

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID 0000-0003-1329-2391

dr hab. **Maria Parlińska**, prof. UTH

Uczelnia Techniczno-Handlowa im. Heleny Chodkowskiej w Warszawie

ORCID 0000-0003-3323-7779

dr inż. **Alicja Stolarska**

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

ORCID 0000-0002-9546-8292

Redakcja merytoryczna i korekta: Agata Cienkusz

Redakcja techniczna i opracowanie graficzne: Tomasz Ruchniewicz

Fragment fotografii na okładce: PxHere / CC0 1.0 Universal

Wydanie publikacji dofinansowane ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego

ISBN 978-83-8237-122-2 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-8237-123-9 (wersja elektroniczna)

Wydawnictwo SGGW

ul. Nowoursynowska 161, 02-787 Warszawa

tel. 22 593 55 20 (-25, -27 – sprzedaż)

e-mail: wydawnictwo@sggw.edu.pl

www.wydawnictwosggw.pl

Wydawnictwo SGGW

[wydawnictwosggw](https://www.instagram.com/wydawnictwosggw)

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
1. MAZOWSZE – KRÓTKO O REGIONIE	7
1.1. Rys historyczny i położenie	7
1.2. Stan obecny i obszary wiejskie	10
2. SYTUACJA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA LUDNOŚCI NA OBSZARACH WIEJSKICH	15
2.1. Czynniki determinujące jakość życia na obszarach wiejskich	15
2.2. Zasoby ludzkie i zmiany demograficzne	18
2.3. Sytuacja na rynku pracy	20
2.4. Infrastruktura techniczna i społeczna	23
3. ROLNICTWO – SPECYFIKA I KIERUNKI ZMIAN	29
3.1. Potencjał produkcyjny rolnictwa	29
3.2. Produkcja roślinna	34
3.3. Produkcja zwierzęca	39
3.4. Rolnictwo ekologiczne	42
4. ROZWÓJ PRYWATNEJ DZIAŁALNOŚCI NIEROLNICZEJ	49
4.1. Ogólne tendencje prowadzenia działalności gospodarczej	49
4.2. Podmioty według rodzaju prowadzonej działalności	53
4.3. Przedsiębiorczość ludności terenów wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego	56

5. DZIAŁANIA NA RZECZ INKLUZJI SPOŁECZNEJ NA OBSZARACH WIEJSKICH MAZOWSZA	69
5.1. Sektor ekonomii społecznej	69
5.2. Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej przykładem przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu	71
5.3. Wsparcie podmiotów ekonomii społecznej	77
5.4. Mazowiecka Marka Ekonomii Społecznej	82
6. SPÓŁDZIELNIE SOCJALNE I ICH ZNACZENIE W ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH MAZOWSZA	87
6.1. Spółdzielnie socjalne jako podmioty ekonomii społecznej	87
6.2. Spółdzielnie socjalne założone przez osoby fizyczne	93
6.3. Spółdzielnie założone przez osoby prawne	96
7. PODMIOTY WSPIERAJĄCE PROCES REINTEGRACJI SPOŁECZNEJ	103
7.1. Centra integracji społecznej	103
7.2. Kluby integracji społecznej	108
7.3. CIS i KIS partnerami instytucji pomocy społecznej i publicznych służb zatrudnienia	109
8. DZIAŁALNOŚĆ RAD SENIORÓW FORMĄ AKTYWIZACJI NA OBSZARACH WIEJSKICH	113
8.1. Regulacje prawne funkcjonowania gminnych rad seniorów	115
8.2. Rozwój rad seniorów w Polsce	117
8.3. Działalność rad seniorów w województwie mazowieckim	119
PODSUMOWANIE	123
BIBLIOGRAFIA	127

WSTĘP

Zagadnienia związane z przedsiębiorczością od lat stanowią wielowymiarowy problem badawczy, który może być rozpatrywany z wielu różnych perspektyw. I chociaż przedsiębiorczość najczęściej jest utożsamiana z tworzeniem własnej działalności gospodarczej, w rzeczywistości ma ona dużo szerszy zakres. Należy ją postrzegać jako ideę i pewien kierunek myślenia, który pozwala ludziom wprowadzać istotne zmiany nie tylko w sposobie prowadzenia przedsiębiorstwa, gospodarstwa rolnego, ale także wszelkiej działalności prospołecznej na obszarach wiejskich, a w szczególności na rzecz przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu czy aktywizacji społecznej ludzi starszych. W tym kontekście działania przedsiębiorcze z pewnością nie będą generowały dużych korzyści ekonomicznych, ale wymiar społeczny takiej aktywności jest równie ważny.

Województwo mazowieckie jest jednym z najbardziej zróżnicowanych wewnętrznie obszarów w Polsce i w UE, co przez lata utrudniało efektywne wykorzystanie funduszy europejskich na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. Nowy podział statystyczny województwa mazowieckiego, zgodnie z rozporządzeniem Komisji Europejskiej, od 1 stycznia 2018 roku obejmujący dwa regiony: mazowiecki regionalny i warszawski stołeczny jest szansą na zmniejszenie dysproporcji wewnątrz województwa. Głównym argumentem przemawiającym za podziałem statystycznym województwa mazowieckiego było przypisanie nowych jednostek NUTS 2 do dwóch różnych kategorii zamożności, dzięki czemu wyłączono dynamicznie rozwijający się obszar metropolitalny (region warszawski stołeczny), a region mazowiecki regionalny, który nadal pozostaje w grupie słabiej rozwijających się regionów UE, zyskał możliwość wykorzystania dodatkowych funduszy europejskich przyznawanych w ramach zmniejszania dysproporcji między regionami. Nasuwają się w tym miejscu pytania: Czy region mazowiecki regionalny wykorzysta szansę rozwoju wynikającą z nowego podziału statystycznego województwa? Na ile podział ten przyczyni

się do zmniejszenia dysproporcji w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych podregionów, powiatów i gmin? Trzeba bowiem pamiętać, że zarówno poziom przedsiębiorczości, jak i poziom życia na obszarach wiejskich są wypadkową oddziaływania wielu czynników, w tym szczególnie lokalizacji względem aglomeracji miejskich i głównych szlaków komunikacyjnych oraz dobrze rozwiniętych funkcji turystycznych. W przypadku regionu mazowieckiego regionalnego czynniki te mają raczej znaczenie marginalne, jednak każdy obszar wyróżnia się indywidualnym potencjałem rozwoju. Ważne by go dostrzec i odpowiednio wykorzystać w celu zbudowania przewagi konkurencyjnej. W przypadku obszarów wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego dużą rolę w tym zakresie mogą odegrać ograniczenia związane z pandemią COVID-19, jak i zagrożenie wynikające z wojny w Ukrainie, czy obecny kryzys gospodarczy. Sytuacje kryzysowe mogą doprowadzić do istotnych zmian społecznych, takich jak długoterminowy rozwój pracy zdalnej, co w dłuższym okresie może być korzystne dla rozwoju obszarów wiejskich, oczywiście pod warunkiem dostępności do sieci szerokopasmowych. Czy zatem obszary wiejskie regionu mazowieckiego regionalnego mogą być atrakcyjnym miejscem pracy i zamieszkania dla ludzi młodych? Czy mogą być miejscem przyjaznym dla osób w podeszłym wieku? Czy mieszkańcy tych obszarów będą potrafili odnaleźć nisze rynkowe i umiejętnie je wykorzystać? Próbę odpowiedzi na tak postawione pytania stanowi niniejsze opracowanie.

Nie wyczerpuje ono oczywiście wszystkich zagadnień i problemów związanych z możliwością rozwoju przedsiębiorczości w tym szerokim zakresie, nie tylko powstawania i rozwoju przedsięwzięć gospodarczych, ale wszelkiej przedsiębiorczej aktywności zawodowej czy społecznej mieszkańców. Stanowi jednak ważny przyczynek do dalszych, pogłębionych badań nad problematyką rozwoju obszarów wiejskich Mazowsza i prowadzenia odrębnych analiz dla regionów: stołecznego i regionalnego, by monitorować tempo i zakres zachodzących zmian.

1. MAZOWSZE – KRÓTKO O REGIONIE

1.1. Rys historyczny i położenie

Mazowsze jest krainą położoną w centralnej i północno-wschodniej Polsce, a jego stolicą w historycznym ujęciu był Płock, który jako pierwsza osada otrzymał w 1237 roku prawa miejskie z rąk księcia Konrada I Mazowieckiego, a za czasów książąt: Władysława Hermana i jego syna Bolesława III Krzywoustego pełnił funkcję wiodącego ośrodka władzy w Polsce (Gieysztof, 1973). Miasto było wielokrotnie niszczone, a od XIV wieku jego znaczenie uległo marginalizacji, chociaż jeszcze w X wieku obszar Płocka był najgęściej zaludnioną częścią Mazowsza.

W XIII wieku Mazowsze podzielone zostało na trzy księstwa: płockie, czerskie i rawskie, a potem na krótko ponownie zjednoczone przez Siemowita III. Po jego śmierci nastąpił kolejny podział pomiędzy dwóch jego synów, z których jeden (Janusz I Stary) przeniósł stolicę swego księstwa z Czerska do Warszawy, a także doprowadził do znacznego rozwoju na tym terenie.

Historycznie Mazowsze wyodrębnione zostało w czasach wczesnopiastowskich w wyniku podziałów dynastycznych, a po śmierci ostatniego potomka Piastów zostało przyłączone w grudniu 1529 roku (inkorporacja) do Królestwa Polskiego i powierzone władzy Zygmunta I Starego (Inkorporacja Mazowsza). Zachowano zamki królewskie w Warszawie, Płocku i Czersku, gdzie urzędowali władcy. Z uwagi jednak na wcześniejszą odrębność kultury i prawa ziem mazowieckich dopiero w 1577 roku przyjęto tu prawo polskie, zachowując jednak niektóre wcześniejsze przywileje. Po włączeniu utrzymany został też podział na trzy województwa: płockie, rawskie i mazowieckie, które łącznie obejmowały 33 powiaty zajmujące powierzchnię przeszło 31,8 tys. km². W skład województwa

płockiego wchodziły powiaty: mławski, niedzborski, szreński, sierpski, raciąski, płoński, bielski i płocki. Województwo rawskie tworzyły powiaty: gostyniński, rawski oraz sochaczewski, a pozostałe 22 przynależały do największego województwa mazowieckiego (Pawiński, 1895).

Mazowsze znajduje się w centralnej i północno-wschodniej Polsce, w środkowym biegu rzeki Wisły i dorzeczu jej dopływów (rys. 1.1). Jak opisywał Długosz, na południu graniczy z ziemią sandomierską i lubelską, a od południowego zachodu z ziemią łęczycką. Na północnym zachodzie ograniczają je Kujawy i ziemia dobrzyńska, a na wschodzie Podlasie (Ostrowski, 2012). W ujęciu geograficznym można tu wyodrębnić Nizinę Południowomazowiecką, Nizinę

Rysunek 1.1. Obszar Mazowsza w ujęciu historycznym (XIII-XVIII w.)

Źródło: Mazowsze. W: Wikimedia Commons. Pobrane z: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=70129852> [dostęp: 02.11.2022].

Północnomazowiecką oraz część zachodnią Niziny Podlaskiej (Kondracki, 1961). W skład Niziny Południowomazowieckiej wchodziły: Równina Kutnowska (tylko w części należała do historycznego Mazowsza), Kotlina Warszawska, Wysoczyzna Rawska oraz Wysoczyzna Siedlecka. Nizinę Północnomazowiecką tworzyły: Wysoczyzna Płocka i Wysoczyzna Ciechanowska, Równina Kurpiowska, Międzyrzecze Łomżyńskie, Pradolina Raciąska i Dolina Dolnej Narwi. Część zachodnią Niziny Podlaskiej stanowiły: Wysoczyzna Koleńska, Kotlina Biebrzańska i w części Wysoczyzna Wysokomazowiecka (Pałucki, 1973).

Już w XVI wieku był to najludniejszy polski region, a jego mieszkańców zwano Mazurami właściwymi. Nie stanowili oni jednak jednolitej grupy pod względem etnograficznym, będąc „mieszanką” różnych tradycji drobnoszlacheckich. Poszczególne grupy różniły się budownictwem, sposobem gospodarowania, strojem, obrzędami i folklorem. Odrębność obyczajów najdłużej zachowali Kurpie i Łowiczanie. Dopiero później (kolonizacja mazurska) część mieszkańców Mazowsza zasiedlała inne obszary, m.in. dawne tereny pruskie (Mazurzy pruscy), po wymarciu mieszkających tam wcześniej Prusów. Mazurzy osiedlali się również na Podlasiu, Wołyniu, w Małopolsce, Wielkopolsce czy terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego (Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Mazurzy;4009129.html>).

Wielorakość kultur i zwyczajów przekładała się również na różnice w nazewnictwie oraz pisowni poszczególnych miast i miejscowości, które równocześnie ewoluowały w czasie (Babik, 2015; Bijak, 2001; Pałucki, 1973; Wolff, Rzetelska-Feleszko, 1982; Zierhoffer, 1957).

W wyniku rozbiorów (II i III) Mazowsze podzielone zostało pomiędzy Austrię i Prusy, które zyskały jego większą część i dopiero w 1807 roku, za sprawą Napoleona Bonaparte, całe utworzyło Księstwo Warszawskie. Niestety niepowodzenie jego wojen spowodowało „przejście” Mazowsza pod wpływ rosyjskie (Mazowsze..., <https://www.gutenberg.czyz.org>).

Po I wojnie światowej region tworzył województwo warszawskie, a podczas okupacji hitlerowskiej był częścią Generalnego Gubernatorstwa. Kolejne zmiany i podziały nie tylko powodowały pewne przesunięcia granic, ale wpływały również na różnice w rozwoju poszczególnych części, które dodatkowo charakteryzowały się zróżnicowaniem warunków naturalnych, np. występowaniem bagienno-leśnych obszarów w części wschodniej (Samsonowicz, 2006).

Początkowo niewielkie znaczenie Warszawy zaczęło się zmieniać po przeniesieniu tu w 1413 roku stolicy Księstwa Mazowieckiego, a następnie (w XVI w.) dworu królewskiego z Krakowa. Jeszcze w XIX wieku miasto rozwijało się w tempie zbliżonym do pozostałych w okolicy, a tereny ościenne pełniły głównie funkcje rolnicze oraz handlowe. W strefie podmiejskiej zaczął rozwijać się

przemysł (cegielnie, włókiennictwo, młyn z papiernią, piwowarstwo i gorzelnictwo, zakłady metalowe), a z czasem także usługi uzdrowiskowo-letniskowe. Postępujące uprzemysłowienie w II połowie XIX wieku spowodowało większy rozwój miast oraz ośmiokrotny przyrost liczby ludności w Warszawie. Nierównomierność zmian, w wyniku których kształtowały się różne typy miast: silne ośrodki przemysłu wokół Warszawy, małe lokalne ośrodki podwarszawskie oraz słabiej powiązane peryferyjne, była zaczątkiem pogłębiających się później dysproporcji na Mazowszu. Ośrodki podmiejskie stały się (po II wojnie światowej) integralną częścią aglomeracji warszawskiej (Śleszyński, 2012).

Trójstopniowy podział administracyjny Polski w 1999 roku umocnił pozycję Warszawy na Mazowszu i sprawił, że województwo mazowieckie stało się największym i najliczniejszym pod względem liczby ludności województwem w kraju. Według danych GUS, na 31 grudnia 2021 roku liczyło 5 419 963 mieszkańców i zajmowało 35 558 km² powierzchni, wobec czego gęstość zaludnienia wynosiła 151 osób na 1 km². Ośrodkiem władzy i siedziby wojewody jest Warszawa. Województwo tworzą powiaty: białobrzeski, ciechanowski, garwoliński, gostyniński, grodziski, grójecki, kozienicki, legionowski, lipski, łosicki, makowski, miński, mławski, nowodworski, ostrołęcki, ostrowski, otwocki, piaseczyński, plocki, płoński, pruszkowski, przasnyski, przysuski, pułtuski, radomski, siedlecki, sierpecki, sochaczewski, sokołowski, szydlowiecki, warszawski zachodni, węgrowski, wołomiński, wyszkowski, zwoleński, żuromiński i żyrardowski. Znajduje się tu również 5 miast na prawach powiatów: Warszawa, Płock, Radom, Ostrołęka i Siedlce. Do największych miast województwa mazowieckiego należą: Warszawa (największa również w Polsce; 1 792 718 mieszkańców), Radom, Płock, Siedlce, Pruszków, Ostrołęka i Legionowo (Polska w liczbach, <https://www.polskawliczbach.pl>). W jego granicach funkcjonuje aż 314 gmin, w tym 219 wiejskich (Samorząd Województwa Mazowieckiego, <https://mazovia.pl/>).

1.2. Stan obecny i obszary wiejskie

Pojęcie obszarów wiejskich jest rozumiane i określane w różny sposób, w zależności od nauki, która je wykorzystuje (Kołodziejczak, 2021). Niezależnie jednak od sposobu klasyfikacji, gospodarowanie oraz jakość życia na tych obszarach różnią się w porównaniu do miast (Borys, 2015; Chmielewska, Zegar, 2018; Czapiński i in., 2015; Panek, 2015; Szukiełojć-Bieńkuńska, 2015), ale także na wsi nie jest jednakowa (Stolarska, 2020). Znaczne też różnice dotyczą samego województwa mazowieckiego (Strzelecki, 2013), co stało się przyczynkiem do

nowego jego podziału i wyodrębnienia jednostek statystycznych NUTS 2 (stołecznego i regionalnego)¹, różniących się znacznie pod względem uwarunkowań wpływających na rozwój i sytuację ekonomiczno-społeczną ludności oraz możliwości zmian w tym zakresie.

Zgodnie z rozporządzeniem Komisji (UE) 2016/2066 z dnia 21 listopada 2016 roku, które zmieniło wcześniejsze rozporządzenia w sprawie klasyfikacji NUTS, województwo mazowieckie zostało z dniem 1 stycznia 2018 roku podzielone na region warszawski stołeczny oraz region mazowiecki regionalny (UE, 2016). Stwarza to szansę dla obszaru regionalnego, którego dochody są znacznie mniejsze, a stopień rozwoju niższy, na uzyskanie większej puli środków unijnych, niż byłoby to możliwe dla całości województwa mazowieckiego. Odrębne analizowanie sytuacji ekonomicznej i społecznej wymienionych dwóch regionów nie podnosi sztucznie statystyk, jak miało to wcześniej miejsce i jest w większym stopniu miarodajne oraz nie powoduje błędnych, często krzywdzących wniosków. Oczywiście nowy podział statystyczny nie oznacza zmian administracyjnych na Mazowszu, ale został uwzględniony w niniejszej monografii z powodu możliwości pozyskania rzetelnych liczbowych danych statystycznych oraz realizacji głównego celu pracy, jakim była charakterystyka sytuacji na obszarach wiejskich tego makroregionu.

Dla potrzeb statystycznych GUS wyodrębnia więc w Polsce 7 makroregionów, w tym „makroregion województwo mazowieckie”, który z kolei dzieli na region warszawski stołeczny, składający się z 3 podregionów, oraz region mazowiecki regionalny, w skład którego wchodzi 6 podregionów (GUS, 2021e). Województwo mazowieckie to łącznie 37 powiatów oraz 5 miast na prawach powiatów (rys. 1.2), w tym: 219 gmin wiejskich, 60 miejsko-wiejskich i 35 miejskich. Taki podział jest w pełni uzasadniony z uwagi na położenie stolicy w regionie warszawskim stołecznym, co ma zasadniczy wpływ na wiele charakterystyk ekonomiczno-społecznych na tym obszarze i nie powinno być łączone (uśredniane) z danymi dla regionów ościennych.

Region mazowiecki regionalny tworzą podregiony: ciechanowski, ostrołęcki, radomski, płocki, siedlecki i żyrardowski. Dzielią się one na 37 powiatów i 4 miasta na prawach powiatów (Ostrołęka, Płock, Radom, Siedlce), a następnie na gminy.

Na region warszawski stołeczny składają się natomiast podregion miasta Warszawa oraz podregiony: warszawski wschodni i warszawski zachodni. Region stołeczny charakteryzuje się znacznie wyższymi wskaźnikami ekonomicznymi (GUS, 2022d) oraz wysokim potencjałem innowacyjnym i technologicznym,

¹ Zmiana ta spowodowała również zmiany (w ujęciu statystycznym) dotychczasowych granic regionów centralnego i wschodniego.

Rysunek 1.2. Statystyczny podział makroregionu województwa mazowieckiego obowiązujący od 2018 roku

Źródło: Mapa podregionów. Pobrane z: <https://bom.mazovia.pl/wszystko-o-budziecie/mapa-podregionow> [dostęp: 07.11.2022].

przez co posiada większe zdolności absorpcji i internacjonalizacji działalności gospodarczej. Tym samym wpływa to niekorzystnie na możliwości wykorzystania potencjału rozwojowego peryferii i powoduje znaczne dysproporcje wewnątrzregionalne (Strzelecki, 2013).

Słabiej rozwinięty region mazowiecki regionalny, okalający region warszawski stołeczny, zamieszkuje 2 325 182 osób (42,9% województwa mazowieckiego), a jego łączna powierzchnia zajmuje 2 945 435 hektarów (GUS, 2021e). Poszczególne podregiony różnią się pod wieloma względami. Największy obszar

zajmuje podregion ostrołęcki, a pod względem liczby mieszkańców dominuje radomski, charakteryzujący się również największą gęstością zaludnienia (104,9 os./km² wobec 507,8 dla warszawskiego stołecznego), która jest niemal równie duża jak w najmniejszym podregionie żyrardowskim, gdzie wynosi 101,8 os./km² (tab. 1.1). Każdy z podregionów składa się z powiatów, a następnie gmin o różnej liczbie miejscowości (tab. 1.2).

Tabela 1.1. Liczba mieszkańców i powierzchnia powiatów w regionie mazowieckim regionalnym w 2020 roku

Podregion	Ludność	Powierzchnia [ha]
Ciechanowski	337 774	525 543
Ostrołęcki	382 692	650 448
Płocki	325 125	335 152
Radomski	604 346	576 330
Siedlecki	417 092	604 455
Żyrardowski	258 153	253 507

Źródło: GUS (2021b).

Tabela 1.2. Podregiony regionu mazowieckiego regionalnego według powiatów

Podregion	Powiat	Liczba gmin ogółem	Liczba gmin		Liczba miejscowości wiejskich
			wiejskich	miejsko-wiejskich	
Ciechanowski	ciechanowski	9	7	1	266
	mławski	10	9	–	247
	płoński	12	10	–	380
	pułtuski	7	6	1	238
	żuromiński	7	4	2	187
Ostrołęcki	makowski	10	8	1	262
	ostrołęcki	11	10	1	357
	ostrowski	11	9	1	314
	przasnyski	7	5	1	225
	wyszkowski	6	5	1	198
Radomski	białobrzeski	6	4	2	165
	kozienicki	7	6	1	208
	lipski	6	5	1	181
	przysuski	8	7	1	194
	radomski	13	10	2	400
	szydlowiecki	5	4	1	89
	zwoleński	5	4	1	168
Płocki	gostyniński	5	3	1	177
	płocki	15	12	3	466
	sierpecki	7	6	–	241

cd. tabeli 1.2

Podregion	Powiat	Liczba gmin ogółem	Liczba gmin		Liczba miejscowości wiejskich
			wiejskich	miejsko-wiejskich	
Siedlecki	garwoliński	14	10	2	279
	łosicki	6	5	1	147
	siedlecki	13	12	1	348
	sokołowski	9	7	1	250
	węgrowski	9	7	1	240
Żyrardowski	grójecki	10	6	4	398
	sochaczewski	8	7	–	238
	żyrardowski	5	3	1	178
SUMA		244	191	33	7041

Źródło: Podział administracyjny i samorząd terytorialny. Pobrane z: <https://warszawa.stat.gov.pl/dane-o-województwie/powiaty/informacje-o-powiatach/> [dostęp: 27.09.2022].

Łącznie na terenie regionu mazowieckiego regionalnego znajduje się ponad 7 tys. miejscowości wiejskich, a gminy wiejskie zdecydowanie dominują, stanowiąc ponad 78% wszystkich znajdujących się tu gmin. Obszary te były głównym spektrum badań i analiz przeprowadzonych w dalszej części niniejszej monografii, w odniesieniu jednak do sytuacji w całym województwie oraz kraju. Przyjęty horyzont czasowy oraz stopień szczegółowości wynikał natomiast nie tylko z postawionych celów, ale wiązał się również z dostępnością porównywalnych danych statystycznych.

2.

SYTUACJA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA LUDNOŚCI NA OBSZARACH WIEJSKICH

2.1. Czynniki determinujące jakość życia na obszarach wiejskich

Przez wiele lat polską wieś oddzielała od miasta cywilizacyjna przepaść. Wykonywana praca była cięższa, trudniejszy dostęp do kultury i nauki. Ponadto obszary wiejskie kumulują większość społeczno-gospodarczych problemów, w tym bezrobocie, niskie dochody, niski poziom wykształcenia, niski standard wyposażenia gospodarstw domowych, ograniczony dostęp do takich dóbr jak zdrowie, kultura, wykształcenie, prestiż społeczny (Fedyszak-Radziejewska, 2006), co sprawia, że jakość życia jest niższa niż na obszarach miejskich.

Polska wieś różni się od przeciętnej wsi w krajach Unii Europejskiej, gdzie przeważają wsie duże, o zwartej zabudowie ułatwiającej podejmowanie skutecznych działań gospodarczych i socjalnych. W polskiej sieci osadniczej, choć zróżnicowanej regionalnie, dominują raczej pojedyncze gospodarstwa, odległe od innych, co utrudnia rozwój infrastruktury technicznej i społecznej, a tym samym ogranicza możliwości rozwoju ekonomicznego i poprawy warunków życia ludności (Sikora, 2016).

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej i możliwość pozyskania funduszy strukturalnych dały nowy impuls rozwojowi obszarów wiejskich i stworzyły szansę na poprawę poziomu życia na wsi (Gotowska, Jakubczak, 2012). Nie chodzi tylko o rozwój tych obszarów, na których występuje produkcja rolnicza, ale o całą przestrzeń wiejską. Dotyczy to zarówno wsi przemysłowych, wsi

z rozwiniętą agroturystyką, wsi rolniczych z dobrze prosperującymi gospodarstwami, ale także osad wiejskich, a nawet przysiółków. Mieszkańcy obszarów wiejskich zyskali szansę na rozwój i pobudzenie przedsiębiorczości, co powinno przełożyć się na wzrost dochodów i poziomu życia. Trzeba jednak pamiętać, że w całej Unii Europejskiej obszary wiejskie należą do najbardziej problemowych, tzn. mają struktury gospodarcze i społeczne, które same z siebie nie są w stanie podtrzymać długotrwałego, intensywnego rozwoju, dlatego tak ważne jest rozpoznanie problemu i wdrażanie rozwiązań aktywizujących działalność społeczno-gospodarczą mieszkańców obszarów wiejskich. Oczywiście jest, że na terenach wiejskich, w porównaniu z obszarami miejskimi, gorsze są warunki infrastruktury technicznej, komunikacyjnej i mieszkaniowej, a także jest utrudniony dostęp do usług i nowoczesnych technologii. Nieograniczony jest natomiast dostęp do środowiska przyrodniczego, ważnego także dla mieszkańców miast (Zegar, 2015).

Obszary wiejskie oferują mieszkańcom wsi i całemu społeczeństwu wiele możliwości społecznych i gospodarczych, m.in. dzięki wyjątkowej jakości życia związanej ze środowiskiem przyrodniczym. Niestety województwo mazowieckie nie jest regionem utożsamianym z pięknem środowiska przyrodniczego, chociaż jest wiele miejsc szczególnie urokliwych zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich. W 2019 roku przyrodnicze obszary prawnie chronione obejmowały 29,7% powierzchni województwa mazowieckiego (Polska – 32,3%), w tym 43,5% powierzchni regionu warszawskiego stołecznego i 26,9% powierzchni regionu mazowieckiego regionalnego. O ile środowisko przyrodnicze na obszarach wiejskich może stanowić potencjał rozwojowy, to w przypadku Mazowsza potencjałem dla rozwoju turystyki aktywnej i wypoczynkowej są obszary chronione, w tym jedyny w województwie park narodowy – Kampinoski Park Narodowy, parki krajobrazowe, kompleksy leśne, charakterystyczny dla województwa zbieg dolin Wisły, Narwi i Bugu oraz pozostałe rzeki (m.in. Pilica, Skrwa) i zbiorniki wodne (m.in. Zalew Zegrzyński, Zalew Włocławski, Pojezierze Gostyński). Przekłada się to nie tylko na zróżnicowane możliwości rozwoju turystyki, ale również atrakcyjność potencjalnych miejsc zamieszkania. Liczba turystów, w tym zagranicznych, korzystających z turystycznych obiektów noclegowych w regionie warszawskim stołecznym jest jedną z wyższych w kraju (9,7% ogółu turystów i 15,9% turystów zagranicznych), z kolei w regionie mazowieckim regionalnym jedną z najniższych: 184 (2,2% ogółu turystów i 1,3% turystów zagranicznych). Ze statystyk Banku Danych Lokalnych GUS wynika, że w 2020 roku województwo mazowieckie zajmowało 7. pozycję w skali kraju pod względem długości szlaków turystycznych, przy czym w regionie warszawskim stołecznym wskaźnik ten wynosił 55,6 km/100 km² (1. miejsce w kraju),

a w mazowieckim regionalnym 5 km/100 km² (ostatnie miejsce w kraju). Niska atrakcyjność turystyczna regionu mazowieckiego regionalnego znacznie ogranicza możliwości rozwoju obszarów wiejskich.

Wiele zagrożeń dla środowiska przyrodniczego i zdrowia ludzi stanowią źródła antropogeniczne związane w stolicy przede wszystkim z zanieczyszczeniem powietrza, hałasem, gospodarką odpadami. Na pozostałym obszarze negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze mają przemysł, w tym zwłaszcza zakłady szczególnie uciążliwe dla środowiska, do których zalicza się m.in. elektrociepłownie i kotłownie, oraz intensywne rolnictwo.

Wpływ na ocenę sytuacji społeczno-ekonomicznej ludności na obszarach wiejskich mają z pewnością bieżące problemy wynikające m.in. z pandemii, wojny w Ukrainie, wzrostu inflacji, ograniczonej dostępności do towarów (np. węgla) i usług (np. opieki lekarskiej) i inne, często bardzo subiektywne czynniki. Czynniki subiektywne dotyczące problemów bieżących nie są jednak istotne z punktu widzenia oceny sytuacji społeczno-ekonomicznej w wymiarze lokalnym czy regionalnym (Dudek i in., 2007). W tym kontekście ważny jest dostęp do zatrudnienia, poziom rozwoju infrastruktury technicznej (drogi, zaopatrzenie w wodę, sieć gazowa, kanały ściekowe, sieci elektryczne i telekomunikacja, w tym Internet, prędkość łączy szerokopasmowych) i infrastruktura społeczna, czyli usługi w zakresie oświaty, nauki, kultury, służby zdrowia (np. szkoły, przedszkola, ośrodki zdrowia itp.).

Analizując sytuację społeczno-ekonomiczną ludności w ujęciu regionalnym najczęściej wykorzystuje się dostępne zmienne diagnostyczne na określonym poziomie administracyjnym publikowane w ogólnodostępnych statystykach BDL GUS. Ocena tej sytuacji jest niezwykle ważna i powinna być badana na każdym poziomie zarządzania oraz w różnych obszarach. Znaczne dysproporcje w ocenie sytuacji społeczno-ekonomicznej mieszkańców obszarów wiejskich prowadzić mogą do chęci zmiany miejsca zamieszkania. Mogą one także powodować powstawanie przepływów zasobów ludzkich między obszarami, na których występują różnice w jakości życia, co z kolei może pogłębiać dalsze dysproporcje w poziomie rozwoju.

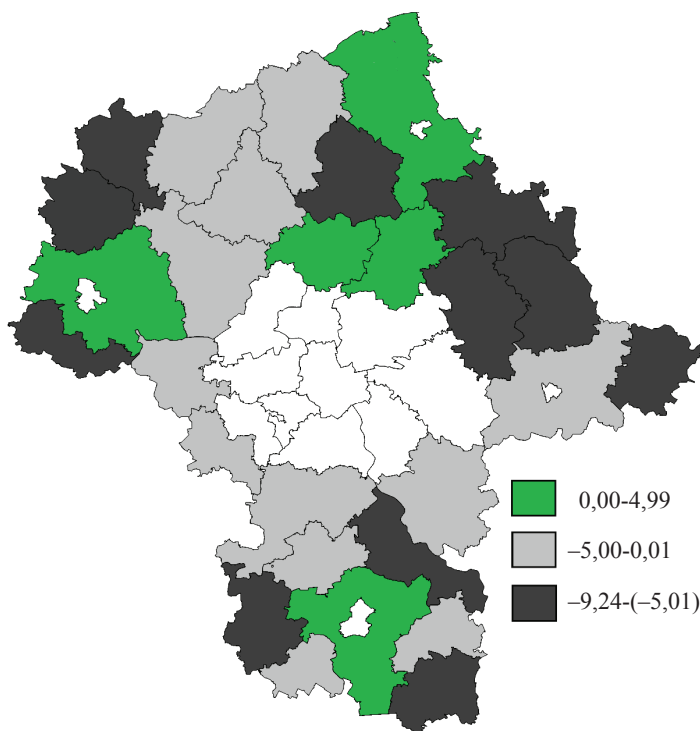
Ocena poziomu życia ludności umożliwia identyfikację dysproporcji warunków, w których żyje społeczeństwo. Poznanie badanego zjawiska stanowi nie tylko podstawę do wyodrębnienia obszarów o zróżnicowanym poziomie życia, ale także pozwala zidentyfikować przyczyny tego zróżnicowania. Z kolei wiedza z tego zakresu jest szczególnie ważna we współczesnej gospodarce, która pozostaje w procesie permanentnych przemian mających źródło nie tylko w sferze ekonomicznej, społecznej czy środowiskowej, ale również politycznej. Dzięki zidentyfikowaniu różnic w poziomie życia władze jednostek samorządowych

mogą podejmować decyzje stymulujące ich rozwój lub przeciwdziałające ich recesji (Sampolska-Rzechuła, Oleńczuk-Paszal, 2017).

Województwo mazowieckie jest bardzo zróżnicowanym wewnątrznie regionem. W stolicy wraz z okalającymi ją powiatami PKB na mieszkańca liczony z uwzględnieniem parytetu siły nabywczej odpowiadał w 2018 roku 152% średniej UE-28, co daje województwu mazowieckiemu 19. pozycję wśród 281 regionów w całej UE. Dla porównania drugi najbogatszy rejon Polski – województwo dolnośląskie – miał PKB *per capita* w PPS na poziomie 77% średniej unijnej, a trzeci – województwo wielkopolskie – 76% średniej UE-28 (Rolnictwo..., 2016). W związku z powyższym podział województwa na 2 jednostki statystyczne poziomu NUTS 2, obejmujący dynamicznie rozwijający się obszar metropolitalny Warszawy i pozostałą, słabiej rozwiniętą część regionu, ma na celu ułatwienie prowadzenia polityki rozwoju uwzględniającej potrzeby poszczególnych obszarów oraz wyrównanie dysproporcji w poziomie ich rozwoju.

2.2. Zasoby ludzkie i zmiany demograficzne

Województwo znajduje się na pierwszym miejscu pod względem udziału osób z wykształceniem wyższym wśród ludności w wieku 15-64 lata (38,6%) oraz aktywności edukacyjnej osób dorosłych w wieku 25-64 lata w zakresie kształcenia ustawicznego (5,5%), ale w układzie regionów widoczne jest znaczne zróżnicowanie. W regionie warszawskim stołecznym połowa ludności w grupie wiekowej 15-64 lat posiada wykształcenie wyższe, a w mazowieckim regionalnym już tylko 23%. Również odsetek osób w wieku 25-64 lata uczestniczących w kształceniu lub szkoleniu jest znacznie wyższy wśród mieszkańców regionu warszawskiego stołecznego (8,6%) niż mazowieckiego regionalnego (1,5%). Zmiany liczby ludności w latach 2010-2021 w województwie mazowieckim wskazują na utrzymujący się trend rosnący we wszystkich powiatach regionu warszawskiego stołecznego. W odniesieniu do powiatów regionu mazowieckiego regionalnego wzrost odnotowano zaledwie w 5 powiatach: ostrołęckim, płońskim, pułuskim, wyszkowskim oraz radomskim, przy czym w żadnym z tych powiatów nie przekraczał on 5%. Z kolei największy ubytek liczby ludności miał miejsce w powiatach: lipskim (o 9,2%), łosickim (o 7,9%), sokołowskim (o 7,6%), przysuskim (o 7,3%), żuromińskim i makowskim (po 7,1%). Rozpiętość między powiatem o największym przyroście (piaseczyński +18,5%) i powiatem o największym ubytku (lipski -9,2%) wyniosła aż 27,7 p.p. Analizując zmiany liczby ludności w układzie podregionów można zauważyć, że największy spadek w tym okresie odnotowano w podregionie siedleckim (rys. 2.1).

Rysunek 2.1. Zmiana liczby ludności w latach 2010-2020 w regionie mazowieckim regionalnym według powiatów

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/jednostka#> [dostęp: 14.11.2022].

Kwestia depopulacji obszarów wiejskich jest ważnym zagadnieniem społeczno-gospodarczym, ponieważ zmiany liczby ludności mogą mieć wyraźne konsekwencje społeczne i ekonomiczne. Niski poziom rozwoju społeczno-ekonomicznego skutkuje niską jakością życia, która z kolei przyczynia się do małej atrakcyjności takich obszarów i jest głównym czynnikiem powodującym odpływ ludności. W konsekwencji dochodzi do degradacji demograficznej przejawiającej się m.in. dużym udziałem ludności w podeszłym wieku. Z kolei skutkiem degradacji demograficznej jest degradacja społeczna wyrażająca się niskim poziomem aktywności społecznej. Niewątpliwie depopulacja prowadzi do osłabienia kapitału społecznego (Wesołowska, 2016). Obszary wiejskie, dotknięte zjawiskiem zmniejszania się liczby ludności, będą musiały zmierzyć się z jego konsekwencjami. Jedną z nich będzie malejąca baza podatkowa, która zrodzi problemy z zapewnieniem zadowalającego poziomu infrastruktury i dostarczaniem usług, np. zdrowotnych, opiekuńczych itp. Ponadto obszary te, jeśli nie

będą obiektem zwiększonej imigracji, staną przed wyzwaniem braków na rynku pracy. W skrajnych przypadkach niektóre peryferyjne miejscowości mogą zostać wyludnione, co stworzy dodatkowe problemy związane m.in. z zachowaniem dziedzictwa kulturowego.

Jak wynika z raportu Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi pt. „Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich i rybactwa w Polsce”, dokumentu służącego opracowaniu „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa do 2030 roku”, starzenie się populacji ma skomplikowany charakter, a ocena jego rzeczywistych rozmiarów jest trudna, ponieważ nie wiadomo dokładnie, jaka jest struktura przestrzenna i natężenie faktycznych strumieni migracyjnych. Można jednak z dużym prawdopodobieństwem spodziewać się, że wskaźniki starości demograficznej dla obszarów typowo wiejskich są znacznie gorsze niż wynikałoby to z rejestracji bieżącej populacji, gdyż znaczna część migracji jest niedoszacowana. Jednym z czynników mających wpływ na niekorzystne zmiany demograficzne na obszarach wiejskich jest brak pracy i niskie płace, szczególnie w przypadku kobiet (Sawicka, 2013; Sawicka, Skwara, 2015), co powoduje niemożność osiągnięcia satysfakcjonujących dochodów na utrzymanie siebie i rodziny (gospodarstwa domowego). Skutkuje to mniejszą skłonnością do podejmowania decyzji prorodzinnych i prokreacyjnych oraz pogłębiającym się zjawiskiem wykluczenia społecznego, jak też wzrostem zainteresowania emigracją, szczególnie ludzi młodych.

2.3. Sytuacja na rynku pracy

Sytuacja na rynku pracy w województwie mazowieckim jest zdecydowanie lepsza niż w innych regionach. W 2020 roku wzrost liczby pracujących w gospodarce narodowej w porównaniu z 2010 rokiem był większy niż średnio w Polsce (21,0% wobec 13,8%), chociaż trend wzrostowy w 2020 roku uległ wyhamowaniu. O ile w latach 2010-2019 w województwie mazowieckim odnotowywano coroczny przyrost liczby osób pracujących, to w 2020 roku zanotowano pierwszy od dekady spadek liczby pracujących o 0,4% w stosunku do roku poprzedniego. Warto podkreślić, że największy wzrost wystąpił w 2016 roku (o 5,0%), a najmniejszy w 2013 roku (o 0,04%).

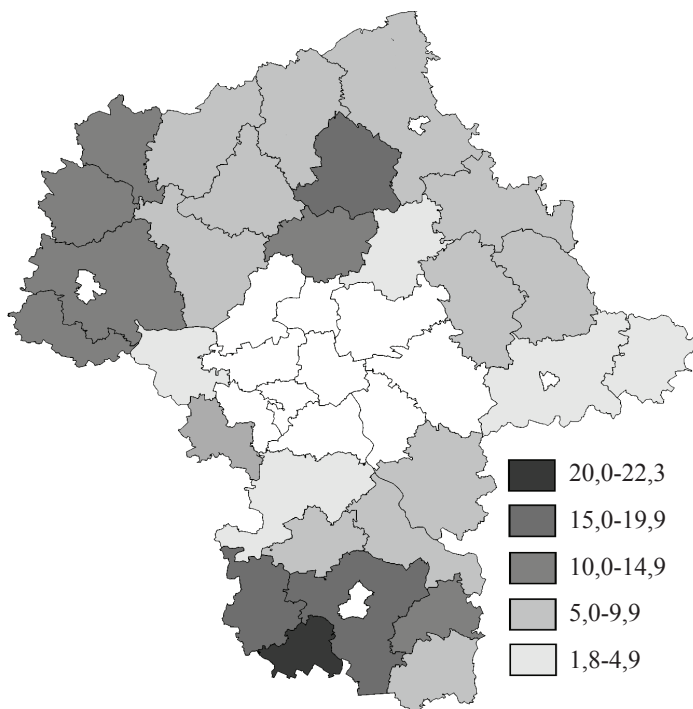
Według stanu na koniec grudnia 2020 roku, liczba pracujących w gospodarce narodowej w województwie mazowieckim wyniosła 2693,7 tys. osób i była o 0,4% mniejsza w odniesieniu do 2019 roku, ale o 21,0% większa w porównaniu z 2010 rokiem. W 2020 roku w województwie mazowieckim w sekcji rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo pracowało 11,2% ogólnej liczby pracujących

w gospodarce narodowej (w kraju 15,1%), w przemyśle i budownictwie – 19,5% (w kraju 26,9%), w handlu, naprawie pojazdów samochodowych oraz transporcie i gospodarce magazynowej – 23,2% (w kraju 20,9%), w działalności finansowej i ubezpieczeniowej oraz obsłudze rynku nieruchomości – 6,3% (w kraju 3,5%), a w pozostałych sekcjach – 39,8% (w kraju 33,5%). W układzie podregionów najwięcej osób zatrudnionych było w usługach, przy czym w podregionach płockim i żyrardowskim odsetek ten przekraczał 50%. W 2020 roku na 1000 osób przypadało 497 osób zatrudnionych (w kraju 410). Najwięcej pracujących było w podregionie m.st. Warszawy (735), a najmniej w podregionie warszawskim wschodnim (314). We wszystkich podregionach regionu mazowieckiego regionalnego liczba osób pracujących w 2020 roku była wyższa niż w podregionie warszawskim wschodnim i kształtowała się na poziomie 350-399, jedynie w podregionie żyrardowskim przekraczała 400 osób.

W 2021 roku, tak w województwie, jak i w kraju, zanotowano niższą stopę bezrobocia niż rok wcześniej. Wynosiła ona 4,6% w województwie mazowieckim, gdzie była wyraźnie zróżnicowana terytorialnie, wobec 5,4% średnio w kraju. Najniższa notowana była w m.st. Warszawie (1,8%), a najwyższa w powiecie szydłowieckim (22,3%). W województwie mazowieckim można zaobserwować również strefowy układ bezrobocia, przy czym wskaźnik ten jest najniższy w powiatach otaczających region warszawski stołeczny, w podregionach północnych kształtuje się na poziomie 9-10,5%, a najwyższy jest w podregionie radomskim (13,9%). W zasadzie można pokusić się o stwierdzenie, że im dłuższa linia styku powiatów z regionem warszawskim stołecznym, tym niższa stopa bezrobocia (rys. 2.2).

Oczekiwania jednostki wobec pracy i sposób jej oceny uzależnione są od wielu, najczęściej wzajemnie powiązanych ze sobą czynników o charakterze zewnętrznym wobec pracy, jak: płeć, wiek, wykształcenie, staż pracy, osobowość, system wartości. Satysfakcja z pracy, stanowiąca podstawę oceny jakości życia w tym obszarze, jest natomiast najczęściej uzależniona od zadowolenia z poszczególnych materialnych i niematerialnych aspektów pracy, w tym szczególnie ceniona jest stałość i pewność zatrudnienia, dobre relacje ze współpracownikami oraz wysokość wynagrodzenia (Błoński, Burlita, 2018). Trzeba również podkreślić, że satysfakcja z pracy lub jej brak ma wpływ na życie osobiste człowieka i odwrotnie, co wynika z wielowymiarowości, komplementarności i współzależności poszczególnych obszarów życia (Tomaszewska-Lipiec, 2014), w tym kompensacyjnego charakteru relacji praca–życie pozazawodowe.

Z danych GUS wynika, że przeciętne wynagrodzenie brutto w regionie warszawskim stołecznym jest o ok. 42% wyższe niż w mazowieckim regionalnym. Różnice w obrębie podregionów regionu mazowieckiego regionalnego

Rysunek 2.2. Stopa bezrobocia w 2021 roku w regionie mazowieckim regionalnym według powiatów

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/jednostka#> [dostęp: 14.11.2022].

wynoszą nawet ok. 25%, przy czym najwyższy poziom wynagrodzenia notuje się w podregionie płockim, gdzie funkcjonuje przemysł petrochemiczny, a najniższy w podregionach siedleckim i ciechanowskim. Najniższe stosunkowo wynagrodzenia w podregionie ciechanowskim nie są natomiast przyczynkiem do większej aktywności ludności w zakresie podejmowania się prowadzenia nierolniczej działalności gospodarczej.

W ocenie sytuacji społeczno-ekonomicznej w ujęciu regionalnym czy lokalnym istotny jest nie tylko poziom wynagrodzenia, ale przede wszystkim stopień finansowania konsumpcji. Ważne są relacje dochodu w stosunku do możliwości zaspokojenia wielu ważnych potrzeb związanych m.in. z poprawą warunków mieszkaniowych, zaspokajaniem potrzeb samorealizacji, wypoczynku itp. Jak wynika z danych GUS, średnia cena 1 m² lokali mieszkalnych w ramach transakcji rynkowych z 2020 roku w regionie warszawskim stołecznym była blisko 2-krotnie wyższa (8254 zł) niż średnia cena w regionie mazowieckim regional-

nym (4192 zł), przy czym różniła się znacznie w obrębie powiatów. Podobnie jak w przypadku bezrobocia, widoczne jest oddziaływanie regionu warszawskiego stołecznego. Najwyższe ceny mieszkań (4001–5121 zł za 1 m²) odnotowano w powiatach bezpośrednio przylegających do regionu warszawskiego stołecznego, a więc: garwolińskim, żyrardowskim, grójeckim, wyszkowskim. Z kolei najniższe ceny, poniżej 3000 zł za 1 m², głównie w powiatach południowych podregionu radomskiego (przysuskim, szydłowieckim, radomskim, zwoleńskim, lipskim).

2.4. Infrastruktura techniczna i społeczna

Ocena sytuacji społeczno-ekonomicznej ludności na obszarach wiejskich jest determinowana nie tylko dostępnością miejsc pracy i poziomem wynagrodzenia, ale również możliwością pozyskiwania dodatkowych dochodów z innych źródeł, które na obszarach wiejskich w dużym stopniu zależą zarówno od infrastruktury technicznej, ekonomicznej i społecznej, jak i zasobów środowiska przyrodniczego. Takie elementy infrastruktury techniczno-użytkowej jak: drogi, łączność, sieć elektroenergetyczna, zaopatrzenie w wodę, sieć kanalizacyjna, gazowa, komunikacyjna oraz infrastruktury społecznej: domy kultury, kina, biblioteki, świetlice wiejskie, banki, szkoły, apteki, ośrodki zdrowia, obiekty sportowe, place zabaw, skanseny, muzea poprawiają nie tylko standard życia mieszkańców. Przyczyniają się również do zwiększenia atrakcyjności inwestycyjnej i zapobiegają skutecznie odpływowi wykwalifikowanej siły roboczej do miast i za granicę (Sikora, 2012).

Ze względów historycznych i strukturalnych obserwowane jest zjawisko regionalnego zróżnicowania stanu infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich. Różnice występują nie tylko w ramach makroregionów, ale także między powiatami położonymi w tych samych województwach. Typy wsi, ich rozległość bądź zwartość, a zwłaszcza terenowe ukształtowanie sieci osiedleńczej wpływały w przeszłości na tempo instalowania linii energetycznych, urządzeń melioracyjnych, budowy utwardzonych dróg czy sieci wodociągowych (Mickiewicz, Wawrzyniak, 2011).

Według danych GUS istotnie poprawiła się jakość struktury gospodarki komunalnej na obszarach wiejskich, a długość sieci rozdzielczej wodociągowej, kanalizacyjnej i gazowej systematycznie rośnie. Czynna rozdzielcza sieć wodociągowa w województwie mazowieckim jest relatywnie dobrze rozwinięta. Blisko 80% zasobów sieci wodociągowej województwa zlokalizowanych jest na obszarach wiejskich, a znaczna jej część (ponad 71%) w regionie mazowieckim

regionalnym. Oczywiście jest, że najwyższe nasycenie sieci wodociągowej odnotowano w podregionie m.st. Warszawy i regionie warszawskim stołecznym, w których wspomniany wyżej wskaźnik wyniósł odpowiednio 551,4 i 220,3 km/100 km². W układzie podregionów regionu mazowieckiego regionalnego sieć wodociągowa jest najlepiej rozwinięta w podregionach płockim i ciechanowskim, a w układzie powiatów – w powiatach żuromińskim, przasnyskim i sierpeckim. Czynna sieć kanalizacyjna w województwie mazowieckim nie jest już tak dobrze rozwinięta jak sieć wodociągowa. W 2019 roku jej łączna długość kształtowała się na poziomie blisko 17 tys. km, stanowiąc prawie 3-krotnie mniejszą wartość w porównaniu do sieci wodociągowej. Ponad 50% ogólnych zasobów sieci kanalizacyjnej województwa zlokalizowana była na obszarach wiejskich. Podobną długością zasobów sieci kanalizacyjnej charakteryzują się zarówno region warszawski stołeczny, jak i mazowiecki regionalny, ale ich powierzchnia jest różna. Przekłada się to oczywiście na gęstość sieci kanalizacyjnej w poszczególnych regionach województwa mazowieckiego. Najwyższe jej nasycenie dotyczy obszarów regionu warszawskiego stołecznego. Z kolei najmniejszą gęstością sieci kanalizacyjnej charakteryzują się podregiony: ciechanowski, ostrołęcki i siedlecki. Odsetek korzystających z kanalizacji w regionie mazowieckim regionalnym kształtował się na poziomie ponad 50%. Pomimo systematycznej rozbudowy infrastruktury kanalizacyjnej, na koniec 2019 roku blisko 18% gmin wiejskich województwa nadal pozbawionych było dostępu do sieci kanalizacyjnej. Przyczyn tak znacznego zróżnicowania można upatrywać m.in. w silnie rozproszonej wiejskiej sieci osadniczej, gdzie znaczna część mieszkańców nadal korzysta z przydomowych systemów odprowadzania ścieków, a doprowadzenie nowej infrastruktury liniowej jest tam po prostu ekonomicznie nieuzasadnione.

Życie społeczności regionalnych wydaje się niemożliwe bez dobrze rozwiniętej i dostępnej infrastruktury technicznej. Jak podaje Nowak (2017), z pomiaru zróżnicowań stanu infrastruktury technicznej i jej dostępności dla regionów wynika, że istotną zmianę zaobserwowano w przypadku regionu mazowieckiego regionalnego. Województwo mazowieckie awansowało z 14. pozycji w 2005 roku na 7. pozycję w 2014 roku, klasyfikując się w grupie o wysokim poziomie rozwoju infrastruktury. O awansie województwa mazowieckiego zdecydowały wysokie pozycje w rozwoju infrastruktury telekomunikacyjnej oraz poprawa sytuacji w infrastrukturze transportowej i oczyszczaniu ścieków.

Oddziaływanie Internetu można zauważyć w różnych działach gospodarki – zarówno tych zupełnie nowych, powstałych w wyniku jego rozwoju, jak i tych, które istniały wcześniej, a zostały przez jego wprowadzenie usprawnione i unowocześnione. Dynamiczny wzrost dostępności do Internetu, tym samym wzrost liczby jego użytkowników, sprawia, że jest to miejsce, do którego przeniosło

się wiele procesów gospodarczych. Narzędzie, jakim jest Internet, sprawia, że działalność współczesnych przedsiębiorstw, również gospodarstw rolnych, nie musi się koncentrować jedynie na rynkach lokalnych (Beyer, 2018).

Według danych GUS za 2021 rok dostęp do Internetu szerokopasmowego w Polsce ma 92,4% gospodarstw domowych. To o 2 p.p. więcej w stosunku do poprzedniego roku, przy czym występuje w tym zakresie znaczne zróżnicowanie regionalne, od 86,5% w województwie świętokrzyskim do 95,3% w województwie mazowieckim. W województwie mazowieckim odnotowano również najwyższy odsetek osób korzystających z Internetu oraz regularnych użytkowników sieci (odpowiednio 93,1 i 89,9%). Z kolei z raportu Urzędu Komunikacji Elektronicznej (UKE) wynika, że w 2021 roku penetracja usługą Internetu stacjonarnego w Polsce, liczona liczbą użytkowników na liczbę ludności, mimo niewielkiego wzrostu, nadal była najniższa wśród krajów unijnych i wyniosła 22,4%. Wskaźnik wzrósł o 1,6 p.p. wobec 2020 roku, ale był jednocześnie aż o 13 p.p. niższy od średniej krajów UE. Ponadto, jak wynika z danych UKE, co czwarte gospodarstwo domowe w kraju (3,8 mln) nie ma dostępu do łącza internetowego na miarę współczesnych potrzeb (tj. łącze tzw. NGA o prędkości minimum 30 Mb/s).

Pandemia COVID-19 sprawiła, że dla mieszkańców Mazowsza, gdzie występuje problem z dostępem do szerokopasmowej sieci stacjonarnej, brak możliwości korzystania z szybkiego i stabilnego Internetu stał się bardziej dotkliwy niż wcześniej. I chociaż w ostatnich latach realizowanych było wiele projektów dotyczących cyfryzacji Mazowsza, ciągle na internetowej mapie regionu mazowieckiego regionalnego występują białe plamy. A to właśnie dostęp do szerokopasmowego Internetu, tak w dobie pandemii, jak i trudnej sytuacji związanej z wojną w Ukrainie, wysokimi cenami paliw i rosnącymi kosztami utrzymania budynków instytucji publicznych, sprawia, że większą rolę w wykluczeniu, szczególnie obszarów wiejskich, będzie odgrywał brak komunikacji on-line niż rzeczywiste połączenia komunikacyjne.

Obecny wzrost znaczenia danych cyfrowych oznacza, że dobre połączenie z Internetem jest niezbędne nie tylko do tego, by przedsiębiorstwa mogły funkcjonować i skutecznie konkurować na rynku, ale też w szerszym kontekście w celu wspierania włączenia społecznego. Znacznie częściej przesyła się dokumenty oraz informacje za pomocą poczty elektronicznej niż tradycyjnej, ponieważ jest to najszybsza i najtańsza forma łączności, pod warunkiem, że potencjalni użytkownicy mają zarówno dostęp do sieci, jak i umiejętności pełnego z niej korzystania. Z raportu „Wykluczenie społeczno-cyfrowe w Polsce.

Stan zjawiska, trendy, rekomendacje”² wynika, że obecnie wykluczenie bardziej wiąże się właśnie z postawami wobec nowych technologii, umiejętnościami i wiedzą o technologicznych możliwościach niż z fizycznym dostępem do sieci. Występują nadal różnice terytorialne w intensywności korzystania z sieci, mimo że w pandemii wiele osób odważniej weszło do cyfrowego świata. Do grup wykluczonych cyfrowo zaliczono przede wszystkim osoby o niskim poziomie wykształcenia, osoby starsze i mieszkańców wsi. W związku z powyższym zjawisko wykluczenia cyfrowego nasila się na obszarach wiejskich, wśród osób starszych i o niskim poziomie wykształcenia.

Różnice w dostępie do edukacji są widoczne w zasadzie na wszystkich jej poziomach. W miastach województwa mazowieckiego opieką żłobkową objętych jest 18,9% dzieci, a na wsi – 4,3%. W powiatach lipskim i łosickim nie funkcjonują instytucje opieki nad dziećmi w wieku do 3 lat. Zdecydowanie lepiej sytuacja przedstawia się w odniesieniu do wychowania przedszkolnego. Tą formą edukacji objętych jest ok. 72% dzieci na wsi i ok. 105% w miastach, co oznacza, że z placówek zlokalizowanych w miastach korzystają również dzieci z obszarów wiejskich. Najprawdopodobniej wynika to z przyczyn logistycznych, kiedy to rodzice oddają dzieci do placówek przedszkolnych znajdujących się w pobliżu miejsca pracy lub drogi do pracy. Z drugiej strony może to wynikać z przekonania, że jakość edukacji już na poziomie przedszkolnym jest wyższa w miastach niż na wsi. Z dostępnych danych GUS wynika jednak, że w regionie mazowieckim regionalnym dostępność do placówek jest gorsza, zwłaszcza w powiatach zwolenkim i sierpeckim, w których na 1 miejsce przypada więcej niż 2 dzieci.

Warto również podkreślić, że pomimo dużej liczby instytucji kultury w województwie mazowieckim, ich dostępność nie jest wystarczająca i cechuje się wyraźnymi dysproporcjami przestrzennymi. Placówki biblioteczne pod względem liczebności klasyfikują województwo na pierwszym miejscu w kraju, ale jednocześnie ich dostępność jest jedną z najniższych na tle Polski. Podobnie przedstawia się dostępność do ośrodków kultury, klubów i świetlic. Na jeden tego typu obiekt przypada ok. 18 tys. osób (średnia dla Polski wynosi ok. 9 tys.), co klasyfikuje województwo mazowieckie na ostatnim miejscu w kraju. Problem z dostępnością do instytucji kultury dotyczy przede wszystkim małych ośrodków miejskich i wiejskich. Rozwiązaniem problemu mógłby być dostęp on-line do instytucji kultury. Takie projekty są realizowane na Mazowszu, ale trudności z pewnością będzie sprawiało wykluczenie cyfrowe spowodowane nie tyle fizycznym brakiem możliwości dostępu do Internetu, co wykluczeniem

² <https://fundacja.orange.pl/aktualnosci/artukul/raport-wykluczenie-spolecno-cyfrowe-w-polsce> [dostęp: 08.11.2022].

motywacyjnym. Osoby niekorzystające z sieci najczęściej uzasadniają to brakiem potrzeby, nawet jeśli mają w domu odpowiednie urządzenie. U osób starszych, zamieszkujących obszary wiejskie, problem jest bardziej złożony: brak umiejętności, brak urządzenia, brak dostępu do Internetu.

Również dostępność do usług zdrowotnych w województwie mazowieckim jest zróżnicowana i nierównomierna. Specjalistyczne świadczenia zdrowotne skoncentrowane są głównie w dużych miastach, co powoduje słabszą dostępność mieszkańców obszarów wiejskich do tych usług. Z danych GUS wynika, że liczba podmiotów ambulatoryjnej opieki zdrowotnej w województwie mazowieckim jest najwyższa w kraju, ale w rankingu województw w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców województwo jako całość znajduje się na 13. miejscu. Wskaźnik liczby podmiotów przypadających na 10 tys. mieszkańców w regionie mazowieckim regionalnym kształtuje się na poziomie 5,9, a w regionie warszawskim stołecznym 6,4. Wyzwaniem zarówno dla województwa, jak i całego kraju jest wzrastające zapotrzebowanie na opiekę geriatryczną. Zgodnie z prognozą demograficzną GUS na lata 2014-2050 problemem województwa będzie proces starzenia się ludności. Wpływ na wskaźniki zmian demograficznych w długiej perspektywie z pewnością będzie miała również pandemia COVID-19. Trudno jednak oszacować na podstawie dostępnych danych, w jakim stopniu zmienią się wskaźniki oraz jak będzie się kształtować zapotrzebowanie na długoterminową opiekę zdrowotną, w tym opiekę geriatryczną oraz usługi rehabilitacyjne, opiekuńczo-lecznicze i paliatywno-hospicyjne. Z pewnością problem ten się najbardziej nasili w najstarszych demograficznie obszarach województwa mazowieckiego, czyli powiatach lipskim, przysuskim i gostyńskim.

3.

ROLNICTWO – SPECYFIKA I KIERUNKI ZMIAN

3.1. Potencjał produkcyjny rolnictwa

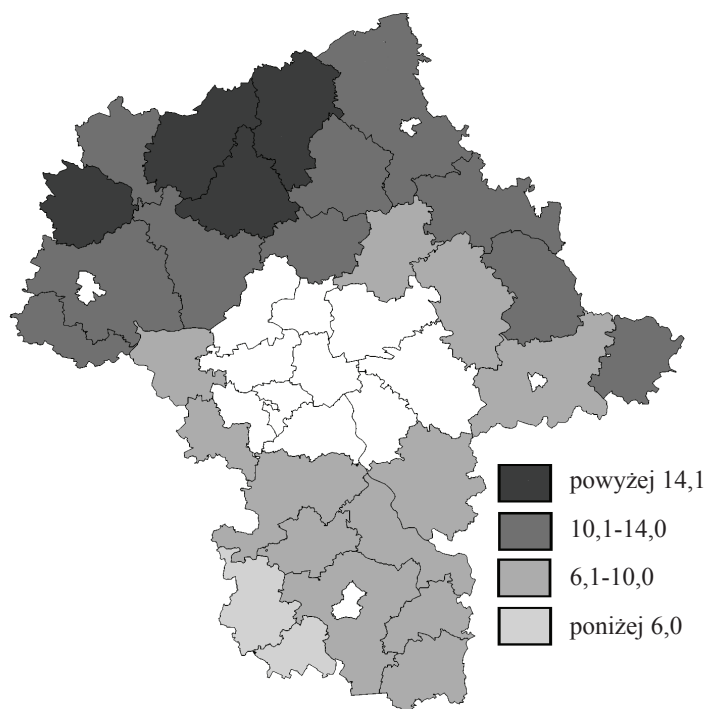
Rolnictwo Mazowsza jest zróżnicowane przestrzennie zarówno pod względem kierunków produkcji, jak i poziomu towarowości. W opinii Sulmickiej (2013) długi okres pokoju i dobrej koniunktury osłabił myślenie o rolnictwie w kategoriach strategicznego znaczenia dla bezpieczeństwa żywnościowego. Jednak sytuacje kryzysowe, które powodują m.in. znaczny wzrost cen żywności na świecie, przypominają, że produkcja żywności musi być traktowana priorytetowo. W przypadku takiego regionu jak Mazowsze, gdzie zlokalizowana jest stolica kraju, kwestia bezpieczeństwa żywnościowego nabiera dodatkowego, istotnego znaczenia, szczególnie w obliczu zagrożenia wojną czy w sytuacji osłabienia koniunktury gospodarczej. Mazowsze jest znaczącym producentem żywności, chociaż występuje tu bardzo duże zróżnicowanie przestrzenne. Z jednej strony działają bardzo nowoczesne i towarowe gospodarstwa rolnicze (np. grójecki region sadowniczy, radomski region warzywniczy, ostrołęcki region mleczarski), z drugiej zaś strony we wschodniej części regionu jest duża grupa gospodarstw niskotowarowych (Bański, 2018). Warto również podkreślić, że na znacznej powierzchni obszarów wiejskich trudno jest wskazać alternatywne dla rolnictwa kierunki rozwoju, a turystyka może raczej pełnić funkcję uzupełniającą na bardziej atrakcyjnych obszarach. Należy zatem oczekiwać, że sektor rolnictwa utrzyma swoją wiodącą rolę na tradycyjnych obszarach wiejskich, natomiast w strefie oddziaływania stolicy i większych ośrodków subregionalnych

z pewnością utrzymają się tendencje rozwojowe związane z mieszkalnictwem, usługami i drobną produkcją oraz codziennymi migracjami wahadłowymi.

Z danych ostatniego powszechnego spisu rolnego (PSR, 2020) wynika, że użytki rolne (UR), czyli powierzchnia ziemi w obrębie gospodarstw rolniczych wykorzystywana do produkcji roślinnej (w tym ogrodniczej) i zwierzęcej, zajmują na Mazowszu blisko 2 mln ha, co stanowi 13,4% powierzchni UR w Polsce i lokuje Mazowsze na pierwszym miejscu w kraju. W okresach wcześniejszych obserwowano niewielkie zmiany powierzchni UR, co nie tylko wynikało z ich częściowego przeznaczania na cele budowlane, ale wiązało się również ze zmianami zalesienia (też szkółek leśnych) i powierzchni wód śródlądowych. O ile w latach 1991-1999 ubytek UR na Mazowszu wyniósł około 2%, a w latach 2002-2010 aż 10,8%, to w latach 2010-2020 nastąpiło wyraźne wyhamowanie tendencji spadkowej, a powierzchnia UR zwiększyła się o ok. 18 tys. ha (0,9%). Nie oznacza to oczywiście, że zaprzestano przekształcania gruntów rolnych na cele nierolnicze, m.in. zabudowę mieszkaniową, w tym gleb najwyższych klas w okolicach Warszawy. Wynika to ze specyfiki rozwoju dużych aglomeracji miejskich, ale kontynuacja tego trendu może trwale obniżyć potencjał produkcyjny rolnictwa. Wzrost powierzchni UR jest spowodowany głównie przywracaniem do produkcji rolnej gruntów trwale wyłączonych z produkcji (odłogów), których obszar zmniejszył się w ostatniej dekadzie aż o 52%.

Według wstępnych wyników PSR, w 2020 roku liczba gospodarstw rolnych ogółem w województwie mazowieckim wyniosła 208 tys., czyli aż o 21 tys. (9,1%) mniej niż w 2010 roku. Zmniejszenie liczby gospodarstw rolnych miało oczywiście wpływ na wzrost (o 10,6%) średniej powierzchni użytków rolnych w gospodarstwie. W 2010 roku było to 8,5 ha, a w 2020 roku 9,4 ha, przy czym gospodarstwa największe zlokalizowane są w północnej części regionu mazowieckiego regionalnego, czyli powiatach przasnyskim, mławskim, ciechanowskim i sierpeckim. Średnia powierzchnia gospodarstw w tych powiatach kształtuje się w przedziale 14,5-17,8 ha UR. Średnia powierzchnia użytków rolnych w powiatach południowych nie przekracza 8 ha, a w powiatach przysuskim i szydłowieckim kształtuje się na poziomie poniżej 6 ha (rys. 3.1).

Największy spadek liczby gospodarstw rolnych w województwie mazowieckim odnotowano nie wśród gospodarstw najmniejszych, do 1 ha włącznie, których liczba praktycznie się nie zmieniła i pozostała na poziomie 3 tys., ale w gospodarstwach o przeciętnej powierzchni 5-10 ha. W tej grupie odnotowano spadek rzędu 13,6%. Nieco mniejszy spadek liczby gospodarstw miał miejsce w grupie obszarowej gospodarstw 10-15 ha (o 10,3%) oraz 1-5 ha (o 9,8%). Wzrost odnotowano w grupie gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 50 ha i więcej, których liczba zwiększyła się o połowę (z 2 do 3 tys.) oraz gospodarstw w przedziale 20-50 ha UR (o 7,1%).

Rysunek 3.1. Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie rolnym w 2020 roku w regionie mazowieckim regionalnym według powiatów

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/jednostka#> [dostęp: 14.11.2022].

Poprawa struktury agrarnej gospodarstw rolnych w województwie mazowieckim daje szansę zwiększenia skali produkcji oraz większe możliwości specjalizacji, która w badaniach regionalnych bywa utożsamiana z pojęciem koncentracji. Jak podkreśla Kołodziejczak (2020) dzieje się tak, ponieważ nie bierze się pod uwagę istotnych różnic wynikających z charakteru tych procesów, a zwłaszcza ich przestrzennej (aglomeracja)³ i sektorowej (koncentracja) specyfiki⁴ (Kopaczewska

³ Aglomeracja regionalnej działalności gospodarczej jest to proces skupiania przestrzennego podmiotów (gospodarstw rolnych) w granicach regionu. Identyfikacja aglomeracji polega na określaniu gęstości sieci tworzonej przez punkty stanowiące miejsce lokalizacji poszczególnych gospodarstw rolnych w granicach regionu w przestrzeni ciągłej (*continuous space*).

⁴ Koncentracja regionalnej działalności gospodarczej jest to proces skupiania się ekonomicznego podmiotów gospodarczych w regionie w aspekcie sektorowo-produkcyjnym. Nie ma ona związku z lokalizacją podmiotów gospodarczych tylko z ich profilem działalności gospodarczej, której wielkość określa się za pomocą liczby podmiotów, liczby pracowników, wartości dodanej brutto lub wartości eksportu. Ma ona zawsze charakter relatywny i jest rozpatrywana w ujęciach wewnętrznym lub zewnętrznym sektorowym i geograficznym.

i in., 2016). Trzeba pamiętać, że specjalizacja regionalna może występować nawet przy niskim poziomie aglomeracji i koncentracji działalności gospodarczej (Camagni i in., 2016). Relatywnie najmniejsze korzyści aglomeracji przy ponadprzeciętnej koncentracji sektorowej osiąga właśnie rolnictwo. Dzieje się tak, ponieważ specjalizacja regionalna wynika z unikatowości miejsca (regionu), a nie specyfiki aglomeracyjnej, a występująca unikatowość i koncentracja sektorów, branż czy łańcuchów produkcyjnych generuje szczególne korzyści w regionie, np. sadownictwem czy chowu bydła mlecznego (Kołodziejczak, 2020). Procesy te w dużym stopniu zależą nie tylko od prowadzonej polityki rolnej, ale przede wszystkim od jakości czynnika ludzkiego.

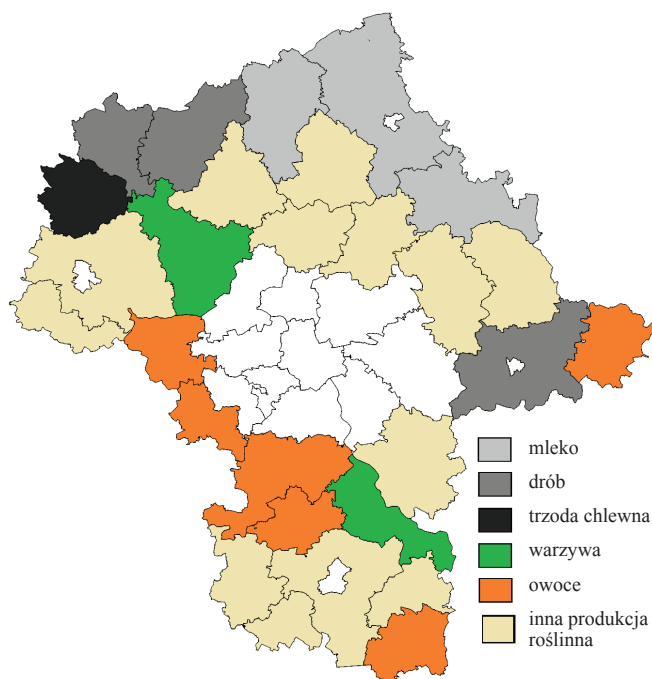
Niewątpliwie jednak szansą dla rozwoju mazowieckiego rolnictwa jest istnienie największego wewnętrznego rynku zbytu na produkty żywnościowe w Polsce, czyli aglomeracji warszawskiej. Dodatkową stymulantą jest też lokalizacja w Broniszach (gmina Ożarów Mazowiecki) największego rynku hurtowego w Polsce – Warszawskiego Rolno-Spożywczego Rynku Hurtowego S.A., gdzie na wyznaczonych placach handlowych (1300 miejsc) rolnicy mogą bezpośrednio z samochodów sprzedawać swoje produkty.

Trzeba jednak pamiętać, że czynnikiem determinującym produkcję rolniczą jest potencjał przyrodniczy, a zbyt intensywny rozwój rolnictwa konwencjonalnego może generować negatywne skutki środowiskowe, co już stanowi pewne zagrożenie w niektórych powiatach województwa mazowieckiego. Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WRPP) odzwierciedla potencjał rolniczej przestrzeni produkcyjnej wynikający z warunków naturalnych. Obejmuje on warunki glebowe i wodne, czynniki agroklimatyczne oraz rzeźbę terenu, a dla województwa mazowieckiego jest niższy niż średnio w kraju (niepełna 60 pkt. przy średniej w Polsce 66,6 pkt.). Obszary o najkorzystniejszych warunkach przyrodniczych do prowadzenia produkcji rolniczej znajdują się w zachodniej części województwa: na wysoczyznach ciechanowskiej i płockiej, w rejonie Sochaczewa i Grójca oraz we wschodniej części obszaru nadbużańskiego, a także w rejonie nadwiślańskim, w powiatach garwolińskim i kozienickim. Szczególnie niekorzystnym wskaźnikiem waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej wyróżniają się natomiast tereny w północnowschodniej części województwa, zaliczane do najmniej urodzajnych obszarów w kraju (powiaty ostrołęcki i wyszkowski). W tych rejonach wskaźnik kształtuje się znacznie poniżej średniej dla województwa i świadczy o silnych ograniczeniach możliwości rozwoju produkcji roślinnej.

W województwie mazowieckim, pomimo niższej od przeciętnej w kraju jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, wykształciły się i rozwijają znaczące w skali kraju specjalizacje produkcji rolniczej, tj.: owoców (44% produkcji krajowej), mleka (23%), mięsa (21%), jaj kurzych (15%) oraz warzyw (16%). Z danych PSR

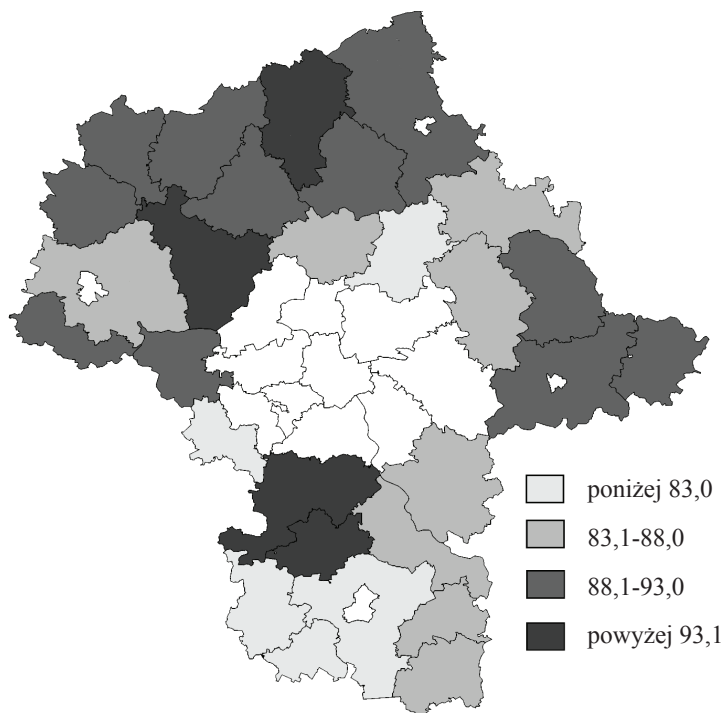
2020 wynika, że chów bydła to przede wszystkim powiaty: ostrołęcki, ostrowski i przasnyski, drobiu – żuromiński, mławski i siedlecki, a trzody chlewnej – żuromiński, przasnyski i mławski. Specjalizacja powiatu żuromińskiego w produkcji drobiu i trzody chlewnej może w dłuższym okresie generować negatywne skutki środowiskowe. Również powiat mławski specjalizuje się w produkcji drobiu i trzody chlewnej, chociaż pogłowie trzody chlewnej jest w tym powiecie 5-krotnie niższe niż w powiecie żuromińskim. W sadownictwie specjalizuje się zdecydowanie powiat grójecki, a w zdecydowanie mniejszej skali produkcja jest zlokalizowana w powiatach: lipskim, białobrzeskim, sochaczewskim, łosickim i żyrardowskim. Produkcja warzywnicza to głównie powiaty płoński i kozienicki. Na pozostałym obszarze trudno raczej mówić o specjalizacji produkcji (rys. 3.2).

Brak widocznej specjalizacji produkcji rolniczej w niektórych powiatach oraz niski jego poziom w innych wskazuje na marginalizację rolnictwa. Z danych PSR wynika, że w 2020 roku w powiecie szydłowieckim powiązanych było z rynkiem zaledwie 68,6% ogółu gospodarstw, a w powiecie grójeckim aż 98,3%. Dowodzi to

Rysunek 3.2. Specjalizacja produkcji rolniczej w regionie mazowieckim regionalnym według powiatów

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/jednostka#> [dostęp: 14.11.2022].

Rysunek 3.3. Odsetek gospodarstw w regionie mazowieckim regionalnym według powiatów, w których końcowa produkcja rolnicza przeznaczona była na sprzedaż

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/jednostka#> [dostęp: 14.11.2022].

dużego zróżnicowania aktywności ekonomicznej indywidualnych gospodarstw rolnych. Jednocześnie nie można stwierdzić jednoznacznie, że lokalizacja gospodarstwa względem potencjalnego rynku zbytu, w tym przypadku stolicy, determinuje w sposób istotny powiązanie gospodarstwa z rynkiem. W powiecie wyszkowskim, zlokalizowanym w sąsiedztwie regionu warszawskiego stołecznego, odsetek gospodarstw, w których końcowa produkcja rolnicza przeznaczona jest na sprzedaż wynosił niespełna 80%, a np. w powiecie przasnyskim blisko 95% (rys. 3.3).

3.2. Produkcja roślinna

Z danych PSR wynika, że w 2020 roku dominującą uprawą w strukturze zasiewów w województwie mazowieckim były zboża ogółem, których powierzchnia wyniosła blisko 870 tys. ha, przy czym w regionie mazowieckim regionalnym było

to 790 tys. ha, czyli blisko 90% powierzchni uprawy zbóż w całym województwie. Udział powierzchni zbóż ogółem w województwie w ogólnej powierzchni tych upraw w kraju wynosił 12,1%. W latach 2010-2020 powierzchnia uprawy zbóż zmniejszyła się w województwie mazowieckim o ok. 3,0%, a w regionie mazowieckim regionalnym o 3,2%. Największą powierzchnię zbóż i jednocześnie jej wzrost w analizowanym okresie odnotowano w powiatach: plockim (67,2 tys. ha; +2,8%), płońskim (149,5 tys. ha; +4,4%), ciechanowskim (42,5 tys. ha; +3,6%), mławskim (45,4 tys. ha; +14,2%). Warto również podkreślić, że wzrost powierzchni uprawy zbóż odnotowano w 11 powiatach, głównie tych, w których powierzchnia była największa i wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej najwyższy.

Tabela 3.1. Powierzchnia uprawy wybranych grup roślin w 2020 roku i zmiany w latach 2010-2020 w powiatach regionu mazowieckiego regionalnego

Powiaty	Zboża		Rzepak		Sady		Warzywa	
	2020 [ha]	zmiany 2010/ /2020	2020 [ha]	zmiany 2010/ /2020	2020 [ha]	zmiany 2010/ /2020	2020 [ha]	zmiany 2010/ /2020
Białobrzeski	11 778,1	93,2	20,8	b.d.	5 864,4	106,7	475,5	108,5
Ciechanowski	42 487,2	103,6	5 652,8	82,1	396,8	62,9	56,1	48,4
Garwoliński	31 190,3	88,3	281,0	147,7	2 250,1	118,5	364,2	62,1
Gostyniński	22 322,1	101,9	1 352,2	81,9	727,0	102,7	555,7	77,8
Grójecki	7 299,0	117,1	113,5	24,1	58 667,0	108,1	560,1	182,9
Kozienicki	18 784,6	106,1	306,9	190,8	2 588,2	118,2	1893,7	106,8
Lipski	23 816,0	96,7	1 701,9	606,5	7 235,3	128,4	387,9	83,1
Łosicki	31 399,1	97,0	829,8	2 650,2	4 083,5	127,8	274,8	69,1
Makowski	29 799,7	89,9	1 781,7	209,4	178,3	77,7	160,5	260,9
Mławski	45 398,2	114,2	1 400,8	129,5	71,4	102,6	123,7	161,5
Ostrołęcki	20 863,1	77,6	0,0	0,0	202,3	111,8	57,8	281,2
Ostrowski	27 057,7	82,6	1 558,3	298,7	167,9	83,5	b.d.	b.d.
Płocki	67 171,4	102,8	11 089,0	88,9	966,2	75,0	786,4	122,7
Płoński	49 545,3	104,4	3 069,9	85,8	2 027,6	117,7	1916,4	120,8
Przasnyski	25 744,7	87,1	2 655,6	85,2	79,7	29,8	43,2	355,6
Przysuski	11 772,3	88,9	31,8	58,7	2 466,2	91,2	641,3	84,5
Pułtowski	29 750,9	101,0	2 730,0	139,3	299,9	64,8	86,7	207,6
Radomski	40 909,7	94,2	1 443,3	223,7	1 632,7	105,4	322,1	115,0
Siedlecki	48 629,2	92,6	2 012,5	465,9	2 405,4	111,2	328,5	256,6
Sierpecki	34 438,3	95,4	1 814,0	137,1	120,8	133,1	44,1	186,9
Sochaczewski	21 744,2	109,4	893,5	113,5	4 480,6	116,7	1151,7	85,4
Sokołowski	36 417,2	93,3	4 796,8	187,5	324,3	80,1	81,7	131,5
Szydłowiecki	5 652,5	89,5	68,1	b.d.	485,4	211,5	51,6	154,0
Węgrowski	26 175,0	90,0	645,9	276,4	289,4	121,0	b.d.	b.d.

cd. tabeli 3.1

Powiaty	Zboża		Rzepak		Sady		Warzywa	
	2020 [ha]	zmiany 2010/ /2020	2020 [ha]	zmiany 2010/ /2020	2020 [ha]	zmiany 2010/ /2020	2020 [ha]	zmiany 2010/ /2020
Wyszkowski	15 900,9	92,6	157,9	409,1	132,2	38,7	97,6	332,7
Zwoleński	24 647,5	100,8	1 193,8	323,7	30,5	91,2	168,1	305,7
Żuromiński	28 440,5	97,7	544,2	421,4	1 118,2	145,5	29,5	50,9
Żyrardowski	10 888,2	109,6	360,0	70,7	3 115,0	113,3	418,7	121,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PSR (2010 i 2020) i BDL GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/jednostka#> [dostęp: 14.11.2022].

Zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja w przypadku uprawy rzepaku. W 2020 roku powierzchnia jego uprawy w regionie mazowieckim regionalnym wyniosła 48,5 tys. ha, co stanowiło 93,5% powierzchni uprawy w całym województwie. W stosunku do 2010 roku powierzchnia zwiększyła się o ok. 20%, ale głównie w powiatach, w których uprawa rzepaku miała znaczenie marginalne, np. w powiecie łosickim zwiększyła się z 31 ha UR w 2010 roku do 830 ha UR w 2020 roku, w powiecie lipskim zwiększyła się 6-krotnie (do 1,7 tys. ha), a w powiatach siedleckim, wyszkowskim i żuromińskim ponad 4-krotnie. Z kolei w powiatach, w których rzepak był uprawiany na stosunkowo dużej powierzchni, np. plockim – 12,5 tys. ha UR w 2010 roku – odnotowano spadek rzędu 11% w 2020 roku. W powiecie ciechanowskim powierzchnia uprawy zmniejszyła się o 17,9%, w płońskim o 14,2%, a w powiecie przasnyskim o 14,8% (z 3,1 tys. ha).

W latach 2010-2020 znacząco zwiększono powierzchnię uprawy buraków cukrowych, przy czym był to wzrost nieco większy w powiatach regionu mazowieckiego regionalnego (63,2%) niż całego województwa (57,3%). W 2020 roku w 7 powiatach: plockim (5551 ha), ciechanowskim (3053 ha), płońskim (2990 ha), przasnyskim (1485 ha), mławskim (1097 ha), sierpeckim (991 ha) i gostyńskim (894 ha) powierzchnia uprawy buraka cukrowego stanowiła blisko 87% powierzchni tej uprawy w całym województwie.

Warto również podkreślić, że w stosunku do 2010 roku powierzchnia uprawy ziemniaków w województwie mazowieckim zmniejszyła się aż o 50,6%, przy czym spadek był bardzo zróżnicowany w obrębie powiatów. W powiecie szydłowieckim wyniósł on 86,5%, a w warszawskim zachodnim zaledwie 5,4%. W regionie mazowieckim regionalnym najmniejszy spadek powierzchni uprawy ziemniaków odnotowano w powiatach: kozienickim (13,5%), plockim (25,7%) i płońskim (30,2%), natomiast największy (powyżej 70%) w powiatach: szydłowieckim, ostrołęckim, żuromińskim, węgrowskim, sokołowskim, radomskim, przysuskim, przasnyskim, ostrowskim i mławskim.

Na efektywność produkcji roślinnej wpływa wiele czynników. Wśród najważniejszych można wymienić warunki przyrodniczo-klimatyczne, jakość zasobów ziemi oraz zasoby kapitału i pracy, przy czym 2 pierwsze mają większy wpływ na produkcję roślinną niż zwierzęcą. To od warunków przyrodniczo-klimatycznych, a przede wszystkim jakości gleb zależą struktura użytkowania gruntów rolnych oraz struktura zasiewów. Inne ważne czynniki ekonomiczno-społeczne wpływające na kierunki produkcji rolnej to położenie rejonu w odniesieniu do ośrodków konsumpcji, dystrybucji i przetwórstwa, sieć komunikacyjna i zasoby pracy (Jąder, 2019). W tym kontekście lokalizacja, czyli bliskość metropolii i chłonnego rynku, wydaje się kluczowa i ma z pewnością duży wpływ na to, że województwo mazowieckie jest liderem zarówno upraw sadowniczych, jak i warzywniczych.

Gospodarstwa rolne specjalizujące się w produkcji sadowniczej stanowią podstawę funkcjonowania gospodarki w wielu powiatach regionu warszawskiego regionalnego. Tempo i kierunki rozwoju sadownictwa zależą w dużej mierze od jakości i efektywności wykorzystania przez gospodarstwa rolne zasobów ziemi, zasobów ludzkich oraz kapitałowych. I chociaż ziemia jest podstawowym czynnikiem produkcji w rolnictwie, ponieważ od jej powierzchni i jakości zależą osiągnięte wyniki produkcyjne i związane z tym dochody, to w przypadku gospodarstw sadowniczych szczególnie dużą rolę pełnią zasoby ludzkie. Obejmują one nie tylko pracę fizyczną osób zatrudnionych, ale również ich wiedzę, umiejętności i kompetencje. Prowadzenie gospodarstwa sadowniczego wymaga posiadania odpowiedniej wiedzy i kwalifikacji osób nimi zarządzających, co przekłada się na osiągnięte wyniki produkcyjne. W regionie Mazowsza dużą rolę odgrywa również zaplecze naukowe, a szczególnie współpraca producentów owoców z Instytutem Ogrodnictwa w Skierniewicach (dawnym Instytutem Sadownictwa) oraz Szkołą Główną Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, gdzie np. naukowcy z Wydziału Ogrodnictwa, Biotechnologii i Architektury Krajobrazu wyhodowali w sadach doświadczalnych uczelni odmianę aktinidii ostroliściej (minikiwi – *Actinidia arguta*) uprawianą w okolicach Grójca.

Jak podaje Traczyk (2018) w wyniku tej współpracy w powiecie grójeckim zwiększano nie tylko powierzchnię zajmowaną przez sady, ale również gęstość nasadzeń, która wraz z obniżeniem koron drzew umożliwia bardziej racjonalne wykorzystanie chemicznych środków ochrony roślin i wzrost wielkości zbiorów uzyskiwanych z 1 ha sadu. Z danych PSR wynika, że w 2020 roku powierzchnia sadów w powiecie grójeckim obejmowała ok. 58,7 tys. ha, co stanowiło 52% całej powierzchni sadów w województwie mazowieckim. W ciągu dekady powierzchnia sadów w całym województwie zwiększyła się o 8%, przy czym wzrost odnotowano w 60% powiatów.

Ważną rolę, tak w rozwoju sadownictwa, jak i rolnictwa, odgrywają zasoby kapitałowe, zwłaszcza poziom wyposażenia gospodarstw w trwałe środki produkcji w postaci maszyn i obiektów do przechowywania owoców (w dużym stopniu finansowanych z funduszy unijnych), które pozwalają zwiększyć wartość dodaną z produkcji sadowniczej (Krzyżanowska, 2012). Nie bez znaczenia jest również przynależność gospodarstw sadowniczych do grup producentów owoców i warzyw. Na koniec 2020 roku w województwie mazowieckim funkcjonowały 2 grupy producentów owoców zrzeszające 198 członków i 6 grup producentów owoców i warzyw zrzeszających 157 osób.

W województwie mazowieckim w 2020 roku warzywa były uprawiane na powierzchni 19,5 tys. ha. W stosunku do 2010 roku zwiększyła się o 3,8% powierzchnia uprawy warzyw gruntowych, chociaż nie zmienił się ich udział w strukturze upraw wynoszący 1,6%. W 2020 roku największe powierzchnie upraw warzyw znajdowały się w powiatach: płońskim (1916,37 ha), kozienickim (1893,71 ha) i sochaczewskim (1151,72 ha). Łącznie w tych 3 powiatach uprawiano warzywa na powierzchni 4961,8 ha UR, czyli niewiele większej niż powierzchnia upraw warzyw w powiecie warszawskim zachodnim (4558,4 ha), w którym ulokowano 23,4% ogólnej powierzchni uprawy warzyw województwa mazowieckiego, a w całym regionie warszawskim stołecznym było to 43,1%.

Warto podkreślić, że obserwowane zmiany zachodzące w krajowej produkcji warzywniczej przejawiają się w poprawie organizacji i koncentracji produkcji, specjalizacji gospodarstw i wprowadzaniu do uprawy nowych i bardziej wydajnych odmian, a także w usprawnianiu dystrybucji, do czego przyczyniają się uwarunkowania organizacyjno-prawne rynku owoców i warzyw (regulacje prawne, wsparcie finansowe wspólnej organizacji rynku, zmiany w zakresie i formach pomocy dla grup producentów) (Filipiak, 2014). W efekcie tych działań odnotowano wysoką dynamikę wzrostu plonów i średniego areалу upraw warzyw, a gospodarstwa ogrodnicze prowadzą intensywną działalność produkcyjną (Jabłońska i in., 2017). Jak podaje Komorowska (2018) gospodarstwa specjalizujące się w produkcji ogrodniczej uzyskały wyniki ekonomiczne na kilkakrotnie wyższym poziomie niż gospodarstwa ogółem, dlatego przewyższały je bardziej efektywnością ekonomiczną niż produkcyjną, zarówno w gospodarowaniu zasobami ziemi, jak również kapitału. Niekorzystne warunki pogodowe w większym stopniu wpłynęły na pogorszenie wyników produkcyjnych i ekonomicznych w rolnictwie w przypadku gospodarstw produkujących zboża czy rzepak niż w gospodarstwach ogrodniczych. W tym przypadku ograniczenie podaży było zrekompensowane znaczącym wzrostem cen owoców i warzyw, co przyczyniło się nawet do poprawy wyników ekonomicznych tych gospodarstw. Ponadto wielu autorów wskazuje, że w przypadku upraw ogrodni-

czych produktywność ziemi jest w znacznym stopniu determinowana postępowaniem technologicznym (Jabłońska i in. 2017; Gołębiowski, Sobczak, 2017). Wzrost spożycia świeżych warzyw w diecie, zalecany ze względu na ich właściwości, może korzystnie wpłynąć na rozwój produkcji warzywniczej, szczególnie lokowanej w bliskim sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich. Jednak, jak podaje Jąder (2019), konsumpcja, pomimo iż nadal pozostaje jednym z ważniejszych czynników wpływających na podaż, ma coraz mniejsze znaczenie, biorąc pod uwagę przykładowe relacje między zbiorami a spożyciem warzyw. Autorka zwraca uwagę, że polska produkcja warzyw staje się coraz bardziej uzależniona w swym rozwoju od sprzedaży zagranicznej oraz ich przetwórstwa. Z uwagi na dynamiczny rozwój przetwórstwa warzywnego oraz sprzyjające uwarunkowania zwiększania eksportu można przypuszczać, że zjawisko to będzie postępowało.

Należy pamiętać, że intensyfikacja produkcji roślinnej rodzi konflikty między nowoczesnym rolnictwem a zachowaniem bioróżnorodności agroekosystemów i kształtowaniem środowiska rolniczego. Na bioróżnorodność i przekształcenia krajobrazu rolniczego wpływa wiele czynników, takich jak: koncentracja produkcji, specjalizacja gospodarstw i zdominowanie produkcji roślinnej przez zboża, co ogranicza liczbę uprawianych gatunków roślin i upraszcza zmianowanie, a w konsekwencji prowadzi najczęściej do zubażania składu fauny i flory na skutek powszechnego chemicznego zwalczania chwastów, chorób i szkodników. Ponadto wprowadzenie maszyn i narzędzi o dużych szerokościach roboczych przyspiesza co prawda wykonywanie prac polowych, ale przyczynia się do likwidacji zadrzewień i zakrzaczeń śródpolnych oraz miedz. Używanie coraz cięższego sprzętu powoduje również degradację gleby. Kolejnym zagrożeniem jest przenikanie składników pokarmowych z nawozów mineralnych i organicznych, pozostałości środków ochrony roślin lub produktów ich rozkładu do wód powierzchniowych i podziemnych, które prowadzi do ich eutrofizacji. Z kolei wprowadzanie systemów odwadniających i użytkowanie sprzętu rolniczego o dużych szerokościach roboczych może przyczyniać się do osuszania lub zasypywania „oczek śródpolnych”. W związku z powyższym regionalne strategie rozwoju rolnictwa powinny uwzględniać rachunek kosztów i korzyści wynikających z intensyfikacji produkcji rolniczej.

3.3. Produkcja zwierzęca

Specyfika produkcji zwierzęcej, a w szczególności konieczność codziennej obsługi zwierząt, wymusza proces jej koncentracji, głównie w celu automatyzacji linii technologicznych. W opinii Ziętarey (2019) prowadzenie produkcji zwierzę-

cej, zwłaszcza produkcji mleka i żywca trzody chlewnej, należy do najbardziej uciążliwych prac w rolnictwie (ciągłość pracy, odory). Jednocześnie trzeba podkreślić, że o efektywności w produkcji zwierzęcej decydują koszty produkcji, wśród których w ostatnich kilku latach znaczącą rolę odgrywają koszty związane z poprawą dobrostanu zwierząt. Jest to nie tylko efekt wzrostu zainteresowania przez społeczeństwo warunkami utrzymania zwierząt, ale również inwestycja, ponieważ poprawa dobrostanu zwierząt przede wszystkim prowadzi do poprawy ich zdrowotności, dłuższego ich użytkowania i wzrostu efektywności produkcji.

Województwo mazowieckie pod względem produktywności zajmuje w obszarze produkcji zwierzęcej 1. miejsce w rankingu województw. Wyniki PSR 2020 wykazały, że gospodarstwa rolne w województwie mazowieckim utrzymywały 18,5% krajowego pogłowia bydła oraz 21,6% krajowego pogłowia drobiu, zajmując w obu przypadkach 1. lokatę. Udział województwa w krajowym pogłowiu świń wyniósł natomiast 13,4% i była to 2. lokata w kraju (po województwie wielkopolskim). Średnio w kraju obsada bydła na 100 ha UR w 2020 roku wyniosła 42 sztuki i była mniejsza o 17 sztuk od notowanej w województwie mazowieckim. W przypadku świń omawiany wskaźnik dla kraju wyniósł 75 sztuk (tyle samo co w województwie), a dla drobiu 1511 sztuk, tj. o 949 sztuk mniej od średniej wojewódzkiej.

Intensyfikacja w produkcji zwierzęcej odbywa się głównie poprzez koncentrację produkcji, postęp biologiczny oraz stosowane technologie chowu i hodowli zwierząt. Jednak zasadność dalszego wzrostu zarówno koncentracji przestrzennej produkcji, jak i wzrostu wydajności trzeba analizować przez pryzmat metod, którymi się ją uzyskuje. Nadmierna koncentracja produkcji może być uciążliwa dla mieszkańców wsi (odór, muchy) i stanowić zagrożenie dla środowiska przyrodniczego, przede wszystkim związanego z zagospodarowaniem obornika. Ponadto wysoki udój mleka czy przyrost masy mięsnej w wyniku np. stymulacji hormonalnej, choć dobrze wypada w porównaniach statystycznych, nie jest kierunkiem społecznie pożądanym z wielu względów, przede wszystkim jakości produktów żywnościowych.

W latach 2010-2020 nastąpiły istotne zmiany w rozmiarach i strukturze produkcji zwierzęcej na Mazowszu (tab. 3.2). Według wyników PSR w 2020 roku pogłowiu bydła w gospodarstwach rolnych wynosiło 1168,2 tys. szt., w tym krów 524,1 tys. szt. W tym okresie odnotowano wzrost pogłowia bydła w 16 powiatach, przy czym w powiatach północnych (ostrołęcki, ostrowski i przasnyski) pogłowiu bydła w 2020 roku było największe. Jest to związane głównie z koncentracją produkcji mleka w podregionie ostrołęckim. Rolnicy wdrożyli nowoczesne technologie produkcji mleka, a żywienie krów oparte jest głównie na paszach pochodzących z użytków zielonych. Uprawiana jest też kukurydza

na kiszonkę, choć na niektórych terenach ze względów klimatycznych warunki do uprawy tej rośliny nie są optymalne. Znaczny odsetek stad jest całorocznie żywiony systemem TMR z pominięciem wypasu pastwiskowego, co pozwala zmechanizować obsługę tych zwierząt i poprawić efektywność ekonomiczną (Litwińczuk, Grodzki, 2014).

Tabela 3.2. Pogłowie wybranych grup zwierząt gospodarskich w 2020 roku i zmiany w latach 2010-2020 w powiatach regionu mazowieckiego regionalnego

Powiaty	Bydło		Drób		Trzoda chlewna	
	2020 [szt.]	zmiany 2010-2020	2020 [tys. szt.]	zmiany 2010-2020	2020 [szt.]	zmiany 2010-2020
Białobrzegi	8 563	91,5	338 102	185,1	5 137	42,7
Ciechanowski	52 004	122,4	507 131	54,5	67 211	71,8
Garwoliński	39 092	117,1	102 321	70,5	26 357	45,0
Gostyniński	13 035	90,7	2 115 451	116,0	30 465	81,6
Grójecki	2 994	59,0	47 184	47,2	3 082	29,2
Kozienicki	9 877	101,4	197 284	104,9	17 874	54,2
Lipski	8 885	87,8	44 320	38,7	14 854	55,5
Łosicki	23 948	110,4	2 265 548	610,7	79 995	99,4
Makowski	67 603	126,3	193 126	185,1	15 283	33,0
Mławski	68 895	109,0	9 353 398	180,8	68 558	150,1
Ostrołęcki	146 653	117,7	197 870	112,8	b.d.	b.d.
Ostrowski	80 344	117,2	52 224	59,8	13 429	39,2
Płocki	55 554	98,5	1 635 491	89,0	70 916	78,5
Płoński	46 816	103,3	311 123	79,9	38 165	64,5
Przasnyski	79 368	122,3	1 580 886	502,1	69 777	106,0
Przysuski	8 005	73,4	31 341	41,5	3 330	44,6
Pułtusk	33 845	105,2	91 546	117,5	11 376	26,2
Radomski	28 182	98,6	246 422	69,5	54 992	99,1
Siedlecki	61 537	105,4	6 812 261	287,0	60 800	71,7
Sierpecki	51 605	117,1	3 454 585	238,2	158 931	174,8
Sochaczewski	8 345	73,4	1 413 897	353,1	32 708	99,7
Sokołowski	59 063	110,2	1 843 044	603,2	62 888	87,8
Szydłowiecki	2 976	80,7	36 790	56,2	11 766	280,3
Węgrowski	45 641	114,6	261 102	135,6	15 777	49,7
Wyszkowski	21 694	104,6	69 508	78,4	4 104	18,5
Zwoleński	13 787	91,6	75 939	75,5	13 423	38,4
Zuromiński	52 506	114,1	10 893 565	166,1	354 416	218,8
Żyrardowski	3 334	74,2	86 421	48,4	2 342	32,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PSR (2010 i 2020) i BDL GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/jednostka#> [dostęp: 14.11.2022].

Duże wahania opłacalności chowu świń spowodowały, że wielu producentów wycofało się bądź ograniczyło skalę ich produkcji. Głównym czynnikiem decydującym o zmianach opłacalności produkcji żywca są konsekwencje wykrycia

choroby ASF, w tym szczególnie wprowadzenie rosyjskiego embarga na import wieprzowiny z Polski, co spowodowało trudności ze zbytem tego produktu oraz obniżką cen skupu żywca w całym kraju, a szczególnie w regionie Mazowsza. W efekcie pogłowia trzody chlewnej zmniejszyło się o ok. 4%, przy czym spadek odnotowano aż w 21 powiatach. Zwiększenie pogłowia trzody chlewnej w latach 2010-2020 miało miejsce w 5 powiatach (szydłowieckim, żuromińskim, sierpecki, mławskim i przasnyskim), przy czym w powiecie żuromińskim w 2020 roku pogłowia trzody chlewnej stanowiło aż 27% ogółu pogłowia tych zwierząt w regionie mazowieckim regionalnym (w 2010 roku było to zaledwie 11,9%). Według danych PSR w 2020 roku pogłowia świń w gospodarstwach rolnych wynosiło 1496,2 tys. szt. (w tym loch 61,2 tys.), a pogłowia drobiu ogółem 48 831,7 tys. szt. (kur niosek 9892,1 tys.). W porównaniu z wynikami PSR przeprowadzonego w 2010 roku odnotowano znaczne zwiększenie pogłowia drobiu ogółem, przy czym w województwie mazowieckim był to wzrost o 74,1%, a w regionie mazowieckim regionalnym o 83,2%. Wiele wskazuje, że rosnący popyt na mięso drobiowe warunkowany był nie tylko niższą ceną, ale zmianami wzorców konsumpcji, a przede wszystkim upowszechnienia koncepcji zdrowego żywienia, gdzie mięso drobiowe uznane zostało za zdrowsze – mniej kaloryczne i zawierające mniej tłuszczu. Dodatkowo wymaga ono krótszej obróbki termicznej, a jego przygotowanie do spożycia jest stosunkowo łatwiejsze. Ponadto rosnąca skala produkcji pozwalała na obniżanie kosztów jednostkowych i cen, co przez dość długi okres dodatkowo stymulowało zmiany w strukturze popytu i czyniło ten kierunek produkcji zwierzęcej opłacalnym, chociaż wbrew pozorom niekoniecznie jest to żywność zdrowa i wytwarzana z zachowaniem dobrostanu zwierząt. Pomimo wielu negatywnych zjawisk w postaci rozprzestrzeniania się ognisk ptasiej grypy, salmonellozy, konieczności dostosowania warunków produkcji do przepisów Unii Europejskiej, wahań cen na rynku pasz wyraźnie widoczny był rozwój produkcji drobiarskiej, zarówno jaj, jak i drobiu rzeźnego. Wynika to głównie z dość wysokiej opłacalności produkcji drobiarskiej. Jak podaje Nachtman (2019), w latach 2014–2016 w każdym roku produkcja była opłacalna, biorąc pod uwagę poziom produkcji do kosztów, przy czym była wyższa w przypadku kur niosek niż w chowie brojlerów.

3.4. Rolnictwo ekologiczne

Rolnictwo ekologiczne jest systemem gospodarowania, który poprzez stosowanie środków naturalnych, nieprzetworzonych technologicznie, zapewnia trwałą żyzność gleby, zdrowotność zwierząt oraz wysoką jakość produktów,

a zatem doskonale wpisuje się w strategię zrównoważonego rozwoju i przynosi korzyści zarówno ekonomiczno-społeczne, środowiskowe, zdrowotne, jak i etyczno-estetyczne (Golinowska, 2013). Jest zatem jedną z najlepiej rozwiniętych wielofunkcyjnych strategii produkcyjnych w rolnictwie, chociaż ciągle nie jest powszechnie postrzegane jako w pełni przyczyniające się do bezpieczeństwa żywności, zrównoważonego rozwoju gospodarczego i bezpieczeństwa środowiskowego (Badgley i in., 2007; Mallory i in., 2015; Niggli, 2015). W związku z powyższym rolnictwo ekologiczne jest wspierane finansowo w ramach WPR, a dotacje finansowe do rolnictwa ekologicznego, uzależnione od wielkości gospodarstwa, mają na celu nie tylko zachęcać rolników do przestawiania produkcji na system ekologiczny, ale również wpływać na zwiększenie stopnia konkurencyjności gospodarstw ekologicznych, które bez wsparcia nie miałyby szans konkurować z tradycyjnymi. Tymczasem wzrost liczby gospodarstw ekologicznych i powierzchni ekologicznych użytków rolnych, po wprowadzeniu wsparcia finansowego w ramach WPR, zarówno w Polsce, jak i w województwie mazowieckim, w 2013 roku uległ wyhamowaniu. W zasadzie potwierdziły się prognozy wielu autorów, którzy twierdzili, że wzrost liczby gospodarstw ekologicznych i powierzchni upraw ekologicznych w Polsce po wprowadzeniu wsparcia finansowego oraz charakter produkcji wyraźnie wskazują, że główną determinantą rozwoju rolnictwa ekologicznego jest poziom wsparcia finansowego (Brodzińska, 2014; Kucińska i in., 2017), a wstrzymanie subwencjonowania, czy obniżenie jego poziomu, może przyczynić się do spadku zainteresowania rolników tym systemem produkcji, co miało miejsce już w 2014 roku. I chociaż dostrzega się potrzebę rozwoju rolnictwa ekologicznego zarówno na poziomie krajowym, jak i regionalnym, wciąż nie udało się osiągnąć poziomu powierzchni upraw ekologicznych z 2013 roku. Również w województwie mazowieckim rolnictwo ekologiczne jest postrzegane jako szansa rozwojowa dla obszarów wiejskich Mazowsza, co znalazło swoje odzwierciedlenie m.in. w zapisach „Strategii Rozwoju Województwa Mazowieckiego do 2030 roku. Innowacyjne Mazowsze”. W dokumencie tym jako sposób wzmacniania potencjału rozwojowego i absorpcyjnego obszarów wiejskich ujęto działania mające na celu poprawę efektywności ekonomicznej i innowacyjności sektora rolnego, w tym poprzez rozwój rolnictwa ekologicznego (Szymańska i in., 2016). Jako potencjalne determinanty rozwoju rolnictwa ekologicznego na Mazowszu najczęściej wskazuje się zasoby ludzkie, warunki środowiskowe (niezdegradowana ziemia) i dominację w rolnictwie gospodarstw rodzinnych tradycyjnie stosujących ekologiczne metody produkcji. Ponieważ gospodarstwa te z reguły cierpią na deficyt kapitału, szansą dla nich może być udział w unijnej wspólnej polityce rolnej i związana z tym

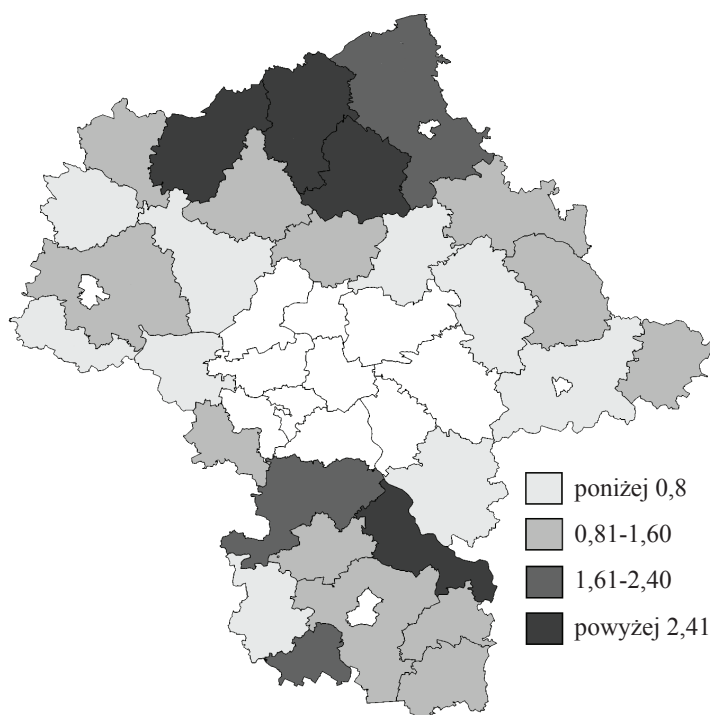
potencjalna możliwość skorzystania ze środków finansowych przeznaczanych na inwestycje niezbędne dla rozwoju nowoczesnego rolnictwa ekologicznego.

Ponadto ogólnoswiatowy trend rosnącej ekologicznej wrażliwości społecznej powoduje, że rośnie popyt na zdrową żywność wysokiej jakości. Żywność ekologiczna jest coraz bardziej ceniona, zwłaszcza w dużych miastach, gdzie mieszkańcy są skłonni płacić za nią więcej. Na Mazowszu, ze względu na obecność chłonnego i zamożnego rynku zbytu aglomeracji warszawskiej, na którym produkty rolnictwa ekologicznego znajdują coraz więcej nabywców, rozwój ekologicznego rolnictwa jest szczególnie wskazany. Z danych IJHARS⁵ wynika, że w 2020 roku na terenie województwa mazowieckiego prowadziło działalność 2179 producentów ekologicznych, co stanowiło 13,13% ogółu producentów ekologicznych w Polsce. W 2013 roku było to odpowiednio 2609 i 10,08% ogółu gospodarstw rolnych. Łączna powierzchnia ekologicznych użytków rolnych w 2020 roku w województwie mazowieckim zajmowała 41 217,95 ha i stanowiła 8,09% ogólnej powierzchni użytków ekologicznych w Polsce. W 2013 roku było to odpowiednio 63 445 ha i 9,47%, zatem w latach 2013-2020 liczba ekologicznych producentów rolnych w województwie mazowieckim zmniejszyła się o 16,5% (w Polsce 29%), a powierzchnia ekologicznych upraw o 35% (w Polsce 24%). W efekcie tych zmian średnia powierzchnia gospodarstwa ekologicznego zmniejszyła się w województwie mazowieckim z 24,3 do 18,9 ha, a średnio w Polsce zwiększyła się z 25,2 ha w 2013 roku do 27 ha w 2020 roku. Jest to tendencja odwrotna od ogólnokrajowej, która może dowodzić marginalizacji rolnictwa ekologicznego na obszarze województwa mazowieckiego i intensyfikacji produkcji rolnej w tym regionie.

Analizując rozmieszczenie przestrzenne gospodarstw ekologicznych można zauważyć, że w powiatach północnych województwa rolnicy chętniej podejmują się prowadzenia produkcji rolniczej w systemie rolnictwa ekologicznego. Największy odsetek gospodarstw ekologicznych zlokalizowany jest w powiatach: makowskim (4,53%), mławskim i przasnyskim (po 2,96%) – rysunek 3.4.

Trudno ocenić na ile programy wsparcia, m.in. krajowy plan strategiczny dla WPR, a szczególnie ekoschematy, będą zachęcać mniejsze gospodarstwa do stosowania ekologicznych metod produkcji. Problemem jest również niski stopień współdziałania rolników w obszarze rolnictwa ekologicznego – w województwie mazowieckim nie funkcjonuje żadna grupa producentów rolnych w tym obszarze. Z pewnością konsolidacja rolników bardzo pomogłaby w rozwoju ekologicznej produkcji rolnej. Grupa producentów rolnych miałyby dużo

⁵ Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2019-2020 i Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2013-2014, <https://www.gov.pl/web/ijhars/raport-o-stanie-rolnictwa-ekologicznego-w-polsce> [dostęp: 08.11.2022].

Rysunek 3.4. Odsetek gospodarstw ekologicznych w regionie mazowieckim regionalnym według powiatów

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS i danych ARiMR. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> i <https://www.gov.pl/web/arimr/m11-rolnictwo-ekologiczne> [dostęp: 26.11.2022].

większe szanse zarówno przy starcie na rynku, jak i w zakresie możliwości rozwoju przetwórstwa ekologicznego. Warto bowiem podkreślić, że w latach 2013-2020 drastycznie zmniejszyła się liczba ekologicznych producentów rolnych i powierzchnia upraw ekologicznych, zarówno w kraju, jak i województwie mazowieckim. W 2020 roku w kraju działały 1104 przetwórnice ekologiczne, czyli blisko 3-krotnie więcej niż w 2013 roku (407), przy czym najwięcej przetwórnicy zlokalizowanych było właśnie w województwie mazowieckim – blisko największego rynku zbytu, jakim jest stolica kraju. Najwięcej przetwórnicy ekologicznych zajmowało się przetwórstwem owoców i warzyw, w tym głównie produkcją soków i konserwowaniem owoców i warzyw. Z województwa mazowieckiego pochodzi co 5. przetwórcza owoców i warzyw, przy czym przetwórnice znajdowały się w większych ośrodkach miejskich województwa (m.st. Warszawa, Radom, Siedlce, Ostrołęka), a także w okolicach Warszawy (w powiatach piaseczyńskim

i nowodworskim) oraz w Grójcu (powiat grójecki). Kolejną pod względem liczebności przetwórców ekologicznych branżą w województwie mazowieckim było wytwarzanie produktów przemiału zbóż (niemal 1/3 wszystkich ekologicznych wytwórców tego rodzaju produktów w kraju). Warto również podkreślić, że pomimo bardzo mocno zakorzenionych specjalizacji rolnictwa konwencjonalnego w produkcji mleka czy mięsa w województwie mazowieckim, niewiele jest podmiotów przetwarzających ekologiczne mleko czy mięso, a udział przedstawicieli obu branż w produkcji krajowej jest znikomy i wynosi po ok. 0,5% (Szymańska i in., 2016).

Kolejnym czynnikiem warunkującym rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce jest szeroka dostępność produktów rolniczych. Polskie produkty ekologiczne muszą stać się szerzej dostępne. Tym bardziej, że sieci handlowe znają potencjał żywności ekologicznej, o czym świadczy tworzenie specjalnych półek i stref w sklepach. Ponadto szansą dla rolników prowadzących produkcję ekologiczną jest, oprócz przestrzeni do sprzedaży produktów, zwiększony popyt na produkty ekologiczne, z czym w Polsce nie jest jeszcze najlepiej.

W przypadku rolnictwa ekologicznego w województwie mazowieckim trudno mówić o specjalizacji, chociaż rozmieszczenie przestrzenne poszczególnych rodzajów ekologicznych upraw w dużym zakresie pokrywa się z koncentracją występującą w rolnictwie konwencjonalnym, szczególnie w przypadku upraw sadowniczych i jagodowych, a więc tych, w których województwo mazowieckie jest liderem w skali krajowej. Ponadto, w nieco mniejszej skali, zależność tę zauważa się w przypadku uprawy zbóż. Może więc być to symptom rozwoju ekologicznych „podspecjalizacji” regionu w zakresie wskazanych rodzajów produkcji rolniczych.

W województwie mazowieckim, podobnie jak w kraju, ekologiczna produkcja zwierzęca skupiona była głównie na hodowli bydła, drobiu kurzego i trzody chlewnej, przy śladowo występującej hodowli innych gatunków zwierząt, takich jak konie, owce czy króliki. Spośród wszystkich ekologicznych gospodarstw utrzymujących zwierzęta przeważały te zajmujące się ekologiczną hodowlą bydła, a zwłaszcza krów mlecznych. Największą obsadą tego typu zwierząt charakteryzowały się, podobnie jak w przypadku hodowli konwencjonalnej, północne rejony województwa, tj. głównie powiaty ostrołęcki i przasnyski, skupiające łącznie niemal 1/3 pogłowia bydła hodowanego metodami ekologicznymi w regionie. Na uwagę zasługuje zwłaszcza gmina Chorzele (powiat przasnyski), gdzie produkowana była niemal 1/6 ekologicznego mleka w województwie (Szymańska i in., 2016).

Barierą rozwoju chowu zwierząt w systemie ekologicznym są wysokie wymagania, np. konieczność zapewnienia zwierzętom stałego dostępu do terenów na

wolnym powietrzu, posiadanie ograniczonej liczby zwierząt, przygotowanie oddzielnych pomieszczeń zapewniających zaspokajanie potrzeb rozwojowych oraz biurokracja i dość uciążliwy system kontroli. W związku z powyższym w ostatnich latach obserwuje się, podobnie jak w kraju, systematyczny spadek liczby tego typu gospodarstw, w których produkcja jest mniej opłacalna niż w przypadku metod konwencjonalnych.

Odmienne niż w przypadku wyżej opisanych gatunków zwierząt obserwuje się zainteresowanie chowem i hodowlą ekologicznego drobiu kurzego, będące przede wszystkim wynikiem wzrostu popytu na tego rodzaju mięso. Jak podają Szymańska i in. (2016), tylko w latach 2013-2016 znacząco zwiększyła się liczba gospodarstw (ze 145 do 232), co w konsekwencji przełożyło się na niemal 4-krotny wzrost liczby sztuk ekologicznego drobiu kurzego w województwie, przy ponad 2-krotnym wzroście w kraju. Analiza przestrzennego rozmieszczenia „ekologicznego drobiu” w regionie nie wykazała wyraźnej koncentracji produkcji, chociaż największe fermy tych ptaków zlokalizowane były w powiatach: płońskim, ostrowskim, węgrowskim oraz w podregionie radomskim.

W województwie mazowieckim widoczny jest brak wyraźnej specjalizacji regionu w produkcji ekologicznej, jednak zmiany następujące w tym zakresie oraz odmienność niektórych zmian w stosunku do produkcji konwencjonalnej sugerują, że niektóre branże rolnictwa ekologicznego (uprawy sadownicze i jagodowe, chów ekologicznego drobiu kurzego) mogą w przyszłości nabrać większego znaczenia.

4.

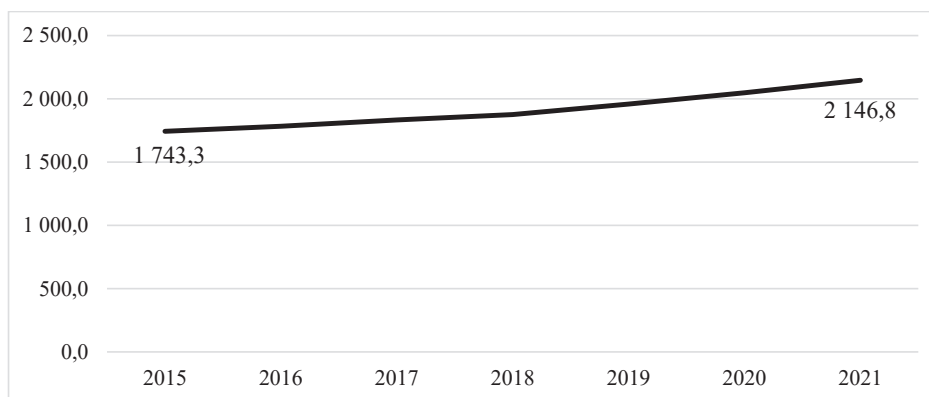
ROZWÓJ PRYWATNEJ DZIAŁALNOŚCI NIEROLNICZEJ

4.1. Ogólne tendencje prowadzenia działalności gospodarczej

Jak wynika z danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), w lipcu 2022 roku w rejestrze REGON zarejestrowanych było w Polsce 4 921 609 podmiotów gospodarki narodowej (w tym 31 051 nowo zarejestrowanych), czyli o ponad 0,3% więcej niż miesiąc wcześniej i o 3,3% więcej w porównaniu do analogicznego miesiąca poprzedniego roku (GUS, 2022a). Potwierdza to poprawę sytuacji po wcześniejszych problemach w 2020 roku, będących następstwem pandemii COVID-19⁶, które miały jednak charakter sektorowy i były znacznie łagodniejsze w Polsce niż globalnie (Borowska, Stolarska, 2021; ILO, 2021).

Polska zajmuje 5. miejsce w Unii Europejskiej pod względem liczby przedsiębiorstw, za Włochami, Francją, Hiszpanią i Niemcami (Skowrońska, Tarnawa, 2022). Odsetek Polaków angażujących się w prowadzenie działalności gospodarczej jest porównywalny ze średnią europejską, przy większym jednak udziale podmiotów funkcjonujących powyżej 3,5 roku, które określane są mianem firm dojrzałych (Tarnawa, 2020). Rośnie stale liczba zarejestrowanych podmiotów w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym (rys. 4.1), co powoduje zmiany strukturalne w gospodarce (Staniszewski, 2021), a prowadzącym je osobom przynosi nie tylko korzyści ekonomiczne, ale również społeczne i ambicjonalne (Stolarska, 2018 i 2019).

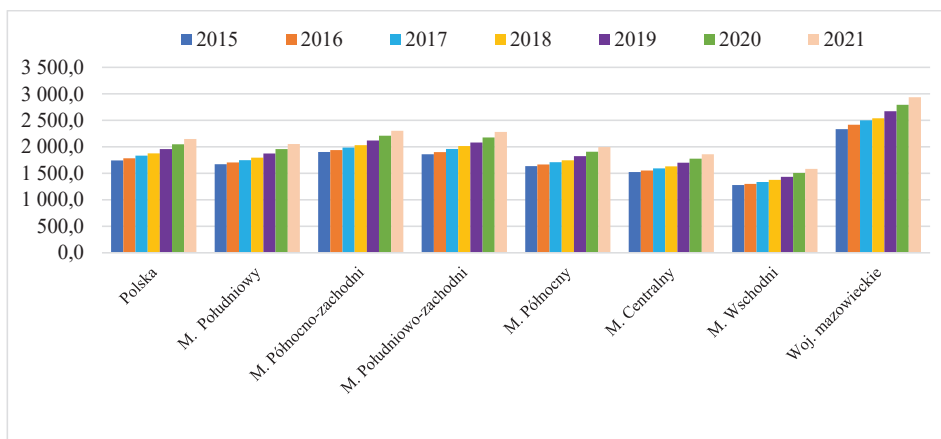
⁶ Stan epidemii w Polsce został ogłoszony od 20 marca 2020 roku, a odwołany z dniem 16 maja 2022 roku (Rozporządzenie..., 2020; Rozporządzenie..., 2022).

Rysunek 4.1. Podmioty prowadzące działalność gospodarczą w Polsce (poza rolnictwem) w latach 2015-2021 w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 03.09.2022].

Zainteresowanie prowadzeniem działalności gospodarczej w Polsce jest zróżnicowane regionalnie – zdecydowanie dominuje województwo mazowieckie w opozycji do makroregionu wschodniego, w którym liczba przedsiębiorstw nierolniczych w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym jest przeciętnie o prawie połowę mniejsza (rys. 4.2).

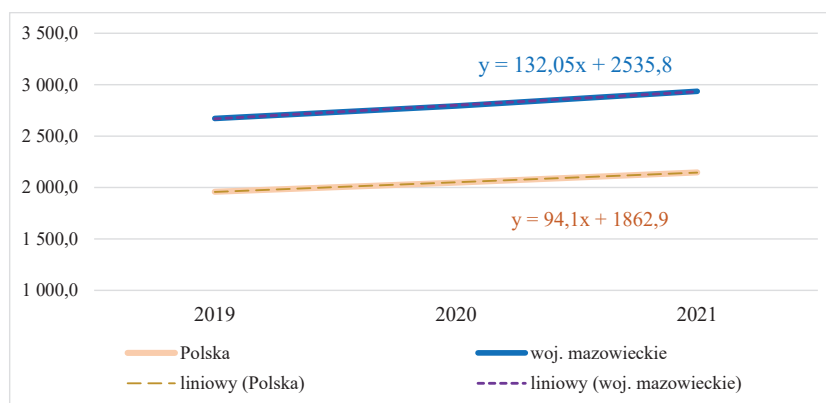

Rysunek 4.2. Podmioty prowadzące działalność gospodarczą w Polsce (poza rolnictwem) oraz w poszczególnych makroregionach w latach 2015-2021 w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 03.09.2022].

W 2021 roku na każde 10 tys. osób w wieku produkcyjnym mieszkających w województwie mazowieckim zarejestrowanych było 2935,6 podmiotów prowadzących działalność gospodarczą poza rolnictwem⁷, przy średniej krajowej wynoszącej wówczas 2146,8 przedsiębiorstw. Tendencja rosnąca w tym względzie dotyczyła wszystkich makroregionów, chociaż jej tempo było nieco zróżnicowane – największe w województwie mazowieckim, gdzie wzrost od 2015 roku był prawie 26-procentowy, a następnie w makroregionie wschodnim (wzrost o 23,8%). Dominacja województwa mazowieckiego związana jest nie tylko z wpływem stolicy, ale wynika również częściowo z wyższego poziomu wykształcenia mieszkającej tam ludności, co uznaje się za jedną z determinant przedsiębiorczości (Piekutowska, 2021, za: Piróg, 2016). Według danych GUS pochodzących z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań w 2021 roku największy udział osób z wyższym wykształceniem (31,3%) odnotowano w województwie mazowieckim, wobec 23,1% przeciętnie dla kraju (GUS, 2022b).

Tempo wzrostu liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w województwie mazowieckim było większe niż średnio w kraju i wynosiło w ostatnich latach ponad 132 podmioty rocznie w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym (rys. 4.3).

Rysunek 4.3. Zmiany liczby podmiotów gospodarczych w latach 2019-2021 w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 03.09.2022].

Przeważającą formą prowadzenia działalności gospodarczej w Polsce są podmioty w sektorze prywatnym zarejestrowane przez osoby fizyczne, które w 2021 roku stanowiły 71,3% ogółu przedsiębiorstw (tab. 4.1). W sektorze

⁷ Dane z rejestru REGON dotyczą podmiotów według adresu zamieszkania osób fizycznych.

publicznym w Polsce funkcjonuje tylko niespełna 2,5% podmiotów (w ostatnich latach z tendencją malejącą). Niewiele większy (3,2%) jest też odsetek fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych.

Tabela 4.1. Liczba podmiotów gospodarki narodowej w Polsce w latach 2015-2021 według wybranych form prawnych i własności

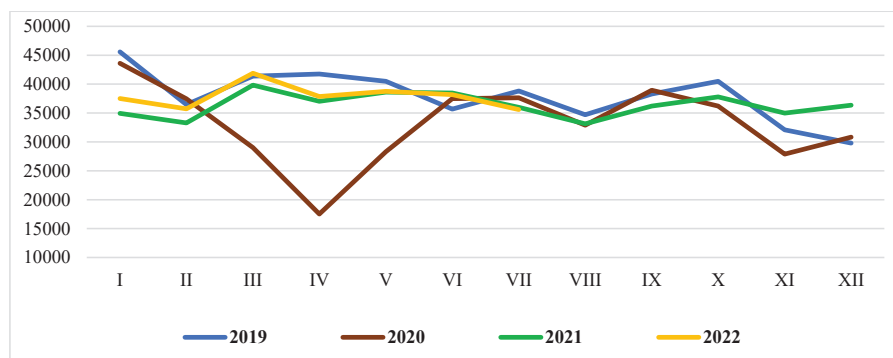
Wyszczególnienie	Lata						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Podmioty ogółem	4 184 409	4 237 691	4 309 800	4 365 375	4 509 916	4 663 378	4 836 214
Sektor publiczny ogółem	121 768	121 951	115 075	113 019	111 788	111 789	111 814
w tym: państwowe	151	144	142	55	55	50	48
Sektor prywatny ogółem	4 028 506	4 071 719	4 140 861	4 188 932	4 325 275	4 467 158	4 624 681
w tym: osoby fizyczne	2 972 144	2 968 786	3 001 353	3 111 733	3 213 641	3 326 791	3 446 578
Spółki handlowe	456 910	501 056	537 273	489 908	521 073	552 091	593 791
Spółki cywilne	286 759	288 209	288 603	289 859	291 012	291 923	292 843
Spółdzielnie	17 561	17 633	17 694	11 655	11 472	11 203	11 029

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 03.09.2022].

Zarówno ogólna liczba zarejestrowanych podmiotów (w ujęciu rocznym), jak i sektora prywatnego, a także w przypadku działalności prowadzonej przez osoby fizyczne wykazuje stałe tendencje rosnące. W ujęciu miesięcznym należy natomiast zauważyć mniejszą skłonność do podejmowania decyzji o prowadzeniu działalności gospodarczej, która uwidoczniła się w marcu oraz – w jeszcze większym stopniu – w kwietniu 2020 roku w odpowiedzi na sytuację wynikającą z pandemii COVID-19 (rys. 4.4).

Porównując zmiany liczby rejestracji do liczby upadłości przedsiębiorstw, jedynie w drugim kwartale 2020 roku odnotowano niewielki wzrost liczby upadłości, przy jednoczesnym zmniejszeniu liczby rejestracji nowych podmiotów. Upadłości stanowiły wówczas jedynie 0,24% (z tendencją malejącą) w stosunku do liczby nowych rejestracji i dotyczyły głównie (70%) spółek z ograniczoną odpowiedzialnością (GUS, 2022c).

Wśród ogółu podmiotów gospodarczych w Polsce zdecydowanie dominują mikroprzedsiębiorstwa zatrudniające maksymalnie do 9 osób, których udział w 2021 roku wynosił 96,6%, z trendem rosnącym po 2015 roku. Potwierdza to obserwacje innych autorów, z których wynika, że odsetek małych przedsiębiorstw w krajach rozwiniętych wynosi 75-99% (Hofman-Kohlmeier, 2018).

Rysunek 4.4. Liczba rejestrowanych działalności gospodarczych w Polsce w latach 2019-2022 w poszczególnych miesiącach

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://dashboard.stat.gov.pl/> [dostęp: 08.11.2022].

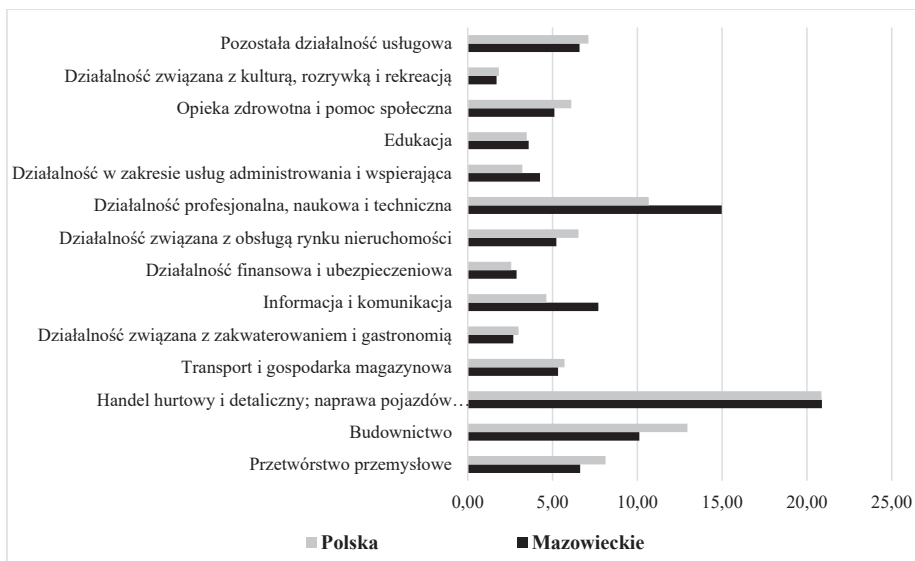
Odwrotna tendencja dotyczy przedsiębiorców zatrudniających 10-49 osób, których udział wynosił niespełna 3%. Znikome i malejące udziały stanowiły podmioty największe, wśród których ok. 0,5% zatrudniało 50-250 osób. Niemniej jednak wśród przedsiębiorstw zatrudniających powyżej 10 osób najliczniejsze (47%) były tzw. wzrostowe, czyli zwiększające swoje przychody ogółem w kolejnych latach (GUS, 2022e).

4.2. Podmioty według rodzaju prowadzonej działalności

Najliczniejszą grupę przedsiębiorstw niefinansowych zarówno w Polsce, jak i w województwie mazowieckim stanowią podmioty prowadzące działalność z zakresu handlu, których odsetek w 2020 roku wynosił 21,6%, a prawie 1/5 z nich miała siedzibę na terenie województwa mazowieckiego (GUS, 2021a). Udział pozostałych rodzajów działalności jest w większym stopniu zróżnicowany.

Zgodnie z obowiązującą w Polsce klasyfikacją działalności gospodarczej (PKD-2007), w województwie mazowieckim dominują przedsiębiorstwa prowadzące działalność z zakresu handlu, a następnie działalności profesjonalnej oraz budownictwa (rys. 4.5).

Ważnym rodzajem działalności jest tu również sekcja J – informacja i komunikacja, w której odsetek podmiotów wynosił 7,7% wobec 4,6% przeciętnie dla Polski. O blisko 5% większy był również udział przedsiębiorców zajmujących się działalnością profesjonalną, naukową i techniczną (sekcja M), na co bezsprzecznie wpływa lokalizacja stolicy.

Rysunek 4.5. Odsetek przedsiębiorstw według wybranych sekcji działalności w Polsce oraz województwie mazowieckim (PKD, 2007) w 2021 roku (bez rolnictwa i sekcji stanowiących poniżej 0,5%: B, D, E, U)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://dashboard.stat.gov.pl/> [dostęp: 08.11.2022].

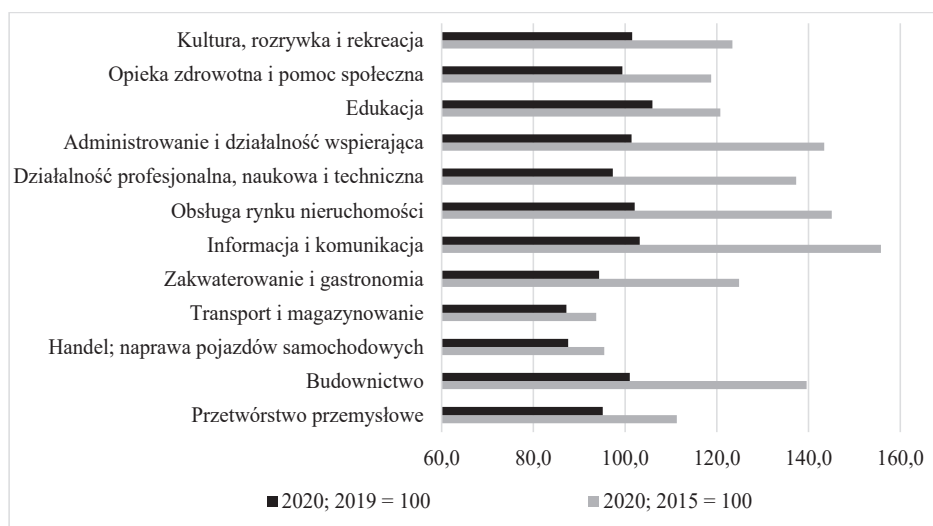
Województwo mazowieckie charakteryzuje się natomiast o prawie 3% mniejszym udziałem zarejestrowanych tu firm prowadzących działalność z zakresu budownictwa. W porównaniu do średniej krajowej mniejszy jest też odsetek podmiotów zajmujących się przetwórstwem przemysłowym (o blisko 2%), obsługą rynku nieruchomości (o 1,3%) oraz prowadzących usługi w zakresie opieki zdrowotnej i pomocy społecznej. Nieco mniejszy jest też udział zarejestrowanych przedsiębiorstw, które prowadzą usługi z zakresu transportu i gospodarki magazynowej.

Niektóre rodzaje działalności – organizacje eksterytorialne, górnictwo i wydobywanie, dostawa wody oraz gospodarowanie odpadami, a także wytwarzanie energii i jej nośników – cieszą się znikomym zainteresowaniem zarówno na Mazowszu, jak i przeciętnie w Polsce.

Analizując strukturę podmiotów prowadzących działalność gospodarczą należy też pamiętać, że siedziba przedsiębiorstwa nie musi być tożsama z miejscem prowadzenia działalności, a ponadto firmy mogą mieć wiele miejsc prowadzenia swojej działalności. Niektóre rodzaje prowadzonych przedsięwzięć gospodarczych mają również charakter sezonowy (np. turystyka), co nie tylko może być powodem okresowego (formalnego) zawieszania prowadzonej dzia-

łalności, ale również miejsce siedziby i zamieszkania przedsiębiorcy różni się często od miejsca funkcjonowania firmy (np. usytuowania pensjonatu).

Analizując zmiany liczby przedsiębiorstw na Mazowszu w podziale na poszczególne sekcje PKD należy wskazać te, którymi zainteresowanie rośnie, ale również i te, w których nastąpiło zmniejszenie liczby podmiotów związane nie tylko z pandemią COVID-19 (rys. 4.6).

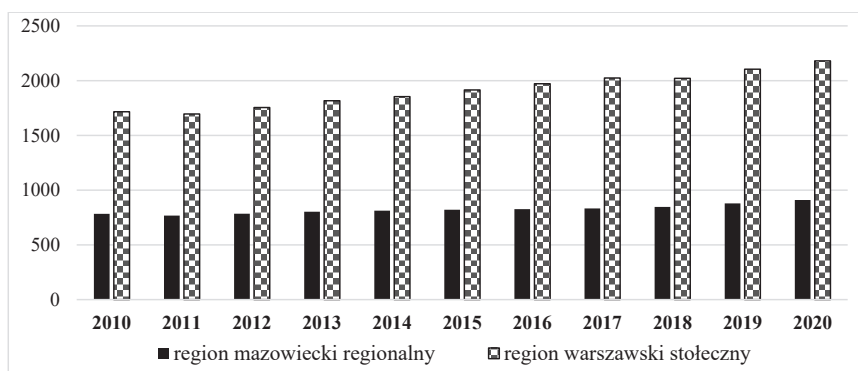
Rysunek 4.6. Zmiany procentowe liczby przedsiębiorstw w województwie mazowieckim według sekcji PKD

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 03.09.2022].

Do działalności, w których wyraźnie zmniejszyła się liczba przedsiębiorców, należą handel i naprawa pojazdów samochodowych oraz transport i gospodarka magazynowa, gdzie ujemne zmiany miały miejsce już wcześniej, a pandemia tylko je pogłębiła. Ograniczanie działalności gospodarczej dopiero po 2019 roku dotyczyło natomiast: zakwaterowania i gastronomii, przetwórstwa przemysłowego, działalności profesjonalnej, naukowej i technicznej oraz świadczenia usług opieki zdrowotnej i pomocy społecznej. Co ciekawe, po 2015 roku na Mazowszu zwiększyła się liczba podmiotów działających w zakresie kultury, rozrywki i rekreacji, a wzrost dotyczył również okresu pandemii. W największym tempie przybywało podmiotów funkcjonujących w zakresie informacji i komunikacji. Tendencja rosnąca dotyczyła też działalności związanej ze świadczeniem usług administracyjnych, obsługą rynku nieruchomości oraz budownictwa, a także edukacji, niemniej tempo wzrostu było wyraźnie wolniejsze po 2019 roku.

4.3. Przedsiębiorczość ludności terenów wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego

Region mazowiecki regionalny, składający się z podregionów: ciechanowskiego, ostrołęckiego, radomskiego, płockiego, siedleckiego i żyrardowskiego, tworzy 28 powiatów oraz 4 miasta na prawach powiatów (patrz: rozdz. 1). Pod wieloma względami region ten różni się od regionu warszawskiego stołecznego, co nie tylko dotyczy sytuacji ekonomiczno-społecznej ludności, ale również warunków prowadzenia działalności gospodarczej (rys. 4.7).

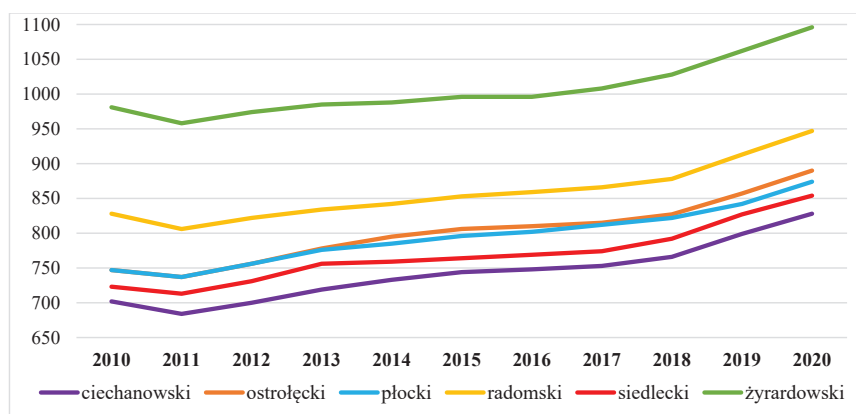
Rysunek 4.7. Podmioty wpisane do rejestru REGON w przeliczeniu na 10 tys. ludności w regionach województwa mazowieckiego w latach 2010-2020 (bez indywidualnych gospodarstw rolnych)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://swaid.stat.gov.pl/AtlasRegionow/AtlasRegionowMapa.aspx> [dostęp: 08.11.2022].

Przy ogólnej liczbie 425 osób pracujących (łącznie z indywidualnymi gospodarstwami rolnymi) na 1000 osób w regionie warszawskim stołecznym i 550,3 pracujących w Warszawie wskaźnik ten dla regionu mazowieckiego regionalnego na koniec grudnia 2020 roku wynosił tylko niespełna 300 pracujących. W tym samym czasie stopa bezrobocia rejestrowanego kształtowała się tu na poziomie 9,8% wobec 1,8% dla powiatu m.st. Warszawy, a przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto stanowiło tylko 76,8% wynagrodzeń w województwie mazowieckim i 91,6% w stosunku do średniej w całym kraju (Rejestr TERYT).

Liczba zarejestrowanych podmiotów prowadzących nierolniczą działalność gospodarczą w przeliczeniu na 10 tys. osób w regionie warszawskim regionalnym była przeszło 2-krotnie mniejsza niż w regionie warszawskim stołecznym (rys. 4.7). W 2020 roku kształtowała się ona na poziomie 910 podmiotów, podczas gdy w regionie warszawskim stołecznym wynosiła 2180 podmiotów.

Największą intensywnością przedsiębiorczości pozarolniczej w regionie warszawskim regionalnym charakteryzował się podregion żyrardowski (1096 zarejestrowanych podmiotów na 10 tys. ludności), a najmniejszą (828 podmiotów) podregion ciechanowski (rys. 4.8).

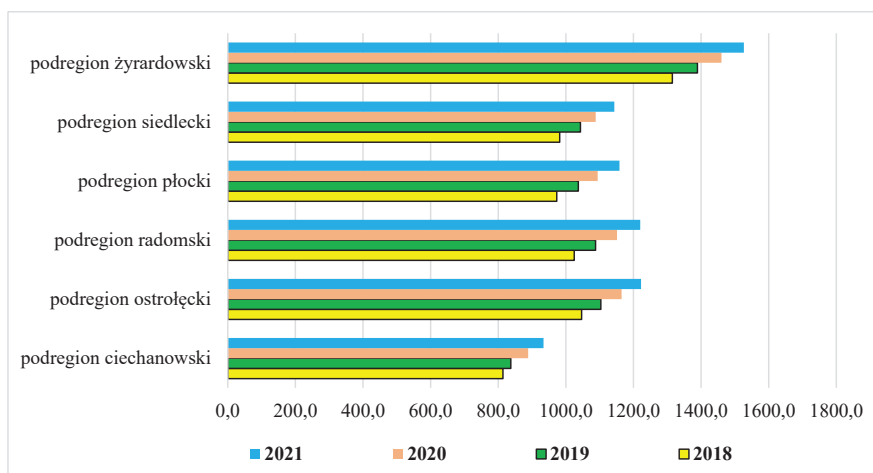
Rysunek 4.8. Podmioty wpisane do rejestru REGON w przeliczeniu na 10 tys. ludności w podregionach regionu mazowieckiego regionalnego w latach 2010-2020 (bez indywidualnych gospodarstw rolnych)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://swaid.stat.gov.pl/AtlasRegionow/AtlasRegionowMapa.aspx> [dostęp: 08.11.2022].

W kolejnych latach obserwujemy rosnącą tendencję liczby rejestrowanych podmiotów, ale tempo przyrostów jest większe w regionie stołecznym, co dodatkowo zwiększa dysproporcje pomiędzy głównymi regionami województwa mazowieckiego: regionalnym i stołecznym. Tym samym zasadne jest odrębne analizowanie charakterystyki obydwu regionów (stołecznego i regionalnego), gdyż wspólne dane dla całego województwa mazowieckiego w nieuzasadniony sposób zawyżają przeciętne wartości dla peryferyjnych, wiejskich podregionów, co w konsekwencji prowadzi do błędnych wniosków na ich temat.

Zainteresowanie prowadzeniem nierolniczej działalności gospodarczej na terenie regionu mazowieckiego regionalnego jest również znacznie zróżnicowane. Liczba zarejestrowanych tu podmiotów nierolniczych ogółem w 2021 roku w gminach miejskich wynosiła przeciętnie blisko 2244 podmioty na 10 tys. mieszkańców, podczas gdy w gminach wiejskich tylko 1373 podmioty. Przedsiębiorczość pozarolnicza jest też zróżnicowana na samych obszarach wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego, o czym świadczy wysoka wartość współczynnika zmienności (43,4%) wyznaczonego dla liczby zarejestrowanych podmiotów w poszczególnych gminach wiejskich regionu.

Największymi wskaźnikami przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w regionie mazowieckim regionalnym charakteryzuje się podregion żyrardowski, a następnie podregiony: ostrołęcki i radomski. Na przeciwległym biegunie pod tym względem plasuje się podregion ciechanowski, w którym liczba podmiotów, w przeliczeniu na mieszkańców w wieku produkcyjnym, w 2021 roku była o prawie 40% mniejsza niż w podregionie żyrardowskim (rys. 4.9).

Rysunek 4.9. Podmioty ogółem wpisane do rejestru REGON w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego w latach 2018-2021 według podregionów (bez indywidualnych gospodarstw rolnych)

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://bd1.stat.gov.pl/bd1/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 08.11.2022].

Jednocześnie należy zaznaczyć, że obok działalności pozarolniczej w podregionie żyrardowskim rozwija się również rolnictwo, a szczególnie produkcja owocowo-warzywna, która umożliwia częściowo rozwijanie nierolniczych działalności towarzyszących, np. o charakterze przetwórczym (głównie z branży owocowo-warzywnej) czy towarzyszących usług logistycznych. Wśród wiejskich obszarów o najwyższym wskaźniku liczby podmiotów w przeliczeniu na mieszkańców w wieku produkcyjnym, a więc potencjalnie zainteresowanych aktywnością zawodową, wymienić należy gminy: Radziejowice (2505 na 10 tys. mieszkańców), Grójec (obszar wiejski), Teresin, Sochaczew, Brochów, Pniewy oraz Puszcę Mariańską i Wiskitki. Jedynie na terenie obszaru wiejskiego Mogielnicy i Nowego Miasta nad Pilicą zainteresowanie przedsiębiorczością jest stosunkowo niewielkie (poniżej 1 tys. podmiotów na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym).

Działalność gospodarcza (poza rolnictwem) nie jest jednakowo rozwinięta w poszczególnych gminach wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego. Choć dominuje tu podregion żyrardowski, w którym wiele gmin odnotowuje powyżej 1,4 tys. podmiotów na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym (niektóre nawet powyżej 2,5 tys. podmiotów), to również w tym podregionie znajdują się gminy wiejskie o najniższych wskaźnikach – poniżej 1 tys. podmiotów – jak chociażby na obszarze wiejskim Nowego Miasta nad Pilicą (tab. 4.2).

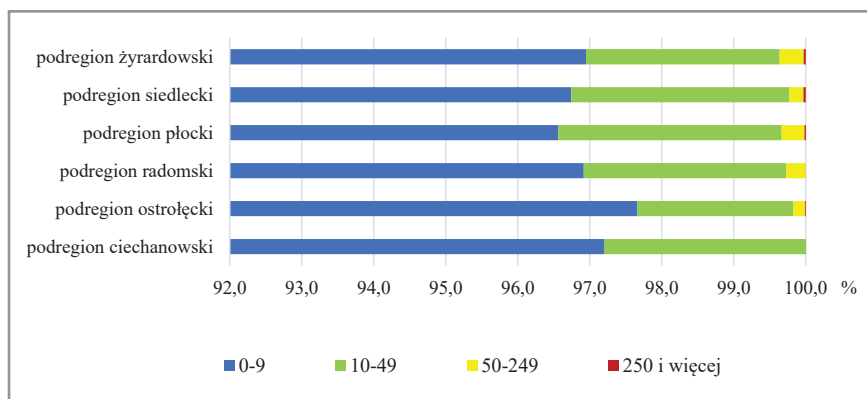
Tabela 4.2. Gminy i obszary wiejskie regionu mazowieckiego regionalnego o największej i najmniejszej liczbie nierolniczych podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w 2021 roku

Gmina	Podregion	Liczba podmiotów	Gmina	Podregion	Liczba podmiotów
Radziejowice	żyrardowski	2505,0	Mała Wieś	płocki	921,2
Grójec – obszar wiejski	żyrardowski	2230,6	Nowe Miasto nad Pilicą – obszar wiejski	żyrardowski	916,4
Słupno	płocki	2202,5	Gozdowo	płocki	914,8
Siedlce	siedlecki	1957,0	Rościszewo	płocki	913,0
Teresin	żyrardowski	1931,6	Radzanów	radomski	909,5
Łąck	płocki	1915,7	Parysów	siedlecki	906,5
Sochaczew	żyrardowski	1836,8	Raciąż	ciechanowski	897,7
Brochów	żyrardowski	1769,7	Naruszewo	ciechanowski	883,9
Rzekuń	ostrołęcki	1697,2	Trojanów	siedlecki	872,7
Puszcza Mariańska	żyrardowski	1671,2	Baranowo	ostrołęcki	851,5
Jedlnia-Letnisko	radomski	1639,5	Drobin – obszar wiejski	płocki	844,2
Pniewy	żyrardowski	1635,9	Myszyniec – obszar wiejski	ostrołęcki	828,3
Ilów	żyrardowski	1626,7	Szeńsk	ciechanowski	826,2
Zakrzew	radomski	1614,2	Sieciechów	radomski	817,7
Płońsk	ciechanowski	1504,7	Czarnia	ostrołęcki	816,8
Wiskitki – obszar wiejski	żyrardowski	1502,3	Głinojeck – obszar wiejski	ciechanowski	814,4
Kowala	radomski	1 501,0	Łyse	ostrołęcki	802,7
Olszewo-Borki	ostrołęcki	1496,7	Wyszogród – obszar wiejski	płocki	802,6
Wyszków – obszar wiejski	ostrołęcki	1494,7	Repki	siedlecki	799,3
Wierzbno	siedlecki	1481,2	Przyłęk	radomski	795,3
Orońsko	radomski	1462,5	Chotcza	radomski	782,7
Sienno	radomski	1462,1	Kosów Lacki – obszar wiejski	siedlecki	777,9
Belsk Duży	żyrardowski	1461,5	Przesmyki	siedlecki	762,4
Chynów	żyrardowski	1446,7	Kuczborck-Osada	ciechanowski	742,1
Zabrodzie	ostrołęcki	1445,4	Czerwińsk nad Wisłą – obszar wiejski	ciechanowski	673,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bd1.stat.gov.pl/bd1/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 08.11.2022].

W podregionie ciechanowskim, w którym Czerwińsk nad Wisłą charakteryzuje się najniższym wskaźnikiem zarejestrowanych podmiotów (tylko niespełna 974), odnotowuje się też gminy o znacznie wyższym jego poziomie, np. Płońsk (powyżej 1,5 tys. podmiotów). Zauważyć należy również ogólną poprawę wskaźnika przedsiębiorczości w kolejnych latach (2018-2021) we wszystkich podregionach, przy przeciętnie mniejszym zainteresowaniu podejmowania działalności gospodarczej na terenie wielu obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich (Czerwińsk, Kosów Lacki, Wyszogród, Głinojeck, Myszyniec, Drobin, Nowe Miasto i in.), co może być związane z większymi możliwościami uzyskania pracy zarobkowej. Niemniej, funkcjonujące przedsiębiorstwa można określić mianem trwałych, a jedynie w gminach: Kadzidło, Dzierżania, Kluczbork-Osada i na obszarze wiejskim Wyszogrodu nastąpiło w 2020 roku niewielkie zmniejszenie liczby zarejestrowanych podmiotów w przeliczeniu na mieszkańców w wieku produkcyjnym.

We wszystkich podregionach regionu mazowieckiego regionalnego (podobnie jak w kraju) zdecydowanie przeważają mikroprzedsiębiorstwa zatrudniające do 9 osób, których odsetek w 2021 roku wynosił przeciętnie 97%, a najwyższy był (97,7%) w podregionie ostrołęckim (rys. 4.10).

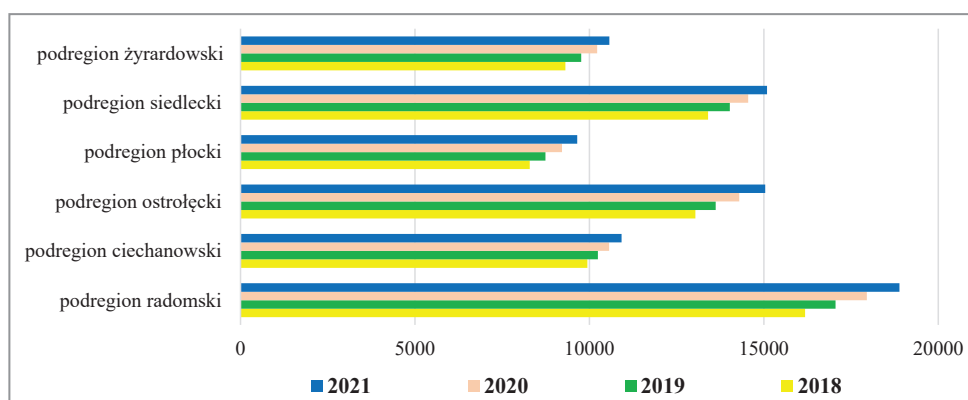
Rysunek 4.10. Odsetek zarejestrowanych podmiotów na obszarach wiejskich podregionów regionu mazowieckiego regionalnego w 2021 roku według klas wielkości (bez indywidualnych gospodarstw rolnych)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 08.11.2022].

Kolejną niewielką grupę stanowiły przedsiębiorstwa małe, zatrudniające 10-49 osób, których udział w 2021 roku kształtował się od 2,17% w podregionie ostrołęckim do 3,10% w podregionie płockim. Podmiotów największych (powyżej 250 zatrudnionych osób) oraz zatrudniających 50-250 osób w ogóle nie odnotowano

w podregionie ciechanowskim. W pozostałych podregionach było ich niewiele, najwięcej w podregionie żyrardowskim (5,1 przedsiębiorstw w grupie 50-250 zatrudnionych w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym), a następnie w podregionach: płockim (3,5) i radomskim (3,2). Przedsiębiorstwa duże, zatrudniające powyżej 250 osób, są w większej mierze rejestrowane w dużych aglomeracjach miejskich, w przypadku Mazowsza głównie w Warszawie, co potwierdzają też wyniki innych badań (Zrównoważony..., 2020).

Wśród przedsiębiorstw regionu mazowieckiego regionalnego dominuje sektor prywatny, a w nim podmioty prowadzone przez osoby fizyczne. Ich liczba jest różna w poszczególnych podregionach, ale rozkład odbiega znacznie od zróżnicowania, omawianego wcześniej (rys. 4.9), wskaźnika przedsiębiorczości ogółem (rys. 4.11).

Rysunek 4.11. Osoby fizyczne prowadzące nierolniczą działalność gospodarczą na obszarach wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego w latach 2018-2021 według podregionów

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://bd1.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 08.11.2022].

Najwięcej podmiotów zarejestrowanych przez osoby fizyczne ogółem zamieszkujące tereny wiejskie na Mazowszu występuje w podregionie radomskim (18 886 w 2021 r.), a najmniej w podregionach płockim (9651) i żyrardowskim (10 573), który dominuje w przypadku wskaźników przedsiębiorczości ogółem. Niewielkie wartości dla podregionu płockiego wynikają m.in. z faktu stosunkowo większego tam odsetka podmiotów dużych, które ze względu na specyfikę działalności, skalę produkcji, nakłady inwestycyjne i związane z tym ryzyko prowadzone są w innych formach prawnych.

Liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą różni się znacznie dla poszczególnych powiatów wiejskich Mazowsza (tab. 4.3).

Tabela 4.3. Osoby fizyczne prowadzące nierolniczą działalność gospodarczą na obszarach wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego w latach 2018-2021 według powiatów

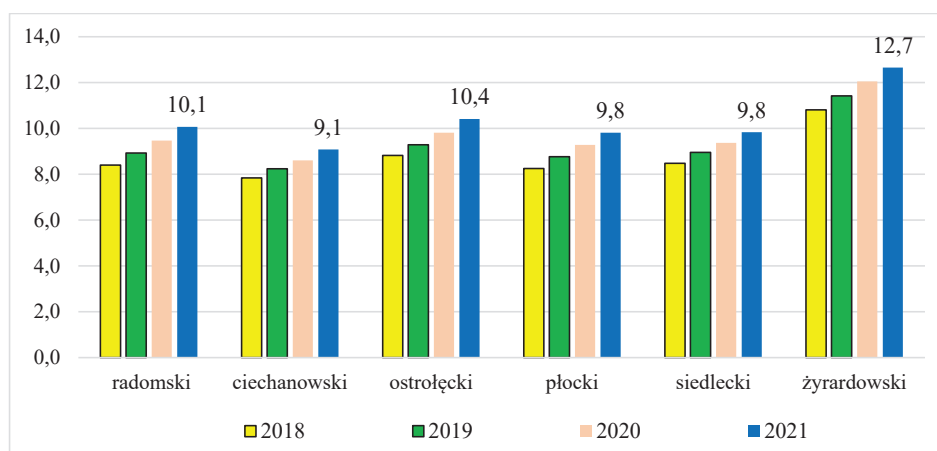
Powiat	Lata			
	2018	2019	2020	2021
Białobrzegi	1211	1256	1325	1416
Kozienicki	2058	2169	2241	2370
Lipski	1168	1223	1260	1280
Przysuski	1821	1899	2005	2045
Radomski	6943	7389	7766	8226
Szydłowiecki	1691	1757	1933	2023
Zwoleński	1292	1361	1422	1526
Ciechanowski	2113	2218	2301	2404
Mławski	1841	1942	2015	2100
Płoński	2939	3072	3130	3125
Pułtuski	1786	1875	1954	2097
Żuromiński	1262	1136	1167	1197
Makowski	1838	1897	1982	2053
Ostrołęcki	4512	4762	4997	5291
Ostrowski	2647	2733	2849	2986
Przasnyski	1239	1284	1331	1398
Wyszowski	2803	2944	3135	3310
Gostyniński	1323	1377	1426	1453
Płocki	5556	5875	6199	6500
Sierpecki	1411	1488	1590	1698
Garwoliński	3880	4078	4222	4385
Łosicki	1165	1194	1200	1228
Siedlecki	4592	4847	5077	5289
Sokołowski	1518	1527	1557	1599
Węgrowski	2248	2378	2494	2590
Grójecki	3662	3797	4010	4256
Sochaczewski	3512	3692	3835	3932
Żyrardowski	2137	2277	2377	2385

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 08.11.2022].

Najwięcej podmiotów osób fizycznych w 2021 roku odnotowano w powiatach: radomskim (8226), płockim (6500), siedleckim (5289), garwolińskim (4385) i grójeckim (4256). Znacznie mniej było ich m.in. w powiatach: żuromińskim (1197), łosickim (1228), lipskim (1280) i przasnyskim (1398). Warto również zauważyć ogólne zwiększenie liczby przedsiębiorstw zarejestrowanych przez osoby fizyczne w latach 2018-2021 we wszystkich podregionach wiejskich na Mazowszu oraz niemal we wszystkich powiatach. Wyjątek stanowi tu jedynie powiat żuromiński, gdzie w 2019 roku było ich o niespełna 10% mniej

niż rok wcześniej. Tym samym nie zauważamy negatywnych zmian liczby firm osób fizycznych w wyniku pandemii COVID-19, co w dużej mierze związane jest z ich rodzinnym charakterem i niewielką skalą działalności umożliwiającą głównie samozatrudnienie.

Poszczególne powiaty różnią się pod względem powierzchni oraz liczby zamieszkujących tam osób, co należy uwzględnić w ocenie stopnia zaangażowania ludności w prowadzenie działalności gospodarczej. Największym odsetkiem podmiotów osób fizycznych w przeliczeniu na liczbę mieszkańców w wieku produkcyjnym charakteryzuje się podregion żyrardowski, w którym wskaźnik ten wynosił 12,7% w 2021 roku (rys. 4.12).

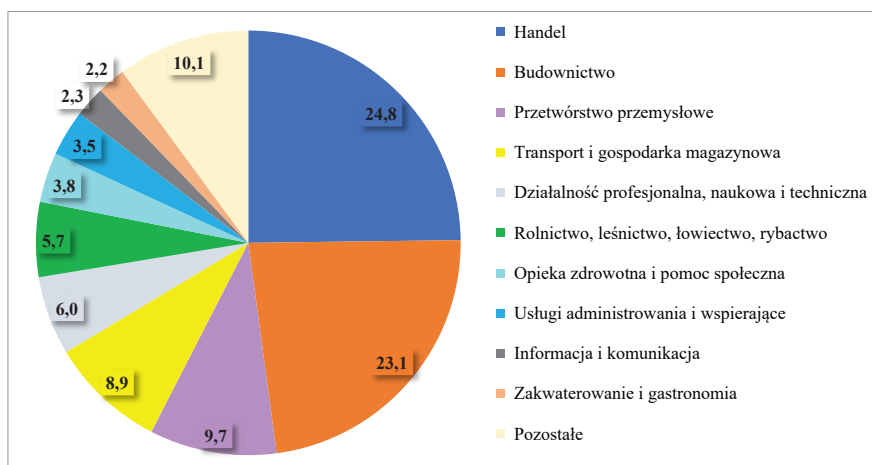
Rysunek 4.12. Udział osób prowadzących nierolniczą działalność gospodarczą na obszarach wiejskich powiatów regionu mazowieckiego regionalnego w latach 2018-2021 w ogólnej liczbie osób w wieku produkcyjnym [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 08.11.2022].

W podregionie radomskim zaangażowanie ludności w wieku produkcyjnym w prowadzenie własnych firm jest natomiast nieco mniejsze (10,1%), chociaż ogólna liczba podmiotów gospodarczych o charakterze nierolniczym rejestrowanych przez osoby fizyczne była tu w 2021 roku największa (powiat o największej liczbie ludności). Najmniejszym zainteresowaniem prowadzenia własnej (nierolniczej) działalności gospodarczej przez osoby fizyczne charakteryzuje się podregion ciechanowski, nie tylko ze względu na jego w większym stopniu rolniczy charakter oraz usytuowanie obszarów chronionego krajobrazu, ale również z powodu obecności dużych spółek (np. LG Electronics) dających zatrudnienie.

W latach 2018-2021 obserwujemy stały wzrost zainteresowania mieszkańców obszarów wiejskich prowadzeniem przedsiębiorczości nierolniczej we wszystkich podregionach regionu mazowieckiego regionalnego, chociaż tempo zmian było nieco mniejsze w podregionach ciechanowskim i siedleckim.

Przedsiębiorcy zamieszkujący na obszarach wiejskich Mazowsza prowadzą swą nierolniczą działalność głównie w zakresie handlu hurtowego i detalicznego (prawie 1/4) oraz budownictwa (ponad 23%). Stosunkowo dużym zainteresowaniem cieszą się tu również przetwórstwo przemysłowe (blisko 10% w 2021 r.), a także transport i gospodarka magazynowa (prawie 9%), co jest związane z zapleczem surowcowym i przetwórstwem w branży rolno-spożywczej oraz z centralnym położeniem regionu i dobrą jego dostępnością komunikacyjną umożliwiającą lokalizację centrów logistycznych (rys. 4.13).

Rysunek 4.13. Struktura działalności gospodarczej osób fizycznych na obszarach wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego w 2021 roku według sekcji PKD (bez indywidualnych gospodarstw rolnych) [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 08.11.2022].

Struktura podmiotów osób fizycznych w tym regionie w 2021 roku była przeciętnie zbliżona do tej występującej w poprzednich latach, z niewielkim wzrostem odsetka podmiotów funkcjonujących w zakresie budownictwa, transportu, opieki zdrowotnej oraz informacji i komunikacji, a zmniejszeniem udziału firm działających w handlu, sekcji A oraz prowadzących działalność finansowo-ubezpieczeniową.

Odsetek firm osób fizycznych świadczących usługi noclegowe i gastronomiczne (sekcja I) w latach 2018-2021 zwiększył się o 1 p.p. (do 2,2%), a wzrosty miały miejsce zarówno w 2020, jak i 2021 roku, co ponownie pozwala stwierdzić,

że pandemia COVID-19 nie spowodowała likwidacji mikroprzedsiębiorstw prowadzonych przez osoby fizyczne w tym zakresie. Największy wzrost odsetka podmiotów w sekcji I nastąpił w powiecie siedleckim (o 3 p.p.), chociaż najwięcej firm zlokalizowanych jest w powiecie żyrardowskim, gdzie stanowią blisko 3% podmiotów prowadzonych przez osoby fizyczne. Tylko w powiecie makowskim odnotowano zmniejszenie liczby podmiotów sekcji I (o 5 p.p.), przy czym dotyczyło to 2019 roku, a więc miało miejsce jeszcze przed lockdownem.

Struktura działalności gospodarczej osób fizycznych według sekcji PKD jest zróżnicowana w podregionach wiejskich Mazowsza, co wynika z dużych różnic wskaźnika na poziomie poszczególnych powiatów (tab. 4.4).

Tabela 4.4. Odsetek podmiotów prowadzonych przez osoby fizyczne (bez indywidualnych gospodarstw rolnych) w wybranych (ważniejszych) sekcjach PKD w 2021 roku na obszarach wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego według powiatów [%]

Powiat	Sekcje PKD 2007											
	A	C	F	G	H	I	J	K	M	N	P	Q
Białobrzegi	4,3	15,5	20,8	28,7	6,8	2,8	2,2	1,3	4,4	3,6	0,8	2,4
Kozienicki	2,3	9,6	23,8	24,9	8,6	2,8	3,2	2,1	7,0	3,9	1,3	3,5
Lipski	4,5	10,2	25,9	29,9	9,4	1,4	1,5	1,8	3,6	2,1	1,0	2,1
Przysuski	3,3	9,5	27,1	32,0	7,7	1,9	2,0	1,4	3,9	2,8	1,2	2,2
Radomski	2,5	13,3	23,7	27,2	7,5	2,0	2,2	1,9	6,2	2,8	1,1	3,4
Szydłowiecki	2,0	12,9	31,1	21,3	6,2	1,2	1,3	1,1	3,7	1,9	0,9	2,4
Zwoleński	3,9	10,6	32,8	25,8	7,2	1,3	2,4	2,0	3,9	2,0	0,6	1,7
Ciechanowski	5,5	11,2	22,3	22,3	9,5	1,1	2,2	1,9	6,5	3,6	1,7	4,7
Mławski	10,1	8,2	23,3	24,5	10,8	2,3	1,4	1,9	5,5	2,7	0,5	2,4
Płoński	4,4	8,4	21,1	26,5	9,3	2,7	2,3	2,0	6,5	4,0	1,8	3,7
Puławski	5,3	8,0	26,7	21,0	7,7	2,1	2,1	1,9	5,9	6,9	1,7	3,7
Żuromiński	12,9	8,2	28,0	26,4	4,5	1,3	1,2	2,1	4,2	3,0	0,7	2,0
Makowski	7,4	11,3	21,2	22,2	11,7	1,6	1,8	1,6	4,9	4,3	1,4	4,4
Ostrołęcki	3,5	11,1	24,5	24,2	9,1	2,1	2,2	1,8	6,1	3,3	1,6	4,7
Ostrowski	6,4	8,9	26,7	24,1	7,8	1,9	2,0	1,6	5,5	3,4	1,5	4,0
Przasnyski	18,4	6,9	22,8	20,7	10,4	1,9	1,3	1,6	3,6	2,3	1,1	3,6
Wyszkowski	3,1	8,2	27,9	22,5	9,3	1,7	2,4	1,8	6,8	4,8	1,6	3,6
Gostyniński	5,7	7,4	26,3	24,7	7,3	3,1	1,6	1,4	5,2	3,2	1,4	5,3
Płocki	4,5	10,4	20,3	21,7	10,2	2,4	2,0	2,3	8,4	3,0	1,7	5,5
Sierpecki	8,8	12,2	26,6	21,7	4,8	2,2	1,5	1,7	5,1	3,7	1,2	3,1
Garwoliński	1,7	11,8	26,7	23,6	6,8	2,1	2,8	1,9	6,4	3,4	1,8	3,4
Łosicki	10,7	10,0	20,5	20,9	11,3	2,0	2,0	1,8	4,8	3,9	1,1	5,1
Siedlecki	9,8	12,0	17,8	22,5	9,1	1,7	2,9	2,2	6,6	2,7	1,6	4,8
Sokołowski	8,4	10,4	20,0	25,0	10,1	1,8	1,9	1,8	6,3	2,5	1,2	4,5
Węgrowski	5,3	10,2	28,1	22,5	6,8	2,0	2,6	1,9	4,6	3,9	1,3	3,0
Grójecki	2,7	7,2	12,9	33,4	9,4	3,1	3,8	2,6	7,7	5,8	1,8	3,1
Sochaczewski	2,2	7,5	17,4	25,3	15,3	3,0	3,9	1,5	7,6	3,3	1,8	4,1
Żyrardowski	1,4	7,5	17,9	28,7	9,0	2,4	4,2	2,1	9,5	3,2	1,9	4,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bd1.stat.gov.pl/bd1/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 08.11.2022].

Odsetek działalności prowadzonej przez osoby fizyczne z zakresu handlu i naprawy pojazdów samochodowych (sekcja G) był najmniej zróżnicowany w poszczególnych powiatach wiejskich Mazowsza. W 2021 roku kształtował się na poziomie od 20,7% w powiecie przasnyskim do 33,4% w powiecie grójeckim. Stosunkowo większe wartości notowano też w powiatach: przysuskim, lipskim, żyrardowskim, białobrzeskim, radomskim i płońskim, a mniejsze dotyczyły powiatów: łosickiego, pułtuskiego, szydłowieckiego, płockiego i sierpeckiego.

Poszczególne powiaty różniły się w nieco większym stopniu pod względem udziału podmiotów prowadzonych w zakresie mało popularnej działalności finansowej i ubezpieczeniowej (sekcja K), jak również ważnego tu budownictwa (sekcja F), dla którego odsetek podmiotów wynosił od 12,9% w powiecie grójeckim do 32,8% w powiecie zwoleńskim. Przeciętnie mniejsze udziały w niektórych powiatach (sochaczewski, siedlecki, żyrardowski, sokołowski, płocki) wynikały z większej liczby przedsiębiorstw funkcjonujących w innych sekcjach. Odsetek podmiotów w sekcji K był większy w powiatach: grójeckim, płockim, siedleckim, mniejszy natomiast w powiatach: szydłowieckim, białobrzeskim, gostynińskim i przysuskim.

Największe zróżnicowanie odsetka zarejestrowanych przez osoby fizyczne przedsiębiorstw miało miejsce w przypadku sekcji A (bez indywidualnych gospodarstw rolnych). Najmniejszymi udziałami tej działalności charakteryzowały się powiaty: żyrardowski (1,4%), garwoliński (1,7%), szydłowiecki (2%), sochaczewski (2,2%) oraz kozienicki (2,3%). Z kolei ponad 10-krotnie większy odsetek (18,4%) dotyczył obszarów wiejskich powiatu przasnyskiego, z dominacją działów 01 i 02 w gminach Przasnysz i Czernice Borowe oraz większym udziałem spółek (również zagranicznych), stowarzyszeń i podmiotów zatrudniających powyżej 50 osób, predystynowanych do tego rodzaju działalności. W powiecie zlokalizowane są duże zakłady przetwórstwa mleka, mięsa i inne z branży rolno-spożywczej (Piątница, Pekpol, Agrana, JBB) oraz przetwórstwa drewna (Stora Enso). Dodatkowym przyczynkiem rozwoju działalności gospodarczej w tym powiecie jest utworzenie (i uzbrojenie) Przasnyskiej Strefy Gospodarczej oraz aktywne wsparcie władz powiatu, łącznie z pozyskiwaniem funduszy unijnych na wsparcie rozwoju przedsiębiorczości na tym obszarze.

Niewiele mniejszy udział działalności w sekcji A (bez gospodarstw rolnych) odnotowano w powiatach: żuromińskim (12,9%), łosickim (10,7%) oraz mławskim (10,1%).

Pomimo zaobserwowanych w toku przeprowadzonych analiz różnic poziomu i struktury działalności gospodarczej pomiędzy powiatami i gminami podkreślić należy fakt ogólnego rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Mazowsza w latach 2018-2021 oraz nieodnotowanie negatywnego wpływu

pandemii COVID-19 na likwidację podmiotów prowadzonych przez osoby fizyczne, również w działalności z zakresu turystyki i usług gastronomicznych, których udział się nawet nieco zwiększył. Zwiększył się też odsetek podmiotów zajmujących się budownictwem, a także działalnością z zakresu transportu i gospodarki magazynowej, opieki zdrowotnej oraz informacji i komunikacji, co zapewne przyspieszyła nieco pandemia.

Rozwój przedsiębiorczości, w tym indywidualnej, jest zatem szansą na poprawę sytuacji ekonomiczno-społecznej na mazowieckiej wsi, a nie tylko w regionie stołecznym, którego uzasadnione (Strzelecki, 2013), odrębne ujmowanie pozwala na zauważenie problemów obszarów peryferyjnych i zatrzymanie tam młodych ludzi, którzy wcześniej, z braku perspektyw, opuszczali tereny wiejskie (Grochowski i in., 2013).

5.

DZIAŁANIA NA RZECZ INKLUZJI SPOŁECZNEJ NA OBSZARACH WIEJSKICH MAZOWSZA

5.1. Sektor ekonomii społecznej

Ekonomia społeczna i solidarna to sfera, w której ekonomiczna działalność służy realizacji celów społecznych. Chodzi przede wszystkim o zatrudnianie i reintegrację osób, które znajdują się w wyjątkowo trudnej sytuacji życiowej i są zagrożone wykluczeniem społecznym. Są to w szczególności: niepełnosprawni, bezrobotni oraz seniorzy. Lepiej dopasowane do ich potrzeb miejsca pracy to jednak nie wszystko. Wśród celów społecznych jest także wspieranie podmiotowości i samodzielności tych osób, odbudowa ich zdolności do pełniejszego uczestniczenia w życiu społecznym i zawodowym. To są także działania na rzecz rozwoju lokalnego. Elementem aktywnej polityki społecznej i ważnym czynnikiem dla rozwoju społeczno-gospodarczego jest wsparcie sektora ekonomii społecznej. Rozwój tej dziedziny daje szansę na zwiększanie, także na obszarach wiejskich, dostępności usług społecznych użyteczności publicznej wspierających m.in. politykę rodzinną w zakresie opieki nad dziećmi, osobami starszymi oraz niepełnosprawnymi i niesamodzielnymi. Realizacja idei ekonomii społecznej przyczynia się do budowania kapitału ludzkiego i kapitału społecznego, zwiększania spójności społecznej oraz rozwoju lokalnego.

Zgodnie z art. 2 Ustawy z 5 sierpnia 2022 r. o ekonomii społecznej (Dz.U. 2022 nr 102) przez ekonomię społeczną należy rozumieć działalność podmiotów ekonomii społecznej na rzecz społeczności lokalnej w zakresie reintegracji

społecznej i zawodowej, tworzenia miejsc pracy dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym oraz świadczenia usług społecznych, realizowaną w formie działalności gospodarczej, działalności pożytku publicznego i innej działalności o charakterze odpłatnym. Można ją określić jako sferę życia społeczno-gospodarczego, która pozostaje na pograniczu sektora przedsiębiorczości oraz sektora organizacji pozarządowych, które nie działają w celu maksymalizacji zysku. Ekonomia społeczna jest kluczowym obszarem działań z zakresu aktywnej polityki społecznej, a podmioty gospodarki społecznej stają się coraz ważniejszym partnerem pomocy społecznej – partnerem, w którym pokładane są nadzieje na stymulowanie wielosektorowych aktywności i niejednokrotnie podejmowanie roli lokalnego lidera działań reintegracyjnych (Zalewski, Sowa-Kofta, 2022).

Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej we współpracy z Głównym Urzędem Statystycznym zrealizowało projekt „Zintegrowany system monitorowania sektora ekonomii społecznej” (ZSMSES) współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach POWER 2014-2020, którego celem było stworzenie do 2020 roku trwałego i kompleksowego systemu monitorowania sektora ekonomii społecznej. Zadaniem tego systemu było dostarczanie kluczowych wskaźników związanych z kondycją sektora ekonomii społecznej i jego znaczeniem w gospodarce narodowej. Zgromadzone dane służą do planowania krajowych i regionalnych polityk publicznych prowadzonych na rzecz rozwoju ekonomii społecznej.

Cele ekonomii społecznej i solidarnej realizowane są przez podmioty ekonomii społecznej (PES). Należą do nich:

- 1) przedsiębiorstwa społeczne (np. spółdzielnie socjalne), które zatrudniają co najmniej połowę osób z grup zagrożonych wykluczeniem społecznym: niepełnosprawnych, bezrobotnych, 30% osób o umiarkowanym lub znacznym stopniu niepełnosprawności;
- 2) jednostki reintegracyjne, czyli takie, których głównym celem jest ponowna integracja społeczna i zawodowa osób zagrożonych wykluczeniem społecznym (m.in. zakłady aktywności zawodowej, warsztaty terapii zajęciowej czy centra integracji społecznej);
- 3) podmioty działające w sferze pożytku publicznego, takie jak stowarzyszenia, fundacje oraz podmioty sfery gospodarczej utworzone w związku z realizacją celu społecznego: spółki non-profit i spółdzielnie, których celem jest zatrudnienie np. inwalidów i niewidomych.

Zgodnie z „Planem rozwoju ekonomii społecznej na Mazowszu”, który został uchwalony na lata 2021-2030, najbliższe 10 lat to czas pogłębiających się zmian demograficznych na terenie województwa mazowieckiego, przede wszystkim gwałtownego starzenia się społeczeństwa i depopulacji obszarów

wiejskich. Celem utworzenia planu rozwoju mazowieckiej ekonomii społecznej było dążenie do tego, aby ekonomia stała się istotnym narzędziem rozwiązywania problemów i zaspokajania potrzeb mieszkańców. W szczególności ważne jest to, aby ekonomia społeczna przyczyniała się do zwiększenia podaży usług społecznych, na które będzie rosło zapotrzebowanie, ułatwiała osobom zagrożonym wykluczeniem integrację społeczną i zawodową oraz zakorzenianie się we wspólnotach lokalnych.

Do prowadzenia inkluzji społecznej w Polsce wykorzystywanych jest wiele różnych podmiotów ekonomii społecznej, do których należą: spółdzielnie socjalne, kluby integracji społecznej (KIS), centra integracji społecznej (CIS), warsztaty terapii zajęciowej (WTZ), zakłady aktywności zawodowej (ZAZ), spółdzielnie pracy, w tym spółdzielnie inwalidów, spółdzielnie niewidomych i spółdzielnie produkcji rolnej oraz organizacje pozarządowe, czyli stowarzyszenia, fundacje i spółki non-profit.

5.2. Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej przykładem przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu

Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej (dalej MCPS) jest jednostką organizacyjną pomocy społecznej – regionalnym ośrodkiem polityki społecznej – i działa w oparciu o statut (Uchwała nr 75/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego). Politykę społeczną należy postrzegać jako inwestycję, w wyniku której powiększa się potencjał kapitału ludzkiego, społecznego i kulturowego (Grewiński, 2015). Dzięki temu następuje redystrybucja nie tylko świadczeń, ale również szans i możliwości.

W celu zwiększenia aktywności społeczno-zawodowej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym jednym z działań MCPS jest koordynowanie oraz monitorowanie rozwoju przedsiębiorczości społecznej na terenie województwa mazowieckiego. Jednostka ma za zadanie prowadzić działania zmierzające do wzmocnienia sektora ekonomii społecznej oraz rozwoju współpracy międzysektorowej podmiotów ekonomii społecznej, organizacji pozarządowych, władz samorządowych, przedsiębiorców i mieszkańców.

Za realizację działań na rzecz sektora ekonomii społecznej w województwie mazowieckim odpowiada MCPS, które współpracuje w tym zakresie z Mazowieckim Komitetem Rozwoju Ekonomii Społecznej – organem wspierającym oraz doradczo-konsultacyjnym dla Samorządu Województwa Mazowieckiego w zakresie rozwoju ekonomii społecznej. Działalność MCPS finansowana jest z budżetu województwa mazowieckiego, a także środków finansowych

pozyskiwanych przez Centrum z funduszy celowych lub innych źródeł określonych odrębnymi przepisami. W województwie mazowieckim zadania w zakresie ekonomii społecznej koordynuje Zarząd Województwa Mazowieckiego, m.in. poprzez realizację konkursów finansowanych ze środków Unii Europejskiej na rzecz wspierania podmiotów ekonomii społecznej oraz realizację projektu pozakonkursowego współfinansowanego ze środków UE, którego beneficjentem jest MCPS.

Zamierzeniem Centrum jest, żeby we wszystkich możliwych przypadkach podmioty ekonomii społecznej, w tym podmioty reintegracyjne, były dostawcami usług społecznych. Ważne jest również, aby 3. sektor i jego lokalne zasoby wykonywał usługi użyteczności publicznej na rzecz jednostek samorządu terytorialnego, a osoby zagrożone utratą pracy i bezrobociem mogły znaleźć zatrudnienie w podmiotach ekonomii społecznej (PES) lub utworzyć własne przedsiębiorstwo społeczne z pomocą sieci profesjonalnych instytucji wspierających. Pomoc ta powinna być dostępna dla wszystkich mieszkańców województwa, zwłaszcza dla osób z niepełnosprawnościami. Centrum dąży do tego, aby PES-y umacniały swoją pozycję jako lokalny pracodawca i usługodawca, zwiększały zasoby i stawały się samodzielnymi, stabilnymi podmiotami, które odpowiadają na potrzeby społeczności lokalnych, a ich relacje z władzami publicznymi kształtowały się zgodnie z zasadą pomocniczości.

Zadania komórek organizacyjnych pomocy społecznej związane z badaniami problemów społecznych przedstawione w tabeli 5.1 znajdują w pełni odzwierciedlenie w działaniach MCPS. Wśród zadań związanych z realizacją i raportowaniem badań kluczową rolę odgrywa Obserwatorium Integracji Społecznej przekształcone w Wydział Badań Społecznych.

Od 2014 roku MCPS korzysta z Mazowieckiego Barometru Ubóstwa i Wykluczenia Społecznego, który pierwszy raz został włączony w 2015 roku do „Oceny zasobów pomocy społecznej za 2014 rok” jako wskaźnik regularnego i cyklicznego pomiaru zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym poszczególnych gmin Mazowsza. Ze względu na jego uniwersalny charakter, barometr pozwala nie tylko na analizę danych, ale pokazuje także tendencje i umożliwia określenie stopnia oddalenia poszczególnych lokalnych wspólnot samorządowych od osiągnięcia zakładanych celów określonych w przyjętej przez samorząd Wojewódzkiej Strategii Polityki Społecznej (Biuletyn MOIS, 2021). Opracowane przez MCPS narzędzie stanowi również wyznacznik dla monitorowania celów Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego na lata 2014–2020, w szczególności określonych dla celu tematycznego numer 9. Szczegółowy opis metodologii wyznaczania Mazowieckiego Barometru Ubóstwa i Wykluczenia Społecznego zawarty jest w „Ocenie

zasobów pomocy społecznej w oparciu o sytuację społeczną i demograficzną województwa mazowieckiego za 2014 rok”. Mazowiecki Barometr Ubóstwa i Wykluczenia Społecznego opiera się na trzech wymiarach ubóstwa w gminach: finansowym, warunków życia i sytuacji na rynku pracy.

Tabela 5.1. Zadania komórek organizacyjnych pomocy społecznej związane z badaniami problemów społecznych

Zadania związane z realizacją i raportowaniem badań	Zadania edukacyjne i popularyzujące badania	Zadania związane z wykorzystaniem badań w praktyce
1) prowadzenie badań i analiz w obrębie problematyki społecznej 2) gromadzenie możliwie szerokiej bazy danych i rozeznanie istniejących materiałów obrazujących dotychczas podejmowane działania oraz problematykę społeczną 3) określanie obszarów, które wydają się być istotne dla przyszłego planowania działań oraz dla pełnego oglądu problemów społecznych 4) sporządzanie raportów i informacji okresowych z podejmowanych przez ośrodki działań 5) przygotowywanie oceny zasobów w pomocy społecznej 6) okresowe raportowanie na podstawie zgromadzonych statystyk i badań adresowanych do pracowników ośrodka	1) systemowe przekazywanie zdobytej w wyniku badań oraz działań pilotażowych wiedzy i umiejętności 2) koordynowanie zadań związanych z procesem szkoleniowym w ośrodku 3) reprezentowanie ośrodka w zakresie uczestnictwa w różnego rodzaju grupach roboczych (lokalnych, regionalnych) oraz w zakresie merytorycznego udziału w konferencjach	1) rozwijanie współpracy z przedstawicielami społeczności lokalnych, instytucjami i organizacjami krajowymi i zagranicznymi zaangażowanymi w rozwiązywanie konkretnych problemów społecznych 2) uczestniczenie w działaniach o charakterze programowym, nawiązywanie współpracy z partnerami społecznymi 3) pozyskiwanie dofinansowania inicjatyw projektowych oraz wspieranie w tym zakresie pracowników jednostek organizacyjnych 4) sporządzanie dokumentów o charakterze strategicznym i programowym w obszarze pomocy społecznej 5) planowanie działań z wykorzystaniem modelu pracy projektowej 6) koordynowanie i przeprowadzanie innowacyjnych działań

Źródło: Ziębińska (2021), s. 47.

W ramach każdego ze wskazanych wymiarów utworzono zbiorczy ranking gmin wykorzystujący pojedyncze wskaźniki składowe. Jak wynika z tabeli 5.2, ranking gmin Mazowsza w obrębie wymiaru finansowego oraz warunków życia uwzględnia 3 wskaźniki bazowe, a ranking w ramach sytuacji na rynku pracy 2 wskaźniki. W celu ustalenia pozycji każdej gminy w województwie skonstruowano zbiorczy wskaźnik wymiaru ubóstwa wykorzystujący wszystkie

8 wskaźników. Ostateczny wynik każdej jednostki świadczy o tym, jaką zajmuje pozycję w stosunku do innych wybranych do analizy gmin. Im wyższa wartość, tym lepsza pozycja danej gminy. Otrzymana wartość rankingu wskazuje też, o ile jednostek od przeciętnej wojewódzkiej dana gmina odbiega *in minus* lub *in plus* w porównaniu do wszystkich gmin uwzględnionych w analizie.

Tabela 5.2. Wskaźniki wymiarów ubóstwa w gminach według Mazowieckiego Barometru Ubóstwa i Wykluczenia Społecznego

Wymiar finansowy	Wymiar warunków życia	Wymiar sytuacji na rynku pracy
W1: Dochód w gminie przypadający na 1 mieszkańca.	W1: Odsetek mieszkań w procentach wyposażonych w instalacje.	W1: Wskaźnik bezrobocia.
W2: Liczba osób, którym przyznano świadczenie (pieniężne/niepieniężne) przypadająca na każde 1000 mieszkańców gminy.	W2: Powierzchnia użytkowa mieszkania w przeliczeniu na 1 mieszkańca w gminie.	W2: Odsetek osób długotrwale bezrobotnych w liczbie wszystkich osób bezrobotnych.
W3: Odsetek osób długotrwale korzystających z pomocy w procentowej liczbie wszystkich osób korzystających z pomocy.	W3: Odsetek mieszkań w zasobach gminnych, w których zaległość w opłatach wynosi ponad 3 miesiące, w stosunku do ogółu mieszkań gminnych, których mieszkańcy zalegają w opłatach.	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Biuletynu MOIS (2021).

Badanie rozkładu terenów defaworyzowanych na Mazowszu (tab. 5.3) z wykorzystaniem wskaźnika finansowego wykazało, że wszystkie gminy znalazły się powyżej progu defaworyzacji. Wyniki te potwierdzają sytuację dotyczącą wsparcia. Rok 2020 był pierwszym w historii zbierania danych z systemu pomocy społecznej, w którym ubóstwo nie uplasowało się na 1. pozycji w kategorii powodów ubiegania się o pomoc społeczną.

Tabela 5.3. Liczba gmin defaworyzowanych na Mazowszu w 2020 roku według Mazowieckiego Barometru Ubóstwa Wykluczenia Społecznego

Wymiary	Powyżej progu defaworyzacji (100%)	Od progu defaworyzacji (100%) do 80% średniej	Od 80 do 60% średniej	Poniżej 60% średniej (próg ubóstwa)
Wymiar finansowy	314	0	0	0
Wymiar warunków życia	201	110	3	0
Wymiar sytuacji na rynku pracy	264	29	17	4
Wymiary łącznie	306	8	0	0

Źródło: opracowanie na podstawie zestawień Biuletynu MOIS (2021, s. 28-31).

W całym województwie mazowieckim najdotkliwszym problemem według zebranych informacji stała się długotrwała lub ciężka choroba, na co miała wpływ pandemia. Wsparcie w zakresie ubóstwa zmniejszyło się o 17,2% w porównaniu do 2018 roku i o 47,9% w zestawieniu z 2016 rokiem (Biuletyn MOIS, 2021). W przypadku wskaźnika wymiaru warunków życia powyżej progu defaworyzacji znalazło się 201 gmin, z kolei poniżej progu do 80% 110 gmin. Najgorsze warunki do życia panują w 3 gminach wiejskich: Krzynowłoga Mała (powiat przasnyski), Zaręby Kościelne (powiat ostrowski) i Strachówka (powiat wołomiński) – od 80 do 60% średniej. Badanie dotyczące sytuacji na rynku pracy zawiera najbardziej zróżnicowane wyniki. Najwyżej progu defaworyzacji znajduje się 264 gmin, poniżej 100% do 80% średniej 29 gmin, a w przedziale od 80 do 60% średniej 17 gmin.

Najtrudniejsza sytuacja na rynku pracy (poniżej progu ubóstwa) występuje w 4 gminach 2 powiatów – Chlewiska (powiat szydłowiecki) oraz Borkowice, Wieniawa, Rusinów (powiat przysuski). W 2020 roku na rynek pracy miała wpływ nie tylko sytuacja gospodarcza kraju, ale trwająca od marca pandemia COVID-19. Podstawowe wyniki badania wskazują, że sytuacja na rynku pracy uległa w 2020 roku pogorszeniu. W stosunku do 2019 roku odnotowano wzrost zarówno stopy bezrobocia, jak i liczby zarejestrowanych bezrobotnych.

Wyniki badania aktywności ekonomicznej ludności przeprowadzonego w IV kwartale 2020 roku także wskazują na niekorzystne zmiany zachodzące na rynku pracy. W porównaniu z analogicznym okresem poprzedniego roku mniej było osób pracujących, niższy był też wskaźnik zatrudnienia i zwiększyło się obciążenie osób pracujących osobami niepracującymi (Biuletyn MOIS, 2021).

Z analizy zestawienia zbiorczego 3 wskaźników wymiaru wynika, że na Mazowszu zdecydowana większość (306 gmin) znajduje się powyżej progu defaworyzacji. Poniżej (100-80%) jest 8 gmin: w powiecie szydłowieckim – Chlewiska, Orońsko; w powiecie przysuskim – Borkowice, Rusinów; w powiecie sierpeckim – Mochowo, Rościszewo; w powiecie makowskim – Czerwonka oraz w powiecie gostynińskim – gmina wiejska Gostynin. Poniżej progu defaworyzacji (Biuletyn MOIS, 2021) znalazło się 8 gmin (spadek w stosunku do badania z 2018 roku o 48 gmin – 86%), na terenie których zamieszkiwało 45 215 osób (spadek w stosunku do 2018 roku o 341 175 osób – 88%). Są to gminy ulokowane na obszarach peryferyjnych, położone głównie w powiatach graniczących z innymi województwami, daleko od stolicy: w powiecie szydłowieckim – Chlewiska, Orońsko; w powiecie przysuskim – Borkowice, Rusinów; w powiecie sierpeckim – Mochowo, Rościszewo;

w powiecie makowskim – Czerwonka oraz w powiecie gostynińskim – gmina wiejska Gostynin.

Spośród 314 gmin województwa mazowieckiego 266 nie zmieniło swojej pozycji w poszczególnych progach w stosunku do rankingu z 2018 roku, a 48 gmin odnotowało awans o jeden próg wyżej. Podobnie jak w badaniu z 2018 roku, na Mazowszu żadna gmina nie znalazła się poniżej progu ubóstwa, co potwierdza, że województwo mazowieckie jako jedyne w kraju osiągnęło wskaźniki przypisane europejskim regionom lepiej rozwiniętym, także w odniesieniu do ubóstwa i wykluczenia społecznego.

Istotnym celem MCPS jest wzmocnienie spójności terytorialnej i społecznej, udzielenie wsparcia podmiotom ekonomii społecznej na Mazowszu oraz skierowanie społecznie odpowiedzialnego biznesu w stronę podmiotów ekonomii społecznej, dzięki czemu powstaną nowe miejsca pracy. Bezpośrednim skutkiem takiego wsparcia powinna być większa rozpoznawalność podmiotów ekonomii społecznej działających na terenie województwa mazowieckiego oraz świadomość roli, jaką pełnią one w stosunku do osób zagrożonych wykluczeniem lub marginalizacją społeczną.

Zgodnie z treścią „Strategii polityki społecznej województwa mazowieckiego na lata 2021-2030”, w województwie mazowieckim intensywnie szkolone były kadry pomocy społecznej, m.in. w zakresie włączenia społecznego i walki z ubóstwem (1 tys. osób), pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla dzieci (2,4 tys. osób), wspierania aktywności społecznej i zawodowej osób 50+ (2,1 tys. osób), promowania i wspierania ekonomii społecznej (1,8 tys.), tworzenia miejsc pracy w sektorze ekonomii społecznej (1,1 tys.), zawierania partnerstw samorządów z organizacjami pozarządowymi i podmiotami ekonomii społecznej (2,2 tys.). Odbędzie się również wiele szkoleń z zakresu przeciwdziałania uzależnieniom (np. dialog motywujący, komunikacja w rodzinie, przygotowanie do pracy z dzieckiem FAS/FASD, świetlice socjoterapeutyczne, przeciwdziałanie przemocy w rodzinie, zapobieganie uzależnieniom chemicznym i behawioralnym – ok. 9 tys. osób). Szkolenia te podniosły kompetencje pracowników pomocy społecznej i przyczyniły się do bardziej skutecznego wspierania mieszkańców (Strategia polityki społecznej...).

W celu stałego podnoszenia kwalifikacji pracowników Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej w 2019 roku utworzyło w swojej strukturze Biuro Szkoleń Kadr Pomocy Społecznej, które, prowadząc Mazowiecką Akademię Sztuki Pomagania (MASP), oferuje pracownikom instytucji pomocy społecznej i usług społecznych szkolenia dostępne także on-line.

Zgodnie ze „Strategią polityki społecznej”, sektorem przyszłości w aktywnej polityce społecznej jest rozwój ekonomii społecznej. Wzrost zapotrzebowania na

usługi społeczne mogą zaspokoić podmioty ekonomii społecznej. Na Mazowszu jest ich niewiele. Bliższa współpraca z tym sektorem może stać się odpowiedzią na przyszłe potrzeby mieszkańców. Do kluczowych działań należą (Strategia polityki społecznej...):

- 1) wspieranie tworzenia podmiotów ekonomii społecznej;
- 2) promowanie i zwiększanie widoczności ekonomii społecznej;
- 3) rozwijanie działań rzeczniczych dla ekonomii społecznej;
- 4) włączanie podmiotów ekonomii społecznej w realizację zadań społecznych, w tym usług;
- 5) realizowanie długofalowego partnerstwa z podmiotami społecznymi.

W celu realizacji powyższych działań założono w „Strategii polityki społecznej” następujące kierunki i czynności:

- 1) tworzenie warunków sprzyjających powstawaniu i rozwojowi podmiotów ekonomii społecznej, wzmacnianie podmiotów ekonomii społecznej jako partnera działań w obszarze polityki społecznej;
- 2) aktywniejsze tworzenie ośrodków wsparcia sektora ekonomii społecznej oraz pól współpracy z administracją publiczną, środowiskami naukowymi i biznesowymi;
- 3) wzmacnianie regionalnych sieci współpracy podmiotów ekonomii społecznej (klastry);
- 4) powierzanie podmiotom ekonomii społecznej nowych zadań w konkursach i grantach, m.in. w zakresie usług adresowanych do różnych grup mieszkańców (opieka nad dziećmi, opieka wytchnieniowa, opieka nad osobami starszymi, z demencją itd.);
- 5) dążenie do długofalowego partnerstwa z podmiotami ekonomii społecznej w zaspokajaniu potrzeb społecznych makroregionu.

Nowym kierunkiem działania jest rozwój spółdzielczości.

5.3. Wsparcie podmiotów ekonomii społecznej

Zgodnie z Planem Rozwoju Ekonomii Społecznej, na Mazowszu na lata 2021-2030 wśród instytucji wspierających rozwój ekonomii społecznej w województwie mazowieckim kluczową rolę odgrywają ośrodki wsparcia ekonomii społecznej (OWES) prowadzone przez organizacje pozarządowe (4 fundacje i 1 stowarzyszenie), finansowane ze środków Unii Europejskiej oraz samorządu województwa mazowieckiego. Rozmieszczenie regionalne ośrodków przedstawia tabela 5.4.

Tabela 5.4. Podregiony OWES ze wskazaniem lidera

Podregion	Powiat	Lider
M.st. Warszawa	m.st. Warszawa	Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych
Warszawski zachodni	warszawski zachodni, pruszkowski, sochaczewski, grodziski, żyrardowski, piaseczyński, grójecki	Stowarzyszenie Biuro Obsługi Ruchu Inicjatyw Społecznych BORIS
Warszawski wschodni	nowodworski, legionowski, wołomiński, miński, otwocki, garwoliński	Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych
Ciechanowski	żuromiński, mławski, ciechanowski, płoński, pułtowski	Fundacja Fundusz Współpracy
Płocki	sierpecki, płocki, gostyniński, m. Płock	Centrum Innowacji Społeczeństwa Informacyjnego
Siedlecki	węgrowski, sokołowski, siedlecki, łosicki, m. Siedlce	Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego
Ostrołęcki	przasnyski, ostrołęcki, makowski, ostrowski, wyszkowski	Fundacja Fundusz Współpracy
Radomski	białobrzegi, kozienicki, przysuski, szydlowiecki, radomski, zwoleniński, lipski, m. Radom	Fundacja Fundusz Współpracy

Źródło: opracowanie własne na podstawie mapy MCPS.

Wiele osób doświadczających wykluczenia społecznego ma szansę odzyskać zdolność do funkcjonowania w lokalnym środowisku oraz zdolność zakorzenienia się na rynku pracy dzięki temu, że instytucje wspierające są w stanie zaoferować im odpowiednio „skrojony” i świadczony w odpowiedniej sekwencji pakiet usług (Rymsza, Karwacki, 2015). OWES wspierają podmioty ekonomii społecznej i pełnią ważną rolę w aktywizowaniu lokalnych społeczności. Przyczyniają się do powstawania przedsiębiorstw społecznych, podnoszenia ich jakości i trwałości oraz pozytywnie wpływają na ich kondycję.

Działalność OWES w latach 2016-2020 przyczyniła się do następujących zmian, które świadczą o rozwoju mazowieckiego sektora ekonomii społecznej:

- 27 podmiotów ekonomii społecznej (PES) przekształciło się w przedsiębiorstwa społeczne;
- powstało 46 nowych przedsiębiorstw społecznych;
- powstał 1 podmiot reintegracyjny;
- utworzono 598 miejsc pracy w przedsiębiorstwach społecznych, w przypadku 402 osób (miejsc pracy) w przedsiębiorstwach społecznych nawiązano z nimi stosunek pracy, co w przeliczeniu na pełne etaty daje wskaźnik 319;
- 15 jednostek samorządu terytorialnego (JST) założyło podmioty ekonomii społecznej;

- 26 JST i ich jednostek kupiło produkty/usługi od PES w ramach zamówień publicznych.

W perspektywie finansowej trwającej do końca 2022 roku zaplanowano świadczenie pomocy dla 1807 osób wykluczonych społecznie, utworzenie 687 miejsc pracy i wsparcie 720 PES. Jest to możliwe dzięki korzystaniu ze środków unijnych. Na ten cel przeznaczono ok. 20 mln zł dotacji unijnych. W tym samym czasie ze środków samorządu województwa mazowieckiego zaplanowano udzielenie wsparcia dla kolejnych 1,5 tys. osób i dla 150 PES. Ponadto zaplanowano powstanie 90 nowych PES. Na ten cel przeznaczono 8,1 mln zł środków (Plan Rozwoju Ekonomii Społecznej na Mazowszu na lata 2021-2030...).

Ważną rolę w procesie aktywizacji ludności na obszarach wiejskich pełnią działania integracyjne. OWES Siedlce został koordynatorem pierwszego na Mazowszu Klastra Przedsiębiorstw Społecznych zainicjowanego przez MCPS. W strukturze utworzonego klastra można wyróżnić podmioty otoczenia bliższego i dalszego. W skład instytucji otoczenia bliższego wchodzi: Inkubator Podmiotów Ekonomii Społecznej, jednostki samorządu terytorialnego, PES oraz instytucje badawczo-rozwojowe (B+R). Otoczenie dalsze tworzą dostawcy i kontrahenci oraz firmy zewnętrzne świadczące usługi finansowe lub prawne na rzecz PES. Inkubator powstał w ramach projektu „Wsparcie rozwoju ekonomii społecznej na terenie subregionu siedleckiego” finansowanego ze środków samorządu województwa mazowieckiego i jest realizowany przez Stowarzyszenie Ośrodki Kultury i Aktywności Lokalnej w Krzesku oraz Fundację Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego w partnerstwie z gminą Wodynie, gminą Zbuczyn, gminą Sabnie i miastem Łosice. Powstały klastr, poprzez zaangażowanie i włączenie w proces społeczny i gospodarczy, ma szansę pomóc osobom wykluczonym społecznie w podniesieniu jakości ich życia. Dzięki temu jest szansa, że mieszkańcy obszarów wiejskich z postawy wyczekującej, roszczeniowej przejdą do bardziej aktywnej i przedsiębiorczej (Makowiecka, 2013). Kierunki i obszary wsparcia ekonomii społecznej w województwie mazowieckim określone zostały na podstawie wytycznych w zakresie realizacji przedsięwzięć w obszarze włączenia społecznego i zwalczania ubóstwa z wykorzystaniem środków Europejskiego Funduszu Społecznego i Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego na lata 2014-2020 i były zgodne z Krajowym Programem Rozwoju Ekonomii Społecznej (M.P. z 2019 r. poz. 2014) oraz uwzględniały kierunki wsparcia określone w Planie Rozwoju Ekonomii Społecznej na Mazowszu na lata 2014-2020. Kierunki wsparcia określone w powyższych dokumentach miały odzwierciedlenie w kryteriach wyboru projektów dla każdego z konkursów w działaniu 9.3: Rozwój ekonomii

społecznej. Projekty obejmowały 2 typy działań, tj. tworzenie miejsc pracy w sektorze ekonomii społecznej dla osób wykluczonych i zagrożonych wykluczeniem społecznym oraz świadczenie usług wspierających rozwój ekonomii społecznej (usługi animacyjne, inkubacyjne i biznesowe). W ramach projektów preferowane było tworzenie miejsc pracy i przedsiębiorstw społecznych w kluczowych sferach rozwojowych wskazanych w KPRES, tj. zrównoważony rozwój, solidarność pokoleń, polityka rodzinna, turystyka społeczna, budownictwo społeczne, lokalne produkty kulturowe (Wystąpienie pokontrolne NIK, 2021, s. 3).

Z badań przeprowadzonych na terenie województwa mazowieckiego (Kluczowe sfery..., 2019) wynika, że kluczowe sfery rozwoju ekonomii społecznej w województwie mazowieckim związane są z usługami opiekuńczymi, promocją zdrowego trybu życia, wsparciem osób niepełnosprawnych i wykluczonych społecznie, ekologią oraz gospodarką odpadami. Najmniej rozwojowe sfery dotyczą turystyki oraz rolnictwa społecznego. Największą potrzebę rozwojową zauważa się w sferze usług opiekuńczych oraz wsparcia osób niepełnosprawnych i wykluczonych społecznie. Najmniej widoczna jest potrzeba rozwoju rolnictwa społecznego, zwiększenia zakresu współpracy z JST oraz zapewnienia bezpieczeństwa mieszkańcom. Te wyniki badań wskazują na niedobór wiedzy.

Na obszarach wiejskich istnieje potrzeba rozwoju rolnictwa społecznego. Starzenie się społeczeństwa powoduje, że rośnie zapotrzebowanie na nowoczesne usługi rehabilitacyjne, terapeutyczne, integracyjne i opiekuńcze. Liczne badania naukowe wskazują, że obszary wiejskie i rolnictwo stwarzają ogromne możliwości w zakresie rozwoju tego typu usług w gospodarstwach opiekuńczych (Kotkiewicz i in., 2020). Włączenie się w działania na rzecz rozwoju gospodarstw opiekuńczych może być dobrym pomysłem na rozwój dla organizacji pozarządowych i innych podmiotów ekonomii społecznej działających na rzecz wspierania osób znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej, aktywizacji seniorów i osób z niepełnosprawnościami oraz rozwoju społeczności lokalnych.

Jak wynika z tabeli 5.5, środki unijne odgrywają dominującą rolę w rozwoju ekonomii społecznej na Mazowszu. Tylko w jednym przypadku wykorzystano jedynie środki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego – przeznaczono je na utworzenie jednostki reintegracyjnej. Ze względu na pandemię większość wskaźników osiągniętych w 2020 roku jest niższa w porównaniu do roku poprzedniego, a jak wyższa (w 3 przypadkach), to tylko nieznacznie.

Tabela 5.5. Wskaźniki osiągnięte przez OWES na Mazowszu w ramach realizacji projektów z Unii Europejskiej i samorządowych w latach 2019 i 2020

Wskaźnik ekonomii społecznej na Mazowszu	Unia Europejska		Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego		Razem Unia Europejska i Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego		Łącznie w latach 2019 i 2020
	2019	2020	2019	2020	2019	2020	
Liczba środowisk, które w wyniku działalności OWES przystąpiły do wspólnej realizacji przedsięwzięcia mającego na celu rozwój ekonomii społecznej	73	19	21	0	94	19	113
Liczba grup inicjatywnych, które w wyniku działalności OWES wypracowały założenia co do utworzenia podmiotu ekonomii społecznej	61	33	6	24	67	57	124
Liczba jednostek samorządu terytorialnego, które założyły podmioty ekonomii społecznej lub przedsiębiorstwa społeczne przy wsparciu OWES	3	4	0	0	3	4	7
Liczba istniejących podmiotów ekonomii społecznej przekształconych w przedsiębiorstwa społeczne przy wsparciu OWES	9	2	0	0	9	2	11
Liczba utworzonych nowych przedsiębiorstw społecznych przy wsparciu OWES	7	8	0	0	7	8	15
Liczba utworzonych jednostek reintegracyjnych (centrów integracji społecznej, klubów integracji społecznej, zakładów aktywności zawodowej, warsztatów terapii zajęciowej)	0	0	0	1	0	1	1
Liczba pozostałych podmiotów ekonomii społecznej utworzonych przy wsparciu OWES	31	19	6	22	37	41	78
Liczba miejsc pracy utworzonych w przedsiębiorstwach społecznych	128	54	0	0	128	54	182
Liczba miejsc pracy w przeliczeniu na pełne etaty	77,5	28,5	0	0	77,5	28,5	106
Inne: LOWES (żyrardowski + warszawski wschodni) – liczba podmiotów ekonomii społecznej objętych wsparciem, które doszły w danym roku bez uwzględniania kontynuacji wsparcia dla podmiotów z poprzedniego roku	22	21	102	33	124	35	<u>159</u>

Źródło: Idziak (2021), s. 23-25.

5.4. Mazowiecka Marka Ekonomii Społecznej

Nowy paradygmat polityki społecznej dowartościowuje włączenie w proces jej realizacji innych niż tylko państwowe podmioty realizujące wyznaczone cele, silne odniesienie do lokalności w konsekwencji uruchomionej decentralizacji oraz wzbudzanie i wsparcie oddolnych inicjatyw (Wronka-Pośpiech i in., 2015). Istotnym celem MCPS jest wzmocnienie spójności terytorialnej i społecznej, udzielenie wsparcia podmiotom ekonomii społecznej na Mazowszu oraz skierowanie społecznie odpowiedzialnego biznesu w stronę podmiotów ekonomii społecznej, dzięki czemu powstaną nowe miejsca pracy. Bezpośrednim skutkiem takiego wsparcia powinna być większa rozpoznawalność podmiotów ekonomii społecznej działających na terenie województwa mazowieckiego oraz świadomość roli, jaką pełnią one w stosunku do osób zagrożonych wykluczeniem lub marginalizacją społeczną. MCPS zainicjował rzecznictwo na rzecz rozwoju sektora ekonomii społecznej na Mazowszu poprzez promocję Mazowieckiej Marki Ekonomii Społecznej. Dzięki tej inicjatywie następuje uświadamianie społeczeństwa na temat przedsiębiorczości społecznej i społecznej odpowiedzialności biznesu. Odpowiednie zrozumienie korzyści wynikających ze stosowania tych idei ma bezpośredni wpływ na rozwój społeczności lokalnych oraz poprawę wizerunku przedsiębiorstw, co jest związane bezpośrednio ze wzrostem zainteresowania inwestorów, zwiększeniem lojalności konsumentów, poprawą relacji ze społecznością i władzami lokalnymi, wzrostem konkurencyjności, kształtowaniem pozytywnego wizerunku firmy wśród pracowników oraz pozyskaniem i utrzymaniem najlepszych pracowników. Mazowiecka Marka Ekonomii Społecznej ma na celu promocję i wsparcie integracji interesów przedsiębiorstw społecznych z biznesem. Uwidacznia dobre strony i korzyści płynące z takiej współpracy, zarówno dla pracodawcy, który pozyskuje wartościowych i lojalnych pracowników, jak i samych pracowników, którzy uzyskują zatrudnienie. Kapituła konkursu nagradza podmioty, które są rozpoznawalne w swoim środowisku pod względem podmiotowości i widoczności. Zgodnie z regulaminem konkursu w przypadku podmiotowości ocenie podlegają obszary dotyczące wewnętrznych relacji, współpracy oraz współdziałania pomiędzy pracownikami i współpracownikami. Widoczność ma na celu ocenę, czy podmiot jest rozpoznawalny w swoim środowisku i pozytywnie postrzegany przez władze samorządowe, instytucje i lokalną społeczność.

Wyróżnienia Mazowieckiej Marki Ekonomii Społecznej, które są formą nobilitacji podmiotów działających w ekonomii społecznej, skutecznie budują ich wizerunek, czego dowodem jest ich coraz większa popularność oraz rozpoznawalność wśród mieszkańców. Grafika niebieskiej „żarówki”, będąca symbolem

Mazowieckiej Marki Ekonomii Społecznej, podkreśla charakter przedsiębiorstw nagrodzonych marką i sytuuje je w gronie producentów oraz dostawców wysokiej jakości produktów i usług publicznych. Stara się przy tym upowszechniać te wartości w ich otoczeniu społecznym, biznesowym i instytucjonalnym (Idziak, 2021).

Inicjatywa ma bardzo szeroki zakres – Mazowiecka Marka Ekonomii Społecznej upowszechnia wartości ekonomii społecznej nie tylko wśród potencjalnych założycieli przedsiębiorstw społecznych, ale również w ich otoczeniu. Jej rolą jest szeroko rozumiana edukacja, uświadamianie zarówno przedsiębiorcom, jak i społecznościom lokalnym, że mają możliwość wywierania realnego wpływu poprzez wspieranie przedsiębiorczości społecznej, wspólne budowanie rynku i wykorzystanie często niedocenianego potencjału osób wykluczonych. Konkurs adresowany jest nie tylko do wyróżniających się w lokalnym środowisku podmiotów ekonomii społecznej zarejestrowanych i funkcjonujących na terenie województwa mazowieckiego, ale również do osób i instytucji z otoczenia ekonomii społecznej, które wpływają na jej rozwój, takich jak np. jednostki samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe, powiatowe urzędy pracy. Konkurs jest przeprowadzany od 2016 roku, od 2019 roku z podziałem na kategorie: rozwój, reintegracja i odpowiedzialność.

Tabela 5.6. Podmioty nagrodzone Mazowiecką Marką Ekonomii Społecznej

Rok edycji	Podmioty z obszarów wiejskich	Odsetek nagrodzonych
2016	1. Spółdzielnia Socjalna „Węgrowianka” w Węgrowie; 2. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Żurominie, Caritas Diecezji Płockiej	20%
2017	1. Spółdzielnia Socjalna „Haven”; 2. Spółdzielnia Socjalna „Węgrowianka”; 3. Warsztat Terapii Zajęciowej w Jaworku; 4. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Gostyninie przy Rzymskokatolickiej Parafii pw. św. Marcina; 5. Stowarzyszenie na Rzecz Dzieci i Osób Niepełnosprawnych „Tęcza” w Warce; 6. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Żurominie, Caritas Diecezji Płockiej; 7. Stowarzyszenie Wsparcia Społecznego „Jan-Pol” ze Starych Pieścirogów	33%
2018	1. Klub Integracji Społecznej w Tłuszczu; 2. Spółdzielnia Socjalna „Pożytek” z Tłuszcza; 3. Stowarzyszenie na Rzecz Organizowania Społeczności Lokalnych Ab Ovo z Tłuszcza; 4. Stowarzyszenie na Rzecz Dzieci i Osób Niepełnosprawnych „Tęcza” w Warce; 5. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Gostyninie przy Rzymskokatolickiej Parafii pw. św. Marcina; 6. Warsztat Terapii Zajęciowej w Kisielinach, Caritas Diecezji Siedleckiej; 7. Warsztat Terapii Zajęciowej KSNAW w Piasecznie i filia WTZ w Górze Kalwarii; 8. Stowarzyszenie Wsparcia Społecznego „Jan-Pol” ze Starych Pieścirogów; 9. Warsztaty Terapii Zajęciowej nr 4 Stowarzyszenia Pomocy „Szansa” w Starym Lubiejewie; 10. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Żurominie, Caritas Diecezji Płockiej	38%

cd. tabeli 5.6

Rok edycji	Podmioty z obszarów wiejskich	Odsetek nagrodzonych
2019	1. Spółdzielnia Socjalna „Pozytek” z Tłuszcza; 2. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Żurominie, Caritas Diecezji Płockiej; 3. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Gostyninie przy Rzymskokatolickiej Parafii pw. św. Marcina; 4. Fundacja followMe ze Zwolenia	19%
2020	1. Fundacja Zmysłosfera w Izabelinie; 2. Stowarzyszenie na Rzecz Dzieci i Osób Niepełnosprawnych „Tęcza” w Warce; 3. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Żurominie, Caritas Diecezji Płockiej; 4. Warsztaty Terapii Zajęciowej Katolickiego Stowarzyszenia Niepełnosprawnych, Filia WTZ w Górze Kalwarii; 5. Warsztaty Terapii Zajęciowej przy Stowarzyszeniu Wsparcia Społecznego w Świeszewie; 6. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Gostyninie przy Rzymskokatolickiej Parafii pw. św. Marcina	40%
2021	1. Spółdzielnia Socjalna „Myszynianka”, Myszyniec; 2. Spółdzielnia Socjalna Serwis Komunalny z siedzibą w Wodyniach; 3. Warsztaty Terapii Zajęciowej w Żurominie, Caritas Diecezji Płockiej; 4. Spółdzielnia Socjalna „Szansa” w Żurominie; 5. Warsztaty Terapii Zajęciowej przy Stowarzyszeniu Wsparcia Społecznego, Świeszewo; 6. Gmina Wieliszew	29%

Źródło: opracowanie własne na podstawie listy podmiotów nagrodzonych Mazowiecką Marką Ekonomii Społecznej zamieszczonej na stronie internetowej MCPS. Pobrane z: <https://mcps.com.pl/kategoria/ekonomia-spoleczna/mazowiecka-marka-ekonomii-spolecznej/> [dostęp: 09.11.2022].

Na podstawie analizy funkcjonowania podmiotów, które zostały nagrodzone przez MCPS (tab. 5.6), można stwierdzić, że podmioty mające siedzibę na obszarach wiejskich były zauważane i doceniane przez komisję – najbardziej w 2018 i 2020 roku, a najmniej w 2016 i 2019 roku. Niektóre z nich zostały nagrodzone wielokrotnie i wiele zależy od aktywności władz samorządowych. Przykład może stanowić podwójnie nagrodzona spółdzielnia osób prawnych „Węgowianka” założona przez powiat węgrowski i gminę Węgrów, która w 2016 i 2017 roku była w bardzo dobrej kondycji, co potwierdzały jej wyniki finansowe (Błażejowska, 2020). Jednak po zmianie władz samorządowych jej sytuacja uległa całkowitej zmianie, do tego stopnia, że w październiku 2021 roku władze podjęły uchwałę o postawieniu spółdzielni w stan likwidacji. Rada Miejska w Węgrowie oraz Rada Powiatu Węgrowskiego (Uchwała nr XXXVI/255/2021 Rady Powiatu Węgrowskiego z 20.05.2021) 12.05.2022 roku uchyliły uchwałę o wyrażeniu zgody na likwidację spółdzielni i nastąpiła jej reaktywacja. Spółdzielnia jest istotną częścią projektu pod nazwą „Zagospodarowanie dawnego browaru przyklasztornego do nowych funkcji usługowo-gastronomicznych wraz z zagospodarowaniem Parku im. Armii Krajowej na potrzeby różnych form aktywności”, na który miejskiemu samorządowi przyznano dofinansowanie w kwocie ponad 6 mln zł.

Na szczególne uwzględnienie zasługuje fakt, że corocznie (od 6 lat) doceniane są Warsztaty Terapii Zajęciowej w Żurominie Caritas Diecezji Płockiej. Wśród nagrodzonych organizacji na prowadzenie wysuwają się podmioty z gminy Gostynin i Tłuszcz – z gminy Tłuszcz doceniono 2-krotnie Spółdzielnię Socjalną „Pożytek” z Tłuszcza, Klub Integracji Społecznej oraz Stowarzyszenie na Rzecz Organizowania Społeczności Lokalnych Ab Ovo. Podmioty te powstały w głównej mierze z inicjatywy władz samorządowych. Zaangażowaniem w rozwój i propagowanie ekonomii społecznej na Mazowszu charakteryzuje się również gmina Wieliszew, która została nagrodzona w kategorii „odpowiedzialność”. Aktywna współpraca z organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego stanowi jedną z istotnych form realizacji zadań własnych samorządów lokalnych. Współpraca ta ma szczególne znaczenie w obszarze rozwiązywania problemów społecznych. Organizacje 3. sektora, silnie wpisane w kontekst lokalnych społeczności, mają bardzo znaczący wpływ na skuteczność funkcjonowania systemu wsparcia społecznego, w działaniach na rzecz przeciwdziałania i ograniczania izolacji oraz wykluczenia społecznego jako konsekwencji rozlicznych problemów społecznych (Faliszek, 2022). Jak wynika z powyższej analizy działalności MCPS, skuteczne świadczenie wsparcia społecznego wymaga uwzględnienia indywidualizacji, deinstytucjonalizacji oraz świadczenia usług we współpracy z innymi podmiotami (wielosektorowość).

6.

SPÓŁDZIELNIE SOCJALNE I ICH ZNACZENIE W ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH MAZOWSZA

6.1. Spółdzielnie socjalne jako podmioty ekonomii społecznej

W wielu krajach europejskich w ciągu ostatnich kilku dekad przedsiębiorstwa społeczne rozwijają się niezwykle dynamicznie, szybciej niż pozostałe gałęzie gospodarki (Borzaga i in., 2017). Przykładem takich przedsiębiorstw funkcjonujących w Polsce są spółdzielnie socjalne, które odgrywają kluczową rolę w sektorze ekonomii społecznej. Stanowią one obecnie najszerzej i najczęściej wykorzystywane narzędzie rozbudzania aktywności gospodarczej w gospodarce społecznej.

Spółdzielnie socjalne stanowią istotny instrument aktywnej polityki społecznej, mający na celu głównie powrót na rynek pracy oraz aktywizację osób wykluczonych i marginalizowanych. Od 2006 roku obowiązuje Ustawa z 26 kwietnia o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. 2006 nr 94 poz. 651 z późn. zm.), która była już wielokrotnie nowelizowana, uwzględniając sugestie spółdzielców i przedstawicieli instytucji ich wspierających. Najważniejsze zmiany dotyczyły możliwości zakładania spółdzielni przez osoby prawne (od 2009 r.), zmniejszenia liczby osób uprawnionych do zakładania jednostek i zmniejszenia wymogu procentowego udziału w nich osób zagrożonych wykluczeniem społecznym (z 50 do 30%).

Pomimo wykazanych wyżej ułatwień ilość zakładanych podmiotów nadal nie jest wysoka, a funkcjonujące już na rynku borykają się z problemami natury zarówno formalnoprawnej, ekonomicznej, jak i relacji międzyludzkich (Determinanty..., 2018). Szczególnie ważna jest obecność podmiotów ekonomii społecznej na obszarach wiejskich, jednak spółdzielnie socjalne w dalszym ciągu nie są w pełni wykorzystywanym na obszarach wiejskich instrumentem do pełnej reintegracji zawodowej osób skazanych na marginalizację społeczną i ekonomiczną (Krzyminiewska, 2017). Fundamentem, na którym opiera się ekonomia społeczna, jest współdziałanie ludzi. Szczególnie współdziałanie powinno dotyczyć ludzi, którzy z jakiś przyczyn znaleźli się w trudnej sytuacji materialnej i nie potrafią się odnaleźć w otaczającej ich rzeczywistości. Ich współpraca oraz osób trzecich gotowych do niesienia pomocy (niekoniecznie materialnej) może dawać wielostronne korzyści. Sens społecznej przedsiębiorczości ma charakter wielowymiarowy. Działalność gospodarcza umożliwia realizację celów reintegracji społecznej i zawodowej – przede wszystkim dzięki zatrudnianiu osób należących do kategorii zagrożonych wykluczeniem – oraz innych celów społecznych, jak np. świadczenie usług zaspokajających istotne społecznie potrzeby (m.in. opiekuńczych, socjalnych) czy przeznaczanie zysków z działalności gospodarczej na cele społecznie użyteczne.

Głównym celem spółdzielni jest zapewnienie pracy swoim członkom. Spółdzielnię socjalną mogą założyć osoby należące do ściśle określonych w ustawie grup wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem społecznym (np. bezrobotne, bezdomne, uzależnione, dotknięte chorobą psychiczną, zwolnione z zakładów karnych lub osoby z niepełnosprawnościami). Przepisy wymagają, aby spółdzielnia została założona przez co najmniej 3 osoby fizyczne (docelowo minimum 5 osób), ale nie więcej niż 50. Członkami spółdzielni mogą być również osoby niewymienione w ustawie, które ustawa nazywa specjalistami, ale ich liczba nie może być większa niż 50% wszystkich członków organizacji. Spółdzielnię socjalną mogą założyć również co najmniej 2 osoby prawne – organizacje pozarządowe, jednostki samorządu terytorialnego lub kościelne osoby prawne. Przedsiębiorstwa społeczne podlegają tym samym prawom rynku, co każdy podmiot prowadzący działalność gospodarczą, ale nie dystrybuują zysku lub nadwyżki bilansowej między sobą, tylko przeznaczają je na wzmocnienie potencjału przedsiębiorstwa, reintegrację zawodową i społeczną lub działalność pożytku publicznego prowadzoną na rzecz lokalnej społeczności. Muszą być w związku z tym konkurencyjne i dobrze zarządzane. Sobczak (2016b) wyróżnił 4 grupy korzyści, jakie może przynieść osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym praca w spółdzielni:

- korzyści o charakterze ekonomicznym: przede wszystkim uzyskiwanie dochodów;

- korzyści zawodowe: nowe kwalifikacje zawodowe, kontakty zawodowe;
- korzyści społeczne;
- korzyści psychologiczne.

Rozwój społeczności, praca środowiskowa nabiera coraz większego znaczenia w polityce społecznej. Praca w społeczności lokalnej ma wspierać spójność społeczną, włączać ludzi do współdecydowania o swoim losie, uczyć ich odpowiedzialności i przywrócić ogniwom wspólnot lokalnych poczucie podmiotowości, kontrolowania własnego życia i sprawstwa (*empowerment*) (Strategia polityki społecznej..., s. 53). Plusy i minusy prowadzenia działalności w formie spółdzielni socjalnej przedstawia tabela 6.1.

Tabela 6.1. Najważniejsze zalety i wady prowadzenia spółdzielni socjalnej

Zalety	Wady
Demokratyczne zarządzanie, tj. równoważność głosów wszystkich członków spółdzielni w decydowaniu o jej działalności.	Konieczność stałego wypracowywania konsensusu i sprawnego funkcjonowania w grupie; ryzyko niepowodzeń spółdzielni ze względu na czynnik ludzki i konflikty w grupie.
Skupienie działalności na reintegracji społecznej i zawodowej członków spółdzielni, w tym możliwość przeznaczenia nadwyżki bilansowej na społeczną reintegrację członków/pracowników.	Nie do końca sprecyzowane prawo, przepisy regulujące działalność spółdzielni zawarte w kilku różnych ustawach.
Możliwość pozyskiwania dotacji, środków unijnych, ministerialnych oraz ubiegania się o środki przeznaczone dla podmiotów prowadzących działalność społecznie użyteczną prowadzoną w sferze zadań publicznych.	Negatywne konotacje nazwy „spółdzielnia socjalna” uwarunkowane językowo, historycznie i kulturowo.
Możliwość tworzenia miejsc pracy dla osób niebędących członkami spółdzielni.	Niemożność dzielenia między członków spółdzielni wypracowanego zysku.
Możliwość korzystania z niskooprocentowanych pożyczek (z możliwością odroczenia spłaty) z Banku Gospodarstwa Krajowego, dedykowanych dla podmiotów ekonomii społecznej, w tym spółdzielni.	Obowiązek lustracyjny – każda spółdzielnia ma obowiązek przeprowadzenia lustracji swojej działalności przynajmniej raz na trzy lata celem zbadania legalności

Źródło: Mocni wolontariatem... (2017), s. 20.

Spółdzielnie socjalne mają możliwość korzystania z wielu przywilejów w formie zarówno bezpośredniego wsparcia, jak i ulg, a także zwolnień ze zobowiązań w stosunku do Skarbu Państwa, np. z opłat rejestrowych za czynności związane z rejestracją w KRS i publikacją w Monitorze Sądowym i Gospodarczym oraz ze składki na Krajową Radę Spółdzielczą. Mają również możliwość korzystania ze zwolnienia z podatku dochodowego od osób prawnych z tej części dochodów, która nie jest zaliczana do kosztów uzyskania

przychodów, pod warunkiem, że dochody te będą przeznaczone na społeczną i zawodową reintegrację członków spółdzielni socjalnej. Kolejne udogodnienie stanowi pełna refundacja składek na ubezpieczenie społeczne przez okres nawet 2 lat oraz częściowa przez kolejny rok, jeżeli spełni się przesłanki wynikające z ustawy i związane z marginalizacją członków danej spółdzielni socjalnej. Ponadto do innych instrumentów wsparcia spółdzielni socjalnych należą: uproszczona rachunkowość, wsparcie finansowe ze strony jednostek samorządu terytorialnego, wsparcie wolontariuszy i innych osób. Spółdzielnie i członek spółdzielni mają obowiązek pozostawania ze sobą w stosunku pracy. Stosunek pracy między spółdzielnią socjalną a jej członkami nawiązuje się na podstawie spółdzielczej umowy o pracę.

Zgodnie z treścią „Strategii polityki społecznej” województwa mazowieckiego (Strategia, polityki społecznej..., 2021), w województwie mazowieckim wskazanym kierunkiem rozwoju jest rozwój spółdzielczości socjalnej. Spółdzielczość ta jest w Polsce słabo rozwinięta, podczas gdy w krajach Unii Europejskiej w formie spółdzielni działa wiele podmiotów w różnych obszarach, w tym w zakresie usług społecznych. Zadania społeczne, których będzie przybywać (np. opieka nad osobami niesamodzielnymi), mogą z powodzeniem realizować przedsiębiorstwa społeczne, np. spółdzielnie socjalne skupiające pracowników specjalizujących się w tym obszarze i zakładane przez nich. Dotyczy to również innych zadań związanych z opieką i wsparciem.

Szczegółowe dane dotyczące założycieli, profilu działalności, roku powstania, liczby zatrudnionych pracowników można uzyskać z Krajowego Rejestru Sądowego (KRS). W województwie mazowieckim jest zarejestrowanych w KRS 169 spółdzielni socjalnych (stan na dzień 20.08.2022), z czego 60 z nich, czyli 35% w gminach wiejskich. Należy również uwzględnić fakt, że większość podmiotów ekonomii społecznej działa w gminach miejskich, a przede wszystkim w stolicy. Spośród 60 figurujących w KRS funkcjonujących do dzisiaj i aktywnych spółdzielni jest dokładnie 36, czyli 60%. Jest to zjawisko zbliżone do średniej krajowej. W Polsce spośród 1,4 tys. zarejestrowanych na koniec 2016 roku spółdzielni socjalnych niecałe 2/3 prowadziło aktywną działalność (0,9 tys.) (Informacja..., 2018). Wiele spółdzielni zostało już zlikwidowanych albo nie prowadzi działalności. Powstały one w wyniku unijnego wsparcia finansowego i po zakończeniu dofinansowania zaprzestały działalności. Skomplikowany proces likwidacji powoduje, że w dalszym ciągu są zarejestrowane w KRS, przez co wprowadzają w błąd co do faktycznej liczby istniejących przedsiębiorstw.

Spółdzielczość socjalna oferuje 2 możliwe ścieżki reintegracji społeczno-zawodowej. Pierwsza – założycielska – dotyczy spółdzielni socjalnych założonych przez osoby fizyczne i częściej obierana jest przez osoby samodzielne, przedsiębiorcze, dość dobrze wykształcone, dla których spółdzielnia może być sposobem na przezwycięzenie chwilowych problemów życiowych. Druga – pracownicza – związana jest głównie ze spółdzielniami socjalnymi zakładanymi przez osoby prawne. Tu spotkamy najczęściej osoby zdecydowanie bardziej oddalone od otwartego rynku pracy, które dopatrują się w spółdzielni jednej z ostatnich szans na jakąś poprawę ich sytuacji życiowej (Sobczak, 2016a).

Na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego funkcjonuje 16 spółdzielni socjalnych założonych przez osoby fizyczne oraz 20 podmiotów założonych przez osoby prawne. Według badań GUS w 2017 roku w spółdzielniach socjalnych występowała zależność między strukturą założycielską a liczbą umów cywilnoprawnych (największe średnie liczby pracowników na umowy cywilnoprawne występowały w spółdzielniach, w których osoby fizyczne założyły spółdzielnie łącznie z innymi typami założycieli – osobami prawnymi). W omawianym typie spółdzielni występuje również zależność między założycielem spółdzielni a liczbą pracujących osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Udział administracji samorządowej zwiększa średnią liczbę osób długotrwale bezrobotnych oraz wykluczonych z innego powodu blisko 2-krotnie w stosunku do spółdzielni socjalnych założonych tylko przez osoby fizyczne. Ponadto wpływ na liczbę pracowników należących do grup zagrożonych wykluczeniem społecznym występuje w przypadku usieciowienia, dominującego źródła środków na rozpoczęcie działalności, demokratycznego zarządzania, wsparcia z OWES, w tym szkoleń, oraz wsparcia z projektów EFS i korzystania z pomocy publicznej (Spółdzielczość..., 2019).

Spółdzielnia socjalna, działając na konkurencyjnym rynku i podlegając tym samym zasadom co podmioty komercyjne, musi pozyskać i utrzymać zleceniodawców, zapewnić sobie zyski i utrzymać płynność finansową. Dla osób wykluczonych, które wcześniej nie prowadziły działalności gospodarczej, jest to trudne wyzwanie. Na przykładzie spółdzielni funkcjonujących na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego można stwierdzić, że 19 spółdzielni funkcjonowało tylko przez czas trwania projektu, a 6 podmiotów powyżej 2 lat (tab. 6.2). Spośród tych przedsiębiorstw zdecydowaną większość stanowią spółdzielnie założone przez osoby fizyczne. Tylko 2 z nich to spółdzielnie osób prawnych – „Opieka” ze Słupna i „Wyszogrodzianka” z Wyszogrodu.

Tabela 6.2. Czas prowadzenia spółdzielni socjalnych na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego

Spółdzielnie działające tylko na czas trwania projektu (maksymalnie 2 lata)	Spółdzielnie działające dłużej niż 2 lata
„Szansa” Halinów (2005); „My i ty” Zwolen (2007); „Ogrody marzeń” Nowe Gulczewo (2008); „Subrento” Raciąż (2010); „Szansa” Zalesie Górne (2010); „Eko-komfort” Łosice (2013); „Emetus” Brudzień Duży (2013); „Forum” Różan (2013); „Na swoim” Maliszów (2013); „Smok Szydełko” Szydłowiec (2013); „Janopolska s.s.” Janopole (2013); „Domino” Opinogóra Górna (2014); „Lokomotywa” Czernice Borowe (2014); „Różni Ale Równi” Gostynin (2015); „Sielska Kraina” Słupno (2014); „Za lasami” Wylazłowo (2014); „Nasza Perspektywa” Kobyłka (2016); „Monagni” Bońki (2017); „Akademia Kreatywności” Zielonka (2017); „Perfect Socjal” Czarnocinek (2017)	„Opieka” Słupno (2007-2017); „Karina” Suchożebry (2012-2015); „Wyszogrodzianka” Wyszogród (2012-2017); „Funpark” Zaździerz (2014-2017); „Haven” Władysławowo (2014-2017); „Kooperacja” Drobin (2014-2017)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych KRS. Pobrane z: <https://ems.ms.gov.pl> [dostęp: 14.11.2022].

Powyższa sytuacja jest charakterystyczna nie tylko dla województwa mazowieckiego. Zgodnie z treścią informacji o funkcjonowaniu spółdzielni socjalnych w latach 2016-2017, wśród spółdzielni utworzonych między 2012 a 2015 rokiem 6 na 10 zadeklarowało występowanie istotnych trudności w prowadzonej działalności, a 15% rozważało zakończenie działalności w 2017 roku w związku z napotykanymi trudnościami. Najczęściej identyfikowane bariery dotyczyły kwestii finansowych, m.in. wysokich pozapłacowych kosztów zatrudnienia (44%), niewystarczających środków finansowych (41%) oraz wysokich obciążeń na rzecz budżetu (32%). Część spółdzielni socjalnych dostrzegała również bariery związane z pozycją jednostki na rynku, w szczególności ze zbyt dużą konkurencją (40%). Stosunkowo często wskazywano również na trudności związane z niejasnymi, niespójnymi i niestabilnymi przepisami prawnymi (31%), a także na niewystarczające środki jakimi dysponują klienci (27%). Niekorzystna sytuacja finansowa jest typowym zjawiskiem dla większości podmiotów ekonomii społecznej, a szczególnie tych założonych przez osoby fizyczne. Według danych GUS (Spółdzielnie socjalne w 2016 r.) 39% spółdzielni socjalnych w 2016 roku osiągnęło przychody pokrywające tylko poniesione koszty (czyli nie osiągnięto zysku), 37% odnotowało stratę, a jedynie 24% zanotowało nadwyżkę przychodów nad kosztami, czyli dodatni wynik finansowy. Aktywność gospodarcza jest jedynie dodatkowym źródłem finansowania ich działalności. Dominują środki publiczne (fundusze unijne, państwowe fundusze celowe, środki samorządu terytorialnego), co rodzi uzasadnione obawy o stabilność funkcjonowania takich podmiotów po ustaniu wsparcia UE (Schimanek, 2015).

Należy również zwrócić uwagę na fakt, że przedsiębiorstwa społeczne zatrudniają osoby niepełnosprawne i z wykluczeniem społecznym, mające z tego powodu niższą wydajność pracy oraz wyższe koszty wyrobów i usług, dlatego korzystają z pomocy publicznej, co sprzyja samowystarczalności lub osiągnięciu zysków (Górka i in., 2019). Wykluczeni, zakładając spółdzielnię socjalną, najczęściej nie mają żadnych kompetencji do prowadzenia działalności gospodarczej. Przy braku kompetencji istnieje większe prawdopodobieństwo, że ich pomysł nie przyniesie zysków, a spółdzielcy w krótszej czy dłuższej perspektywie czasu zbankrutują, dlatego rolą administracji rządowej i samorządowej jest wpieranie obsługi prawnej, księgowo-ekonomicznej czy decyzyjnej, aby spółdzielnie socjalne spełniły swoją rolę, tzn. przyniosły dochód spółdzielcom, żeby ci, mając zapewnione bezpieczeństwo socjalne, mogli w spokoju zrealizować reintegrację zawodową i społeczną (Blicharz, 2019).

6.2. Spółdzielnie socjalne założone przez osoby fizyczne

Większość zarządzających przedsiębiorstwami społecznymi zdaje sobie sprawę, że nie są one w stanie w dłuższej perspektywie konkurować z komercyjnym biznesem. Mają nie tylko słabszy kapitał ludzki, ale również niższy kapitał obrotowy, zazwyczaj brakuje im też wolnych środków inwestycyjnych. W tej sytuacji ważnym elementem zarządzania przedsiębiorstwami społecznymi jest poszukiwanie nisz na rynku, w których mogą one bronić swojej pozycji (Rymsza, Rymsza 2015). Wśród spółdzielni założonych przez osoby fizyczne (tab. 6.3) wszystkie podmioty prowadzą głównie działalność usługową. Co 4. spółdzielnia świadczy usługi opiekuńcze. Po 3 spółdzielnie wykonują usługi porządkowe, gastronomiczne, budowlane i remontowe. Tylko pojedyncze podmioty zajmują się usługami turystycznymi, hotelarskimi i naprawą pojazdów. Członkowie spółdzielni są jednocześnie pracownikami na podstawie spółdzielczej umowy o pracę i wypłacane wynagrodzenia stanowią koszt uzyskania przychodu jednostki. W zdecydowanej większości (81%) spółdzielnie nie zatrudniają dodatkowych pracowników.

Na podstawie analizy sprawozdań z działalności powyższych podmiotów znajdujących się w KRS można wywnioskować, że w przypadku spółdzielni osób fizycznych kluczową rolę odgrywają podmioty wspierające. Przykładowo, spółdzielnia „Oaza” z Klwowa, prowadząca od 2013 roku bazę noclegową (17 pokoi oraz wynajem sal), współpracuje z Zakładem Aktywności Zawodowej, który w tym samym budynku świadczy usługi gastronomiczne „Zajazd Lwowski” oraz zajmuje się cateringiem dla gości hotelowych i uczestników

Tabela 6.3. Spółdzielnie socjalne osób fizycznych na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego

Nazwa i obszar działania	Rok założenia	Główny profil działalności	Liczba zatrudnionych
„Mrówka” Łosice, powiat łosicki	2010	usługi porządkowe	5
„Blask” Płaterów, powiat łosicki	2011	usługi opiekuńcze	5
„Faktoria” Zielonka, powiat wołomiński	2012	usługi porządkowe i rekreacyjne, wydawnictwo	8
„Wspólnie” Puszcza Mariańska, powiat żyrardowski	2012	usługi opiekuńcze	5
„Zielona Igiełka” Jeziorno, powiat radomski	2013	usługi krawieckie i produkcja stroików	5
„Oaza” Klwów, powiat przysuski	2013	usługi hotelarskie i wynajem sal	8
„Pierrot i Róża” Gąsawy Rządowe, powiat szydłowiecki	2013	usługi artystyczne i animacyjne	5
„Pracuß” Gocły, powiat ostrołęcki	2013	usługi remontowe i opiekuńcze	5
„Sami swoi” Chodów, powiat siedlecki	2014	usługi gastronomiczne	5
„Cor Et Manus. Jak u Eli” Grzybów, powiat płocki	2015	usługi gastronomiczne	5
„Clean Bud” Szreńsk, powiat mławski	2017	usługi remontowe i budowlane	5
„Wisła” Słupno, powiat płocki	2018	produkcja i sprzedaż toreb i odzieży	8
„Łukowex” Karniewo, powiat makowski	2018	usługi budowlane i remontowe	5
„Sosenka” Grądy, powiat makowski	2018	usługi opiekuńcze i porządkowe	5
„Kostka” Chojnowo, powiat przasnyski	2019	usługi turystyczne	5
„Auto Centrum Tito” Suskowola, powiat radomski	2021	naprawa pojazdów	5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze sprawozdań KRS. Pobrane z: <https://ems.ms.gov.pl> [dostęp: 14.11.2022].

impresz okolicznościowych. Mimo że „Oaza” jest spółdzielnią osób fizycznych, powstała z inicjatywy gminy Klwów i stowarzyszenia „Wspólne Marzenia”, które prowadzi ZAZ. Dzięki temu utrzymują one zainteresowanie wspieraniem i ciągłością tego przedsiębiorstwa. Jego aktywność ma wpływ na życie lokalnej społeczności – mieszkańcy mają gdzie organizować imprezy okolicznościowe (głównie wesela), a przedsiębiorcy i urzędnicy mogą korzystać z centrum konferencyjnego z pełnym zapleczem. Duże wsparcie władz samorządowych odczuwa również spółdzielnia „Pierrot & Róża”, która trudni się nietypowym zajęciem – realizuje działania artystyczne i animacyjne. Jest to przedsiębiorstwo rodzinne, bardzo aktywne w lokalnym środowisku. W swojej ofercie mają m.in. animację uroczystości rodzinnych, teatr ognia, nagłaśnianie imprez. Dzięki władzom samorządowym gmin Szydłowiec i Radom oraz innych organizacji biorą czynny udział w aranżacji cyklicznych imprez i eventów.

Spółdzielnia organizuje wakacyjne warsztaty dla dzieci i młodzieży na radomskim rynku, wystawę prac malarskich, festiwal teatrów podwórkowych oraz sztukę towarzyszenia ludziom, czyli cykl warsztatów dla wolontariuszy, animatorów i pracowników socjalnych. Razem z firmą Consultor Sp. z o.o. prowadzą projekt unijny „Aktywizacja Twoją szansą!”, który jest skierowany do 120 osób (63 kobiet) z gmin wiejskich województwa mazowieckiego. Projekt ma na celu zwiększenie aktywności zawodowej i społecznej u 120 osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym, niezatrudnionych, powyżej 18. roku życia (w tym do osób z niepełnosprawnościami). Podobna sytuacja występuje w spółdzielni „Zielona Igiełka”, która poza produkcją sztucznych girland i stroików prowadzi sklep z odzieżą używaną. Władze Skaryszewa, wspierając jej funkcjonowanie, powierzyły spółdzielni administrację miejskiego targowiska, co również stanowi źródło przychodów, dzięki czemu utrzymują się na rynku od 2013 roku.

Kluczową rolę partnerstwa i współpracy dowodzi również działalność spółdzielni socjalnej „Cor Et Manus. Jak u Eli”, która powstała w 2015 roku. Założyła ją grupa mieszkanek gminy Słubice. Spółdzielnia jest mocno związana z grzybowskim partnerstwem, które współtworzy ze Stowarzyszeniem Ziarno, Ekologicznym Uniwersytetem Ludowym oraz gospodarstwem ekologicznym „Chleb Hruby i sery z Grzybowa”, które zajmują się promocją i rozwojem rolnictwa ekologicznego. Członkinie organizacji gotują produkty regionalne na pokazach i przygotowują degustacje dla uczestników wydarzeń kulturalnych w Skansenie Osadnictwa Nadwiślańskiego w Wiączeminiu. Fakt, że spółdzielnie socjalne przynoszą dużo korzyści dowodzi działalność spółdzielni „Wisła”. Wśród 8 członków założycielami są 4 osoby bezrobotne, zagrożone ubóstwem i wykluczeniem społecznym oraz 1 osoba niepełnosprawna. Spółdzielnia prowadzi działalność w branży odzieżowej. Działalność gospodarcza przedsiębiorstwa społecznego polega na produkcji i sprzedaży toreb ekologicznych i odzieży z wykorzystaniem do tego materiałów z recyklingu, odpadów poprodukcyjnych, ścinków. Materiały te pozyskiwane są z zakładów produkujących odzież oraz ze zbiórki. Produkty stworzone z surowców wykorzystanych powtórnie oraz niewykorzystanych odpadów i materiałów stanowią również wartość dodaną dla środowiska. Działalność jest prowadzona w formie sklepu internetowego, bezpośrednio w punkcie produkcyjnym oraz na targach i jarmarkach. Powstałe podmioty potrafiły wykorzystać niszę w działalności gospodarczej, podobnie jak spółdzielnia „Kostka”, swą działalnością obejmująca kompleksową obsługę turystów przybywających do sanktuarium św. Stanisława Kostki oraz dworku w Chojnowie znajdującego się na terenie gminy Czernice Borowe.

6.3. Spółdzielnie założone przez osoby prawne

Utworzenie spółdzielni socjalnej, w której będą zatrudnione osoby bezrobotne, z jednej strony daje pewność zatrudnienia i możliwość rozwoju dla osoby bezrobotnej, z drugiej zaś zapewnia gminie ciągłość świadczenia pracy przez sprawdzone i wykwalifikowane osoby wywodzące się z grupy osób bezrobotnych. Są to spółdzielnie, które powstają w odpowiedzi na konkretne potrzeby założycieli. Jedną z grup osób, którym najtrudniej wyjść z bezrobocia, są osoby długotrwale bezrobotne – wykluczone lub zagrożone wykluczeniem społecznym. Narzędzia oferowane przez powiatowe urzędy pracy (takie jak staże, roboty publiczne, prace interwencyjne itp.) są mało efektywne, ponieważ po zakończeniu subsydiowanej pracy osoby te najczęściej ponownie wracają do grona bezrobotnych. Zakładanie spółdzielni socjalnych osób fizycznych często kończy się niepowodzeniem (nawet w sytuacjach otrzymania dofinansowania na ich utworzenie), ponieważ osoby bezrobotne, wykluczone lub zagrożone wykluczeniem społecznym często nie mają predyspozycji do zarządzania przedsiębiorstwem, jakim *de facto* jest spółdzielnia socjalna, co w połączeniu z wewnętrznymi nieporozumieniami między jej członkami często skutkuje rozwiązaniem tych spółdzielni. Alternatywnym wyjściem jest utworzenie spółdzielni socjalnej osób prawnych, co z jednej strony daje stabilizację dla osób bezrobotnych (tworzone jest dla nich miejsce pracy, za utrzymanie spółdzielni odpowiada założyciel, bezrobotny nie musi „zarządzać przedsiębiorstwem”), a z drugiej strony osobom prawnym możliwość wpływania na funkcjonowanie spółdzielni (Model tworzenia..., 2019).

W przypadku spółdzielni socjalnych osób prawnych członkami są jej założyciele, a osoby zagrożone wykluczeniem społecznym, oddalone od rynku pracy, niepełnosprawne są w spółdzielni zatrudniane. Spośród 20 spółdzielni funkcjonujących na obszarach wiejskich Mazowsza prawie połowa (45%) wykonuje usługi porządkowe, co 3. (35%) świadczy usługi opiekuńcze i zajmuje się terenami zielonymi a co 4. (25%) działa w branży gastronomicznej.

Najdłużej funkcjonującą spółdzielnią jest założona w 2012 roku przez 2 stowarzyszenia spółdzielnia „Perspektywa” utworzona przy Zakładzie Poprawczym w Studzieńcu (tab. 6.4). Jednostka zatrudnia aż 47 osób. Wszyscy wychowankowie zakładu w ramach umów odbywają w jednostce praktyczną naukę zawodu. W tym samym roku powstała również Spółdzielnia Socjalna Osób Prawnych „Centrum Usług Środowiskowych” (CUS). Założycielami spółdzielni są gminy Słupno, Bolkowo, Mała Wieś, parafia św. Marcina w Słupnie oraz stowarzyszenie Innowacji Społeczeństwa Informacyjnego w Płocku. W 2015 roku do spółdzielni przystąpili: gmina Radzanowo, miasto i gmina Drobin oraz stowarzyszenie Akademii Praktyki i Innowacji w Płocku. Jednym z filarów działalności są usługi

komunalne dla zrzeszonych gmin, ale CUŚ prowadzi również Warsztat Terapii Zajęciowej w Mirosławiu dla 30 osób, Dzienny Dom Senior-Wigor w Drobinie oraz hotel dla bezdomnych psów w Małej Wsi, łącznie zatrudniając 30 osób. Blisko 70% zatrudnionych to ludzie, którzy byli długotrwale bezrobotni lub znajdowali się pod opieką ośrodków pomocy społecznej. Powstała organizacja, z uwagi na włączenie jej w realne lokalne potrzeby, ma charakter trwałego miejsca pracy przy stosunkowo niewielkich nakładach dotyczących jej utworzenia. O trwałości spółdzielni może decydować zainteresowanie ze strony samorządu, jak również to, iż samorząd jako jeden z członków założycieli ma wpływ na działania podejmowane przez spółdzielnię (Augustowska, 2012).

Tabela 6.4. Spółdzielnie socjalne założone przez osoby prawne

Nazwa i obszar działania	Rok założenia	Profil działalności	Założyciel	Liczba zatrudnionych
„Perspektywa” przy Zakładzie Poprawczym w Studzieńcu, powiat żyrardowski	2012	usługi gastronomiczne, porządkowe i pielęgnacja terenów zielonych	Stowarzyszenie na Rzecz Wspierania Zakładu Poprawczego „OSADA” i stowarzyszenie „Start 9”	47
Centrum Usług Środowiskowych Słupno, powiat płocki	2012	usługi komunalne i opiekuńcze	gmina Słupno, Bolkowo, Mała Wieś; Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Marcina i stowarzyszenie z Płocka	30
„Węgrowianka” Węgrów, powiat węgrowski	2014	usługi porządkowe i komunalne	gmina Węgrów i Starostwo Powiatowe w Węgrowie	7
„Reduar” Alojzów, powiat radomski	2014	usługi opiekuńcze, rehabilitacja i pracownia artystyczna	Stowarzyszenie Rozwoju Wsi Alojzów i Okolic oraz Stowarzyszenie im. Ojca Pio w Radomiu	7
„Serwis Komunalny” Wodynie, powiat siedlecki	2015	usługi porządkowania zieleni, usługi remontowo-wykończeniowe, usługi opiekuńcze	gmina Wodynie i powiat siedlecki	15
„Pożytek” Tłuszcz, powiat wołomiński	2017	usługi opiekuńcze i porządkowe, żłobek	gmina Tłuszcz i powiat wołomiński	8
„Nasielszczenie” Nasielsk, powiat nowodworski	2017	działalność produkcyjna	Stowarzyszenie Wsparcia Społecznego Jan-Pol, gmina Nasielsk i Parafia Rzymskokatolicka pw. bł. ks. Jerzego Popiełuszki w Nunie	164
„Odmiana” Wiązowna, powiat otwocki	2017	usługi opiekuńcze, porządkowe i tereny zielone	gmina Wiązowna, Fundacja „Krokus Wiązowna”	15

cd. tabeli 6.4

Nazwa i obszar działania	Rok założenia	Profil działalności	Założyciel	Liczba zatrudnionych
„Color” Gąbin, powiat plocki	2017	usługi transportowe i kurierskie	Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania „Rozwoju Północnego Mazowsza”, Stowarzyszenie Wspierania Aktywności Lokalnej „JUVENTA MAZOWSZE”	6
„Wioska Słowiańska” Ostrowy, powiat sierpecki	2017	usługi opiekuńcze i edukacyjne	Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Lokalnych „Nasze Ostrowy” i gmina Gozdowo	6
„Szansa” Żuromin, powiat żuromiński	2017	usługi porządkowe, kurierskie, tereny zielone	gmina Żuromin i Fundacja „Leśne Zacisze” Ośrodek dla Osób Bezdomnych w Sokołowym Kącie	
„Łosiczanka” Łosice, powiat łosicki	2018	usługi porządkowe, brukarskie, tereny zielone	Starostwo Powiatowe w Łosicach i gmina Łosice	10
„Myszynianka” Myszyniec, powiat ostrołęcki	2018	usługi porządkowe, tereny zielone, usługi gastronomiczne	Starostwo Powiatowe w Ostrołęce i gmina Myszyniec	15
„Przystanek Kozienice” Kozienice, powiat kozienicki	2020	usługi gastronomiczne i komputerowe, sklep socjalny „Przystanek Natura”	Stowarzyszenie Przystanek Inicjatywa i gmina Kozienice	5
„Integracja” Adelin, powiat wyszkowski	2020	catering dla placówek edukacyjnych	gmina Zabrodzie i powiat wyszkowski	5
„Leśny Zakątek” Kludno, powiat przysuski	2021	usługi cateringowe	gmina Wieniawa, stowarzyszenie oświatowe, Gminne Centrum Kultury i Sportu w Wieniawie	5
„Kuźnia Idei Społecznych” Szydłowiec, powiat szydłowiecki	2021	usługi gastronomiczne	gmina Szydłowiec i stowarzyszenie „Przyjazny Szydłowiec”	5
„Czarny bez” Grudzie, powiat węgrowski	2021	produkcja i sprzedaż ekologicznej żywności	Fundacja „Węgrów–Miasto–Wies” oraz „Pomosty Karpat”	4
„Pożyteczni” Mniszek, powiat radomski	2022	usługi remontowe i tereny zielone	gmina Wolanów i WTZ „Pozytywni”	3
„Podkówka” Kobyłka, powiat wołomiński	2022	usługi opiekuńcze	gminy Jadów i Kobyłka	4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze sprawozdań KRS. Pobrane z: <https://ems.ms.gov.pl> [dostęp: 14.11.2022].

Absolutnym rekordzistą w dziedzinie zatrudnienia jest Spółdzielnia Socjalna „Nasielszczenie”, która zatrudnia aż 165 osób, w tym 95% niepełnosprawnych. Prowadzi działalność produkcyjną w zakresie montażu podzespołów osprzętu elektrycznego i wiązek. Kluczową rolę w spółdzielni odgrywa Janusz Konerberger, prezes zarządu spółdzielni „Nasielszczenie”, który prowadził zakład pracy chronionej z tej samej branży. Spółdzielnia 3-krotnie skorzystała z niskooprocentowanych pożyczek z Banku Gospodarstwa Krajowego (BGK) za pośrednictwem Towarzystwa Inwestycji Społeczno-Ekonomicznych (TISE). Dofinansowanie pozwoliło jednostce rozwinąć się i zatrudniać coraz więcej osób będących w najcięższej sytuacji na rynku pracy – ze schorzeniami specjalnymi.

Ze sprawozdań finansowych w KRS wynika, że dobrze funkcjonuje pod względem finansowym Spółdzielnia Socjalna Serwis Komunalny z siedzibą w Wodyniach. Od momentu jej utworzenia w 2015 roku realizuje kolejne inwestycje oraz zatrudnia nowe osoby. Oprócz zleceń od założycieli pozyskała też wielu klientów indywidualnych. Poza realizacją usług komunalnych spółdzielnia podejmuje również działania społeczne oraz oświatowo-kulturalne na rzecz środowiska lokalnego oraz działania społecznie użyteczne w sferze publicznej, określone w Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 roku o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz.U. 2022 poz. 1812). Ważną rolę w swoim środowisku odgrywa Spółdzielnia Socjalna „Myszynianka”, która zatrudnia 15 osób, w tym większość powyżej 50. roku życia, które miały problem ze znalezieniem pracy. Członkowie organizacji wykonują usługi sprzątania i pielęgnacji zieleni, a także prowadzą stołówkę „Swojski Garcak” w szkole (powstała z inicjatywy burmistrza). Osoby długotrwale bezrobotne znalazły w spółdzielni pracę, są doceniane i czują się potrzebne, a z ich działalności korzystają wszyscy mieszkańcy. Założone przez osoby prawne podmioty angażują się w rozwój swojej działalności i biorą udział w projektach.

Kolejnym przykładem jest spółdzielnia „Odmiana” z Wiązownej, świadcząca usługi opiekuńcze na zlecenie GOPS-u, brała udział w projekcie, który obejmował wsparcie w postaci warsztatów, szkoleń i porad specjalistów pod nazwą „Pogaduchy towarzyskie”. Był to projekt skierowany do 55 osób z terenu gminy Wiązowna dotkniętych chorobami psychicznymi, w tym cierpiących na chorobę Alzheimera i choroby otępienne wieku starczego. Spółdzielcy czynnie uczestniczyli w wytyczaniu szlaków rowerowych, dzięki czemu gmina Wiązowna została laureatem konkursu ogłoszonego w 2021 roku przez PTTK i otrzymała certyfikat „Gmina Przyjazna Rowerzystom” za twórczy wkład w rozwój turystyki rowerowej. Niszę w działalności gospodarczej wykorzystwała spółdzielnia socjalna „Color” z Gąbina, która utworzyła 6 miejsc pracy dla osób długotrwale bezrobotnych. Spółdzielnia świadczy usługi transportowe, kurierskie, wynajem

samochodów wraz z kierowcą, a także pomoc innym kierowcom w przypadku sytuacji awaryjnych. Dużym powodzeniem cieszy się uruchomiona usługa „TAXI – bezpieczne dziecko” skierowana do rodziców, którzy nie zawsze mogą odwiedzić swoje dziecko do szkoły lub na zajęcia pozalekcyjne. Jest to pomysł wart naśladowania również w innych miejscowościach.

Na oryginalny pomysł wpadły również 2 osoby prawne: Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Lokalnych „Nasze Ostrowy” i gmina Gozdowo, które utworzyły spółdzielnię socjalną „Wioska Słowiańska”. Spółdzielnia utworzyła 6 miejsc pracy dla bezrobotnych kobiet, zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym, które podjęły się pracy jako opiekunki środowiskowe i animatorki społeczno-kulturalne. W ramach spółdzielni świadczone są usługi opiekuńcze nad osobami starszymi i niesamodzielnymi. Przedsiębiorstwo w Ostrowach oferuje również działania edukacyjne kierowane do wszystkich grup wiekowych. W utworzonym przez organizację gospodarstwie edukacyjnym uczestnicy zdobywają wiedzę na temat dawnych maszyn i sprzętów gospodarstwa domowego oraz poznają techniki rzemiosła. Organizowane są imprezy integracyjne, podczas których sprzedawane są wytwarzane w spółdzielni produkty: wyroby z wikliny, ozdoby okolicznościowe oraz przetwory owocowo-warzywne wyprodukowane przez okoliczne gospodarstwa. Na zagospodarowanym terenie prowadzona jest również gra fabularna opracowana na podstawie legend o powstaniu niektórych wsi mazowieckich. Wioska tematyczna jest jednym ze sposobów na wprowadzenie wsi do nowej gospodarki, w której coraz ważniejszą rolę odgrywają usługi, w tym te związane z wiedzą i doznaniem (Barszczewski i in., 2015).

Kluczową rolę w powstawaniu nowych podmiotów odgrywają inicjatywa i zaangażowanie ze strony władz samorządowych. Dzięki temu np. powstała Spółdzielnia Socjalna „Kuźnia Idei Społecznych Szydłowiec” utworzona przez gminę Szydłowiec oraz Stowarzyszenie „Przyjazny Szydłowiec”. Członkowie partnerstwa zrobili rozeznanie rynku, na podstawie którego przedstawiono lokalne zapotrzebowanie oraz profile ewentualnej oferty potencjalnych spółdzielni socjalnych. Na podstawie zdiagnozowanych potrzeb, bazując zwłaszcza na mocnych stronach oraz zidentyfikowanych niszach regionu, przedstawiono wnioski wskazujące na potrzebę skupienia się na profilu gastronomia–turystyka–imprezy i w ten sposób powstała kawiarnia „FoseCafe” prowadzona przez członków spółdzielni.

Warto również podkreślić fakt, że funkcjonujące na obszarach wiejskich Mazowsza podmioty zyskują uznanie i są doceniane w skali kraju. Spółdzielnie socjalne „Integracja” (w 2022 r.) i „Pożytek” (w 2021 r.) zostały nagrodzone w ramach konkursu Ministra Rodziny i Polityki Społecznej na Znak Jakości Ekonomii Społecznej i Solidarnej i przyznano im certyfikat w kategorii „Sukces

rynkowy”. Konkurs ma na celu wyróżnienie podmiotów przyczyniających się do rozwoju społecznego i gospodarczego środowisk lokalnych. Od 2016 roku Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej nagradza podmioty działające aktywnie w sferze ekonomii społecznej, które, obok prowadzenia działalności gospodarczej, angażują się w pomoc osobom potrzebującym i działają na rzecz lokalnej społeczności. W 2019 roku gmina Tłuszcz zajęła 2. miejsce w kategorii „Samorząd odpowiedzialny społecznie”.

Sytuacja spółdzielni założonych przez osoby prawne jest korzystniejsza w porównaniu z podmiotami założonymi przez osoby fizyczne. Spełniają one bardzo dobrze swoją rolę, wykonując funkcje zarówno reintegracyjne, jak i statutowe, zatrudniając przy tym licznych pracowników. Odmienna sytuacja dotyczy spółdzielni założonych przez osoby fizyczne – większość podmiotów nie zatrudnia dodatkowych pracowników.

Działalność spółdzielni na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego jest zróżnicowana. Częstym profilem działalności w obu rodzajach podmiotów były usługi porządkowe, pielęgnacja terenów zielonych, usługi opiekuńcze oraz gastronomiczne. Na podstawie powyższej analizy można stwierdzić, że znaczący wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich mogą mieć przede wszystkim przedsiębiorstwa społeczne zakładane przez osoby prawne i świadczące usługi użyteczności społecznej na rzecz organów samorządowych i lokalnej społeczności.

Z analizy działalności spółdzielni funkcjonujących na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego wynika, że do korzyści związanych z ich utworzeniem należą: zmniejszenie bezrobocia, poprawa wizerunku społecznego osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, redukcja wydatków na pomoc społeczną, stworzenie grupy produktów i usług odpowiadających na aktualne potrzeby lokalnego rynku oraz tworzenie sieci współpracy.

7.

PODMIOTY WSPIERAJĄCE PROCES REINTEGRACJI SPOŁECZNEJ

7.1. Centra integracji społecznej

Centrum integracji społecznej (CIS) jest instytucją, która w określonym czasie realizuje specjalistyczny program pracy z osobami wykluczonymi społecznie bądź zagrożonymi wykluczeniem. Działalność CIS została określona w przepisach Ustawy z dnia 13 czerwca 2003 roku o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. 2011 nr 43 poz. 225 z późn. zm.). Podobną formą integracji społecznej są kluby integracji społecznej (KIS), które też funkcjonują na podstawie przepisów Ustawy z dnia 13 czerwca 2003 roku o zatrudnieniu socjalnym.

Ich zadaniem jest świadczenie usług służących reintegracji społecznej i zawodowej osobom długotrwale bezrobotnym, bezdomnym, osobom niepełnosprawnym, uzależnionym od alkoholu i narkotyków, chorym psychicznie, zwalnianym z zakładów karnych oraz uchodźcom.

Zadaniem CIS jest aktywizacja społeczna i zawodowa osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Ważne są działania długofalowe, które mają wpływ na postawę tych ludzi i ich sposób funkcjonowania w środowisku. Celem jest odbudowywanie i podtrzymywanie zdolności do samodzielnego i efektywnego pełnienia ról społecznych u osób wykluczonych społecznie, a także samodzielnego poruszania się po rynku pracy prowadzącego do zatrudnienia. Formy zatrudnienia mogą być różne: u pracodawcy, samozatrudnienie (praca na własny rachunek) lub praca w spółdzielni socjalnej.

Reintegracja społeczna u osób uczestniczących w zajęciach w centrum integracji społecznej ma na celu odbudowanie i podtrzymanie umiejętności uczestniczenia w życiu społeczności lokalnej i pełnienia ról społecznych w miejscu pracy, zamieszkania lub pobytu. Obejmuje ona w szczególności naukę planowania życia i zaspokajania potrzeb poprzez swoje własne działanie, wykorzystując:

- kształtowanie aktywnej postawy życiowej,
- podwyższanie samooceny i poczucie własnej wartości,
- kształtowanie umiejętności planowania i racjonalnego wykorzystania wolnego czasu,
- właściwe gospodarowanie posiadanymi środkami finansowymi.

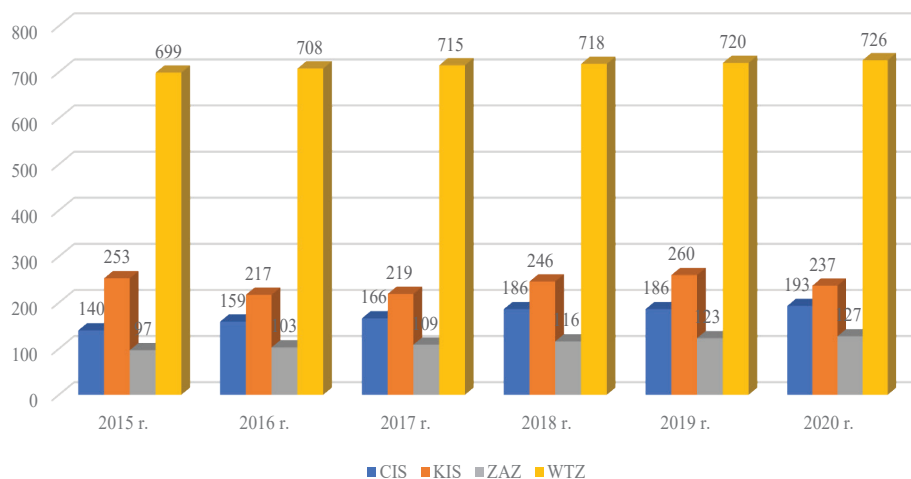
Na potrzeby niniejszego opracowania pod pojęciem podmiotu zatrudnienia socjalnego przyjęto zbiór jednostek organizacyjnych utworzony z centrów i klubów integracji społecznej. W obowiązujących definicjach dotyczących podmiotów reintegracyjnych uwzględnia się jeszcze warsztaty terapii zajęciowej oraz zakłady aktywności zawodowej. Dane statystyczne zawarte są w CAS – jest to system elektronicznej sprawozdawczości w Centralnej Aplikacji Statystycznej Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej.

Łącznie w 2020 roku aktywnie działały 1283 jednostki reintegracji społeczno-zawodowej. Liczba ta zmniejszyła się w porównaniu do 2019 roku o 6 jednostek, tj. o 0,5%. W 2020 roku, podobnie jak w latach wcześniejszych, działały głównie placówki nakierowane na aktywizację osób z niepełnosprawnościami – 726 warsztatów terapii zajęciowej (WTZ) i 127 zakładów aktywności zawodowej (ZAZ). Wśród placówek świadczących usługi również dla osób z innych grup zagrożonych wykluczeniem społecznym aktywnie działały 193 centra integracji społecznej i 237 klubów integracji społecznej (rys. 7.1).

Centrum integracji społecznej może być utworzone przez jednostki samorządu terytorialnego lub organizacje pozarządowe, podmioty kościelne i spółdzielnie socjalne osób prawnych. Większość z nich prowadzonych było przez podmioty ekonomii społecznej (PES), a pozostałe przez jednostki samorządu terytorialnego, głównie gminy (tab. 7.1).

W ciągu 2020 roku z usług reintegracji społeczno-zawodowej świadczonych przez CIS, ZAZ i WTZ skorzystało blisko 44,1 tys. osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, tj. o 0,5% mniej niż w poprzednim roku. W 2015 roku z tych usług skorzystało natomiast 40,3 tys. takich osób, co oznacza, że w latach 2015-2020 nastąpił w tym zakresie wzrost o 8,5%.

Najwięcej CIS, KIS, ZAZ oraz WTZ zlokalizowanych było w województwach: wielkopolskim (11,3% ogółu placówek), śląskim (10,5%), małopolskim (9,5%), mazowieckim (8,8%) i lubelskim (7,4%). Między 2019 a 2020 rokiem, ze

Rysunek 7.1. Liczba aktywnych jednostek reintegracji społeczno-zawodowej w latach 2015-2020

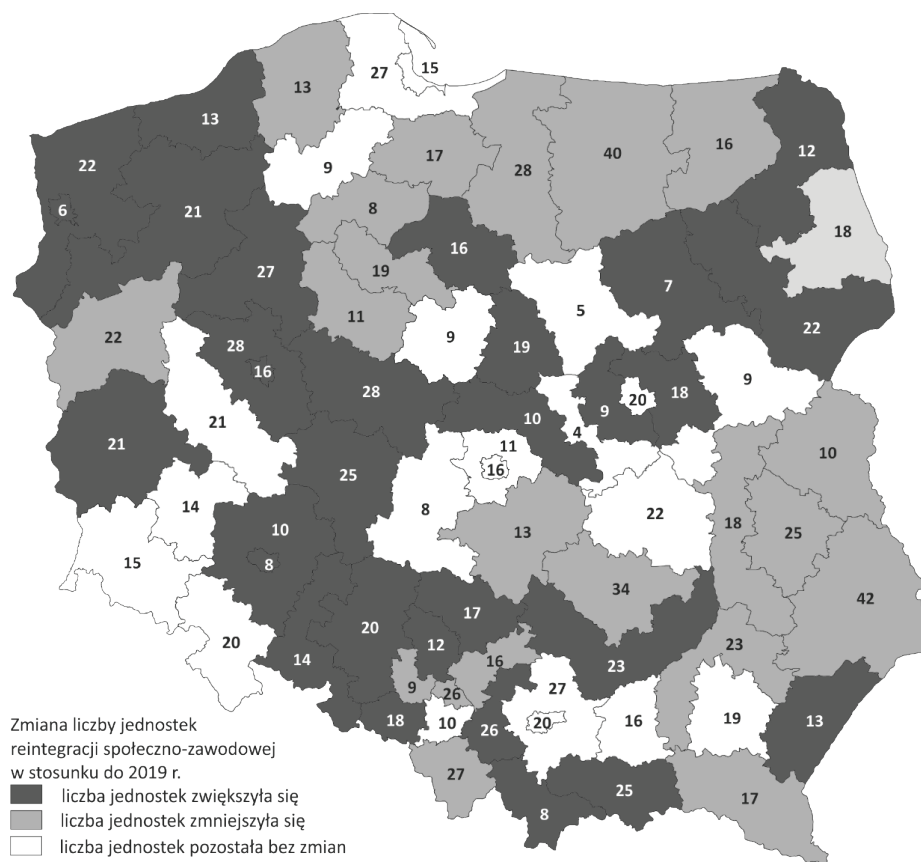
Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS (2021c).

Tabela 7.1. Centra integracji społecznej w Polsce i województwie mazowieckim w 2020 roku

Wyszczególnienie	Centra integracji społecznej								na 100 tys. ludności
	ogółem	prowadzone przez							
		organizacje non-profit				jednostki samorządu terytorialnego	spółdzielnie socjalne	pozostałe podmioty	
		razem	stowarzyszenia	fundacje	społeczne podmioty wyznaniowe				
Ogółem Polska	193	128	81	35	12	56	8	1	0,5
Województwo mazowieckie	6	5	2	2	1	1	–	–	0,1
Warszawski stołeczny	3	2	–	2	–	1	–	–	0,1
w tym Warszawa	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mazowiecki regionalny	3	3	2	–	1	–	–	–	0,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS (2021c).

względem na zwiększenie się liczby jednostek reintegracyjnych w województwie wielkopolskim o 8,2%, zmieniło się województwo, w którym funkcjonowało najwięcej jednostek – ze śląskiego na wielkopolskie (rys. 7.2).

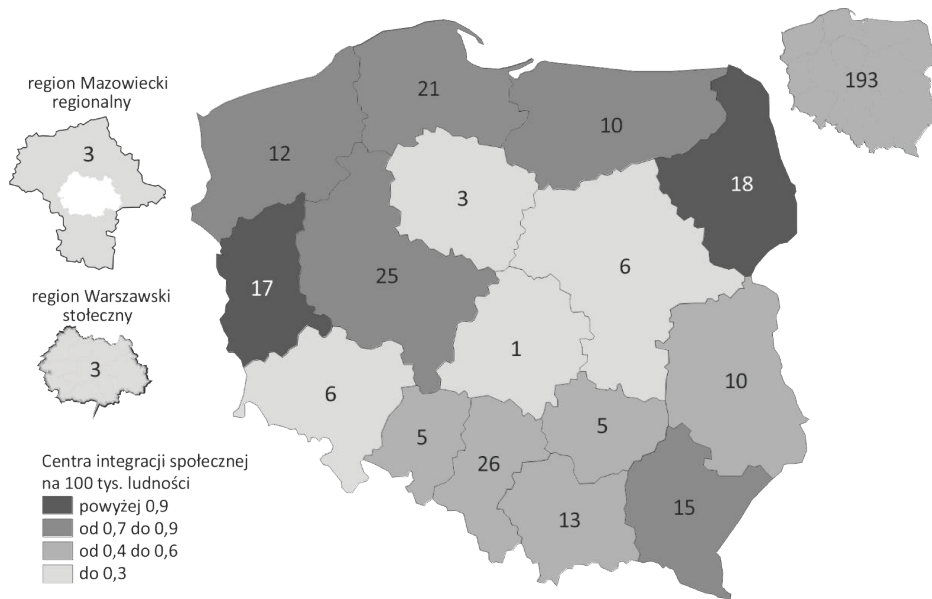

Rysunek 7.2. Jednostki reintegracji społeczno-zawodowej w 2020 roku według podregionów
Źródło: GUS (2021c).

Na koniec 2020 roku w Polsce aktywnie działały 193 centra integracji społecznej. W stosunku do 2019 roku liczba ta zwiększyła się o 7, przy czym odnotowano podwojenie liczby placówek w województwie zachodniopomorskim (z 6 do 12), a w 4 województwach zmniejszenie ich liczby o 1 (lubuskie, łódzkie, wielkopolskie i świętokrzyskie). Zarówno w 2020, jak i w 2019 roku ok. 2/3 centrów integracji społecznej prowadzonych było przez organizacje non-profit (128 jednostek). Jednostki samorządu terytorialnego, głównie gminy, prowadziły w 2020 roku 56 CIS, a 8 aktywnych CIS działało przy spółdzielniach socjalnych. Jedno centrum integracji społecznej prowadzone było przez spółkę.

Najwięcej CIS miało swoje siedziby w województwach: śląskim 26 (13,5%), wielkopolskim 25 (13,0%) i pomorskim 21 (10,9%). Między 2019 a 2020 rokiem

liczba CIS w województwie śląskim zwiększyła się z 25 na 26, z kolei w województwie wielkopolskim zmniejszyła się z 26 na 25, co przełożyło się na zmianę województwa, w którym zlokalizowanych było najwięcej CIS (rys. 7.3). Największe nasycenie placówkami CIS w stosunku do liczby ludności zamieszkującej dane województwo odnotowano w województwie lubuskim, gdzie na 100 tys. ludności przypadało 1,7 jednostek tego rodzaju, podczas gdy przeciętnie w kraju było to 0,5 jednostki.

Rysunek 7.3. Centra integracji społecznej w 2020 roku według województw i regionów

Źródło: GUS (2021c).

W 2019 roku najczęściej uczestnikami zajęć z zakresu integracji społecznej i zawodowej, według deklaracji CIS, były osoby długotrwale bezrobotne – stanowiły one 49,0% wszystkich odbiorców usług. W dalszej kolejności ze wsparcia CIS korzystały osoby niepełnosprawne (11,7%) oraz osoby uzależnione od alkoholu (11,2%). Niewielki udział wśród beneficjentów CIS miały osoby, dla których główną przesłanką wykluczenia była choroba psychiczna, uzależnienie od narkotyków lub innych środków odurzających, bądź uchodźcy realizujący indywidualny program integracji (łącznie stanowili oni 2,1%).

W 2020 roku w prowadzonych przez CIS zajęciach uczestniczyło 10,4 tys. osób z grup zagrożonych wykluczeniem społecznym⁸. W porównaniu do 2019 roku

⁸ Liczba i struktura uczestników CIS liczona tylko dla tych CIS, które złożyły sprawozdanie z działalności.

liczba uczestników zmniejszyła się o 6,6% (w 2019 r. było to 11,1 tys. osób). W 2020 roku aż 2/3 aktywnych CIS miało mniej uczestników niż w roku poprzednim. Przeciętnie na 1 centrum integracji społecznej przypadało 54 uczestników.

W 2020 roku najczęściej uczestnikami zajęć z zakresu integracji społecznej i zawodowej, według deklaracji CIS, były osoby długotrwale bezrobotne – stanowiły one 40,6% wszystkich odbiorców usług świadczonych przez CIS. Udział tej grupy zmniejszył się o 1,1 p.p. w porównaniu z 2019 rokiem. W dalszej kolejności ze wsparcia CIS korzystały osoby uzależnione od alkoholu lub środków psychoaktywnych (14,1%) oraz niepełnosprawne (12,3%). Niewielki udział wśród beneficjentów CIS stanowiły osoby, dla których główną przesłanką wykluczenia była bezdomność (5,6%) lub choroba psychiczna (2,5%).

Działalność CIS jest współfinansowana ze środków publicznych, w szczególności ze środków własnych JST, EFS i funduszu pracy. Centra podlegają rejestracji, a decyzję o przyznaniu statusu podejmuje wojewoda.

7.2. Kluby integracji społecznej

Podobnie jak CIS, kluby integracji społecznej mogą być tworzone przez JST lub organizacje pozarządowe, podmioty kościelne i spółdzielnie socjalne osób prawnych. Na koniec 2020 roku w Polsce działało 329 klubów integracji społecznej. Kluby w zdecydowanej większości prowadzone były przez jednostki samorządu terytorialnego lub podległe im jednostki organizacyjne, jak np. ośrodki pomocy społecznej lub domy pomocy społecznej. Pozostałe kluby integracji społecznej prowadzone były przez organizacje non-profit.

Kluby, podobnie jak centra, prowadzą reintegrację społeczną i zawodową polegającą m.in. na organizowaniu działań mających na celu pomoc w znalezieniu pracy, robót publicznych, prac społecznie użytecznych, poradnictwa prawnego, staży, działań samopomocowych.

Głównym celem KIS jest reintegracja społeczna i zawodowa osób zagrożonych wykluczeniem społecznym oraz działania zmierzające do zapewnienia uczestnikom warsztatów bezpieczeństwa socjalnego, aktywizacji zawodowej i pomocy w osobistym rozwoju.

Działania klubu ukierunkowane są na edukację personalną, zawodową i społeczną ułatwiającą osiągnięcie samodzielności finansowej poprzez zatrudnienie. Uczestnicy zajęć objęci są kompleksową opieką pracownika socjalnego, jak również mogą korzystać z porad psychologa, doradcy zawodowego, terapeuty ds. uzależnień.

Funkcjonowanie klubu integracji społecznej może być współfinansowane ze środków Unii Europejskiej lub jednostki samorządu terytorialnego.

7.3. CIS i KIS partnerami instytucji pomocy społecznej i publicznych służb zatrudnienia

Zatrudnienie socjalne jest aktualnie instytucją polityki społecznej, ponieważ kiedy mamy do czynienia z rutynowymi działaniami, ukształtowanymi procedurami, rozpisanymi rolami oraz wdrożonymi formami organizacyjnymi, wtedy możemy posługiwać się określeniem instytucja (March, Olsen, 2005).

Obecny kształt zatrudnienia socjalnego ma już te cechy, ponieważ:

- 1) funkcjonują procedury, które mają formę nie tylko rozwiązań prawno-organizacyjnych (ustawa i rozporządzenia), ale praktycznych wzorców indywidualnych programów zatrudnienia socjalnego;
- 2) rozpisane są role i funkcje pomiędzy reprezentantami sektora administracji publicznej (np. nadawanie statusu, prowadzenie rejestrów, wsparcie finansowe) oraz sektora samorządu terytorialnego (inicjowanie) oraz sektora organizacji pozarządowych;
- 3) występują w praktyce struktury organizacyjne oznaczające konkretne jednostki zatrudnienia socjalnego (CIS, KIS) oraz konkretne modele organizacyjne tych jednostek;
- 4) przyjęta została misja, którą jest wsparcie i pomoc w naprawie sytuacji utraty pełnego uczestnictwa w życiu społecznym i zawodowym określonych grup osób.

Wszelkie zmiany w podejściu do zatrudnienia socjalnego jako instytucji następowały stopniowo od 2003 roku, a więc od początku przyjęcia ustawy aż do dzisiaj, gdy zatrudnienie socjalne występuje także w nowym sektorze polityki społecznej – w ekonomii społecznej. Praktyka prawie 20 lat zatrudnienia socjalnego dowiodła, że stawiana przez niektórych na początku wdrażania ustawy teza o braku sensu jej wykorzystania została zweryfikowana pozytywnie. Rajkiewicz (2003) zadawał pytanie: „czy potrzebna jest odrębna ustawa, której trzon stanowi nowa instytucja pod nazwą centra integracji społecznej? Wszak mamy dzisiaj rozbudowany system pomocy społecznej i urzędów pracy, działa inwalidzka spółdzielczość pracy, a organizacje pozarządowe rozpoczynają nowy – ustawowo umocowany – etap funkcjonowania. W tym kontekście nie widzi się sensu powoływania nowej instytucji i to w dodatku nader biurokratycznie uformowanej”.

Tabela 7.2. Ważniejsze informacje z Rejestru centrów integracji społecznej województwa mazowieckiego (stan na 06.09.2022 r.)

Dane kontaktowe	Miejsce funkcjonowania CIS	Miejsce realizacji usług	Planowany rodzaj działalności	Nazwa i adres instytucji tworzącej	Okres obowiązywania statusu
Centrum Integracji Społecznej w Siedlcach ul. Budowlana 1 08-110 Siedlce	ul. Budowlana 1 08-110 Siedlce	-	usługowa	Caritas Diecezji Siedleckiej ul. Bpa Świrskiego 57 08-110 Siedlce	23.08.2018 r. 23.08.2023 r.
Centrum Integracji Społecznej w Płocku ul. Tadeusza Kościuszki 5 09-402 Płock	ul. Tadeusza Kościuszki 5 09-402 Płock	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Katolickie Stowarzyszenie Pomocy im. św. Brata Alberta ul. Tadeusza Kościuszki 5 09-402 Płock	20.09.2018 r. 20.09.2023 r.
Centrum Integracji Społecznej w Markach ul. Spokojna 9 05-270 Marki	ul. Spokojna 9 05-270 Marki	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Fundacja „Otwarte Serce” ul. Warszawska 50 05-270 Marki	15.04.2019 r. 15.04.2024 r.
Powiatowe Centrum Integracji Społecznej w Legionowie ul. gen. Władysława Sikorskiego 11 05-119 Legionowo	ul. gen. Władysława Sikorskiego 11 05-119 Legionowo	1) ul. Warszawska 74 05-120 Legionowo (biuro) 2) ul. Szkolna 10A 05-124 Skrzyszew (warszaty gastronomiczne) 3) ul. Modlińska 23A 05-135 Wieliszew (warsztat gospodarczo-porządkowy)	usługowa	Powiat Legionowski ul. gen. Władysława Sikorskiego 11 05-119 Legionowo	30.04.2019 r. 30.04.2024 r.
Centrum Integracji Społecznej w Legionowie ul. Strużańska 2B 05-120 Legionowo	ul. Strużańska 2B 05-120 Legionowo	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Fundacja „Pasja Życia” im s. Józefy Menendez Al. 3 Maja 24 05-120 Legionowo	01.10.2018 r. 01.10.2023 r.
Centrum Integracji Społecznej w Brudzeniu Dużym ul. Szkolna 10 09-414 Brudzeń Duży	ul. Szkolna 10 09-414 Brudzeń Duży	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Stowarzyszenie „Witamina Ducha” ul. Szkolna 10 09-414 Brudzeń Duży	17.05.2019 r. 17.05.2024 r.
Centrum Integracji Społecznej w Ostrołęce ul. Kołobrzeska 11 07-410 Ostrołęka	ul. Kołobrzeska 11 07-410 Ostrołęka	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Spółdzielnia Socjalna „Samodzielność, Praca, Aktywność” ul. Kołobrzeska 11 07-410 Ostrołęka	17.05.2019 r. 17.05.2024 r.
Centrum Integracji Społecznej w Zbijowie Małym Zbijów Mały 61A 26-503 Mirów Stary	Zbijów Mały 61A 26-503 Mirów Stary	-	usługowa	Gmina Mirów Mirów 27 26-503 Mirów Stary	17.02.2020 r. 17.02.2025 r.

Centrum Integracji Społecznej „Kreator” w Pultusku ul. Spacerowa 11 06-100 Pultusk	ul. Spacerowa 11 06-100 Pultusk	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Fundacja Dobro Wspólne ul. Mickiewicza 36A 06-100 Pultusk	06.08.2020 r. 06.08.2025 r.
Centrum Integracji Społecznej im. św. Marii Franciszki Kozłowskiej w Płocku ul. Kazimierza Wielkiego 27a 09-400 Płock	ul. Kazimierza Wielkiego 27a 09-400 Płock	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Kościół Starokatolicki Mariawitów w RP ul. Kazimierza Wielkiego 27a 09-400 Płock	21.10.2020 r. 21.10.2025 r.
Centrum Integracji Społecznej w Bożewie Nowym ul. Płocka 49 09-215 Bożewo Nowe	ul. Płocka 49 09-215 Bożewo Nowe	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Stowarzyszenie na Rzecz Dzieci i Młodzieży, Osób Niepełnosprawnych i Zagrożonych Wykluczeniem Społecznym „Victoria” ul. Płocka 49 09-215 Bożewo Nowe	22.04.2021 r. 22.04.2026 r.
Centrum Integracji Społecznej w Krepie Kościelnej Krepa Kościelna 91 27-300 Lipsko	Krepa Kościelna 91 27-300 Lipsko	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Stowarzyszenie „Róża” Krepa Kościelna 91 27-300 Lipsko	05.05.2021 r. 05.05.2026 r.
Centrum Integracji Społecznej w Radomiu ul. Starokrakowska 135 26-600 Radom	ul. Starokrakowska 135 26-600 Radom	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Stowarzyszenie „Karuzela” ul. Cicha 8/10 lok. 161 26-600 Radom	10.08.2021 r. 10.08.2026 r.
Centrum Integracji Społecznej Fundacji Mocni Mocą Nadziei ul. Ozdowskiego 1a 09-500 Gostynin	ul. Ozdowskiego 1a 09-500 Gostynin	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Fundacja „Mocni Mocą Nadziei” Białoskóry 31 09-212 Białoskóry	10.11.2021 r. 10.11.2026 r.
Centrum Integracji Społecznej w Kobiernikach Kobierniki 21 09-411 Kobierniki (gmina Stara Biała)	Kobierniki 21 09-411 Kobierniki (gmina Stara Biała)	-	wytwórcza, handlowa, usługowa	Fundacja NA TEMAT – Pracownia Profilaktyki i Terapii Uzależnień ul. 3 Maja 9/27 09-402 Płock	04.02.2022 r. 04.02-2027 r.
Centrum Integracji Społecznej w Radomiu ul. Niemcewicza 91 26-600 Radom	ul. Niemcewicza 91 26-600 Radom	-	wytwórcza, usługowa	Fundacji Kreatywnych Innowacji KI ul. Niemcewicza 91 26-600 Radom	20.05.2022 r. 20.05.2027 r.

Źródło: Wykaz centrów integracji społecznej znajdujących się na terenie województwa mazowieckiego. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/wykaz-centrum-integracji-spoecznej-znajdujacych-sie-na-terenie-wojewodztwa-mazowieckiego> [dostęp: 09.11.2022].

Tymczasem obserwuje się współpracę pomiędzy ośrodkami pomocy społecznej, powiatowymi urzędami pracy i przedsiębiorcami. Instytucja zatrudnienia socjalnego jest dzisiaj bardziej utożsamiana z koncepcją aktywnej polityki społecznej niż z ideą (tzw. *workfare*), która kładzie nacisk na udzielenie szybkiej pomocy w powrocie do pracy (szybkie eliminowanie dysfunkcji bezrobocia), a nie korzystania z szeregu świadczeń czy zasiłków osłonowych będących obciążeniem dla państwa.

Działalność podmiotów zatrudnienia socjalnego w okresie ostatnich lat wpięła się w praktykę wykorzystywania wielu sektorów i partnerstwa jako zasad współdziałania instytucji wspierających rodziny i ich członków w pokonywaniu trudności związanych z oddaleniem od rynku pracy, lokalnych społeczności oraz niemożności korzystania ze wspólnych dóbr publicznych.

W działaniach wielu jednostek zatrudnienia socjalnego dostrzega się dążenie do wykorzystywania potencjału i możliwości instytucji różnych sektorów, co wynika poniekąd z konstrukcji przepisów ustawy o zatrudnieniu socjalnym.

Liczba centrów integracji społecznej różnie się kształtuje w poszczególnych województwach Polski, ale ponieważ niniejsze opracowanie dotyczy województwa mazowieckiego, dlatego w tabeli 7.2 przedstawiono informacje o liczbie oraz miejscu działania CIS w województwie mazowieckim.

Z uwagi na duże znaczenie tego rodzaju aktywizacji ludności, szczególnie na obszarach wiejskich, 7 grudnia 2021 roku do Sejmu wpłynął projekt zmiany ustawy o zatrudnieniu socjalnym (druk 1834), będący próbą lepszego prawnoinstytucjonalnego wsparcia tych działań (Druk nr 1834, 2021). Wprowadzona nowelizacja (od 15 lutego 2022 roku) dotyczy nie tylko podwyższenia uzyskiwanych świadczeń, ale również większej elastyczności czasu uczestnictwa w CIS oraz rezygnacji z kryterium ubóstwa dla uczestników, co ułatwia i rozszerza działania CIS na rzecz aktywizacji osób wykluczonych społecznie (Dz.U. 2022 poz. 218).

8.

DZIAŁALNOŚĆ RAD SENIORÓW FORMĄ AKTYWIZACJI NA OBSZARACH WIEJSKICH

Jednym z fundamentów, na których opiera się każde społeczeństwo obywatelskie, jest partycypacja publiczna. Istota partycypacji polega na aktywnym udziale obywateli w stanowieniu i realizacji polityk publicznych, włączeniu się w proces powstawania dokumentów planistycznych i podejmowania kluczowych decyzji.

Partycypację można postrzegać jako ciągły dialog ze społecznością i wypracowywanie takich mechanizmów komunikacji i wspólnego podejmowania decyzji, które będą skutkować coraz większą przejrzystością procesów, wzrostem otwartości i wzajemnego zaufania (PBiIS, 2013).

Termin partycypacja wywodzi się z łacińskiego słowa *particeps*, tj. biorący udział⁹, stąd partycypować to innymi słowy uczestniczyć, brać udział w większej grupie, formacji, projekcie czy też instytucji. W szerszym znaczeniu tego słowa jest to także zdolność tworzenia więzi i współdziałania z innymi, umiejętność pracy w grupie na rzecz osiągnięcia wspólnych celów, zespołowego wykonywania zadań i wspólnego rozwiązywania problemów.

Obowiązujące w Polsce regulacje prawne przewidują wiele możliwych form aktywnego włączania się obywateli we współdecydowanie o sprawach istotnych dla społeczności lokalnej. Należy jednak wspomnieć o istniejących formach, szczególnie tych, które znajdują prawne umocowanie w Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 roku o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie

⁹ „Decydujmy razem. Wzmocnienie mechanizmów partycypacyjnych w kreowaniu i wdrażaniu polityk publicznych oraz podejmowaniu decyzji publicznych” to projekt realizowany w latach 2011-2014 w partnerstwie 7 instytucji i organizacji pozarządowych, którego liderem jest Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.

(dalej również: ustawa OPP). Znajomość i umiejętność korzystania z tych form są szczególnie ważne dla organizacji pozarządowych, ponieważ w dużej mierze od nich zależy praktyka aktywnego korzystania z opisanych prawem instrumentów partycypacyjnych. Wśród tych form należy wymienić: rady działalności pożytku publicznego, program współpracy samorządu lokalnego z organizacjami pozarządowymi i inicjatywę lokalną (Borczyk i in., 2014).

Powszechnie wiadome jest, że żyjemy w czasach bezprecedensowych zmian gospodarczych i społecznych, a także przyspieszonego postępu medycznego w sferze poprawy zdrowia i przedłużania życia ludzkiego. Wprawdzie są to zmiany ocenione jako pozytywne, ale rodzą one również negatywne konsekwencje dla pokolenia dzisiejszych sześćdziesięciolatków. Przyszłe procesy demograficzne w Polsce mają podobną tendencję jak w innych krajach UE. Postępujący proces starzenia się społeczeństwa w Polsce jest już faktem powszechnie znanym i statystycznie udowodnionym. Z danych GUS wynika, że od 2006 roku obserwuje się stały wzrost udziału osób starszych w populacji Polski. W 2005 roku udział ten wyniósł 17,2%, w 2015 roku wzrósł do poziomu 22,9%, a w 2020 roku ukształtował się na poziomie 25,6%. Równocześnie liczba osób w wieku senioralnym wykazuje zróżnicowanie w układzie regionalnym, co w głównej mierze jest rezultatem dysproporcji ogólnej liczby ludności w poszczególnych województwach. W 2020 roku ponad 1/4 (26,4%) seniorów zamieszkiwała 2 województwa, tj. mazowieckie oraz śląskie. W województwie o najmniejszej liczbie osób starszych – lubuskim – mieszkało 2,6% ogólnej liczby osób starszych.

W wielu krajach europejskich aktywizacja społeczna i uczestnictwo w życiu gminy jest bardzo popularną ideą. Jedną z metod aktywizacji osób starszych jest utworzenie rad seniorów. Głównym celem ich działania jest integracja, wspieranie i reprezentowanie środowisk seniorów poprzez współpracę z władzami gminy, przedstawianie propozycji zadań i działań na rzecz seniorów, wydawanie opinii i formułowanie wniosków służących rozwojowi działalności samorządu terytorialnego na rzecz seniorów, zgłaszanie uwag do aktów prawa miejscowego, wspieranie wszelkich form aktywności seniorów, działania na rzecz umacniania międzypokoleniowych więzi społecznych oraz upowszechnianie wiedzy o potrzebach, prawach i możliwościach osób starszych. Wypełnienie treści tych ramowych zapisów pozostawiono statutom regulującym zasady funkcjonowania gminnych rad seniorów, a także praktyce, która w każdej gminie może być odmienna i uzależniona m.in. od umiejętności i aktywności członków rady oraz otwartości na współpracę z tym ciałem ze strony lokalnych władz samorządowych.

8.1. Regulacje prawne funkcjonowania gminnych rad seniorów

Ustawodawca wprowadził możliwość tworzenia w gminach tzw. gminnych rad seniorów Ustawą z dnia 11 października 2013 r. o zmianie ustawy o samorządzie gminnym. Stosownie do nowego przepisu art. 5c, rada gminy, z własnej inicjatywy lub na wniosek zainteresowanych środowisk, może utworzyć gminną radę seniorów jako ciało o charakterze konsultacyjnym, doradczym i inicjatywnym. W jej skład mogą wchodzić przedstawiciele osób starszych oraz lokalnych podmiotów działających na rzecz osób starszych, w tym uniwersytetów trzeciego wieku. Dzięki powołanej regulacji prawnej zawartej w art. 5c ustawy o samorządzie gminnym, po raz pierwszy w akcie prawnym zostało wprowadzone i użyte pojęcie „uniwersytety trzeciego wieku”, chociaż działają one już wiele lat¹⁰. Rada gminy może również w statucie jednostki pomocniczej upoważnić ją do utworzenia rady seniorów jednostki pomocniczej.

Praktyka pokazuje, że najczęściej działają one przy wójcie, burmistrzu lub prezydencie miasta na podstawie wydanych przez ten organ zarządzeniach i składają się głównie z przedstawicieli lokalnych władz samorządowych oraz organizacji pozarządowych działających na rzecz seniorów. Członkowie gminnych rad seniorów pełnią swoje funkcje społecznie. Rada seniorów powoływana jest przez radę gminną, która nadaje jej statut, określając w nim m.in. tryb wyboru jej członków i zasady działania oraz dążąc do wykorzystania potencjału działających organizacji osób starszych oraz podmiotów działających na rzecz osób starszych, a także zapewnienia sprawnego sposobu wyboru członków gminnej rady seniorów (Fiedorow, 2016).

Gminne rady senioralne są podmiotami o charakterze konsultacyjnym, doradczym i inicjatywnym (Dz.U. 2016 poz. 446).

¹⁰ Zgodnie z Ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym art. 5c, gminna rada seniorów ustala co następuje:

1. Gmina sprzyja solidarności międzypokoleniowej oraz tworzy warunki do pobudzania aktywności obywatelskiej osób starszych w społeczności lokalnej.
2. Rada gminy, z własnej inicjatywy lub na wniosek zainteresowanych środowisk, może utworzyć gminną radę seniorów.
3. Gminna rada seniorów ma charakter konsultacyjny, doradczy i inicjatywny.
4. Gminna rada seniorów składa się z przedstawicieli osób starszych oraz przedstawicieli podmiotów działających na rzecz osób starszych, w szczególności przedstawicieli organizacji pozarządowych oraz podmiotów prowadzących uniwersytety trzeciego wieku.
5. Rada gminy, powołując gminną radę seniorów, nadaje jej statut określający tryb wyboru jej członków i zasady działania, dążąc do wykorzystania potencjału działających organizacji osób starszych oraz podmiotów działających na rzecz osób starszych, a także zapewnienia sprawnego sposobu wyboru członków gminnej rady seniorów.

W ramach funkcji konsultacyjnej gminna rada seniorów powinna być dla lokalnych władz samorządowych merytorycznym partnerem wyrażającym opinie w przedkładanych jej sprawach istotnych z punktu widzenia funkcjonowania seniorów w społeczności lokalnej. Na przykład można tu wymienić konsultacje projektów aktów prawa miejscowego (uchwał), lokalnych planów/strategii rozwoju, specjalnych programów miejskich/gminnych dedykowanych seniorom (np. karta seniora), programów współpracy samorządu gminnego z organizacjami pozarządowymi, proponowanych inwestycji lub innych przedsięwzięć, które będą miały wpływ na życie codzienne osób starszych.

Przykład: Zmiana planów zagospodarowania działki prywatnej na terenie otuliny Kampinoskiego Parku Narodowego z przeznaczeniem na szpital prywatny, co zaburzyłoby środowiskowe uwarunkowania.

W ramach kompetencji doradczej gminna rada seniorów może np. formułować własne propozycje rozwiązań w przedkładanych sprawach, bądź sugerować wprowadzenie korekt do propozycji przedkładanych przez organy gminy. Jest to tym bardziej istotne, gdyż jak pokazuje praktyka, jedną z najpowszechniejszych bieżących form pracy gminnych rad seniorów są regularne dyżury jej członków, podczas których mieszkańcy gminy mają możliwość zgłaszania dostrzeżonych problemów, formułowania wniosków i propozycji podjęcia określonych działań. Za pośrednictwem rady uzasadnionym postulatom może zostać nadany dalszy bieg.

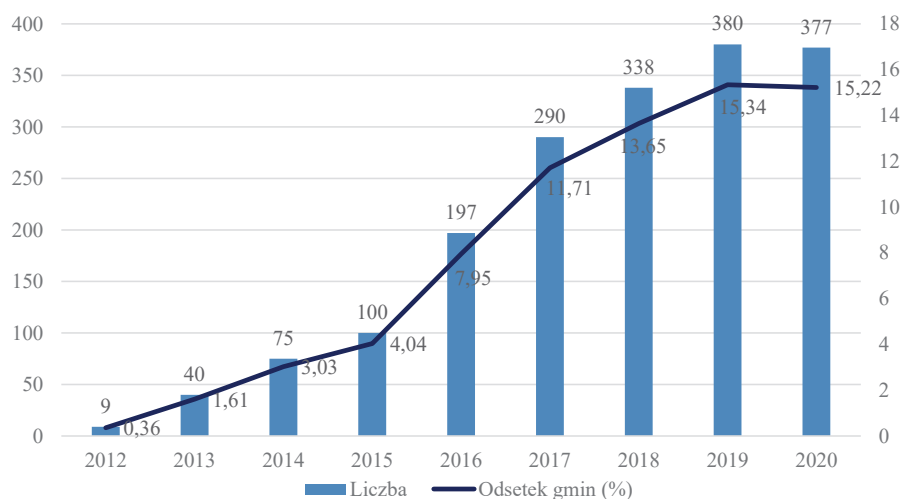
Przykład: Budowana ze środków krajowych i funduszy europejskich szkoła podstawowa pozostała w gestii gminy jako szkoła państwowa.

Funkcja inicjatywna gminnej rady seniorów, która jest wyraźnie sformułowana przez art. 5c ust 3 ustawy o samorządzie gminnym, pozwala z kolei na inspirowanie lokalnych władz do podjęcia nowych, konkretnych działań mających na celu podniesienie jakości życia osób starszych we wspólnocie samorządowej. Dysponując wiedzą, doświadczeniem życiowym oraz rozeznaniem potrzeb osób dojrzałych, członkowie gminnych rad seniorów mogą stanowić źródło wielu oryginalnych, ciekawych pomysłów pozwalających wyjść naprzeciw ich potrzebom i oczekiwaniom.

Przykład: Rada Seniorów Gminy Stare Babice we współpracy z wójtem zainicjowała akcję „Miejsca Przyjazne Seniorom”. Jest to działanie skierowane do instytucji, organizacji, prywatnych firm, które wychodzą naprzeciw potrzebom osób starszych, np. świadczą usługi skierowane do tej grupy, oferują zniżki, są dostosowane do potrzeb osób mających problemy z poruszaniem się.

8.2. Rozwój rad seniorów w Polsce

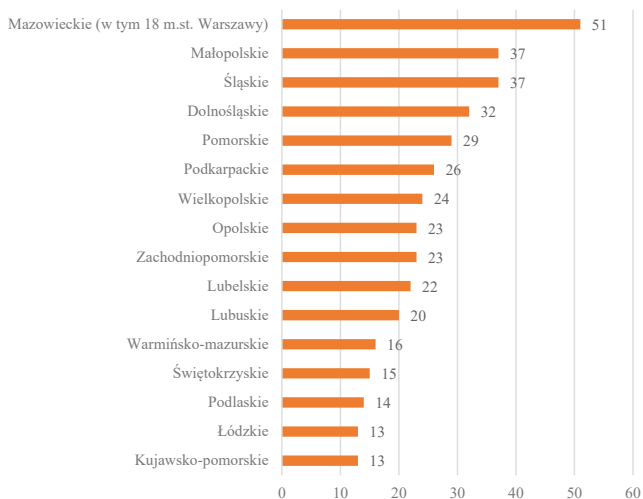
Według raportu Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji w 2012 roku w Polsce było tylko 9 rad seniorów, a w 2014 roku było ich już 75. Od czasu nowelizacji ustawy o samorządzie terytorialnym liczba rad seniora w całej Polsce gwałtownie się zwiększyła – z ponad 40 w 2013 roku do ponad 100 w grudniu 2015 roku. Na początku 2016 roku w Polsce było 197 rad, a na koniec 2016 roku prawie 200. W czerwcu 2017 roku w prawie 2,5 tys. polskich gmin pracowało 290 rad seniorów. Dużą liczbę rad seniorów zanotowano w 2019 roku – 380, ale w 2020 roku nastąpił niewielki spadek – do 377 rad (na 2477 gmin w Polsce). Nadal jednak rady seniorów funkcjonują jedynie w ok. 15% polskich gmin. Należy dodać, że większość mieszkańców gmin, wsi i małych miasteczek, w których mieszka duży odsetek osób starszych, nie włączyła jeszcze seniorów w proces decyzyjny (rys. 8.1).

Rysunek 8.1. Liczba rad seniorów w Polsce w latach 2012-2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS (2020).

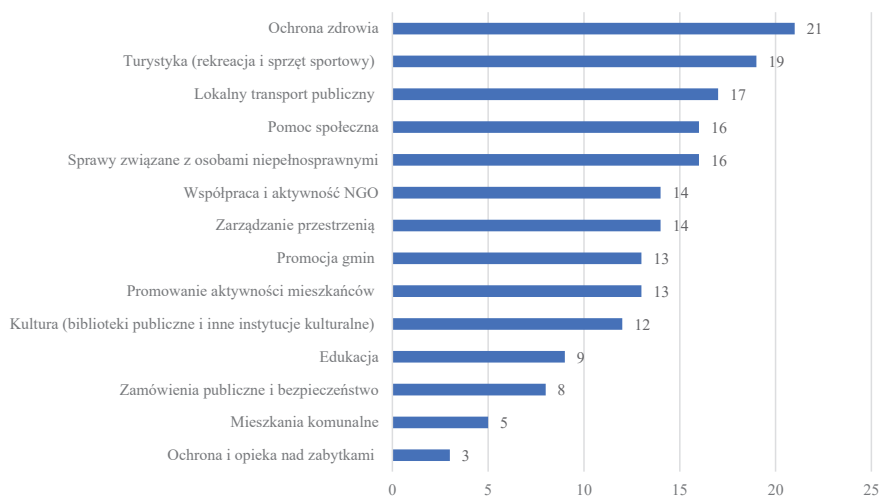
Z danych Ministerstwa Administracji i Spraw Wewnętrznych wynika, że pod koniec 2020 roku gminne rady seniorów działały w ponad 15% gmin w Polsce. W poszczególnych województwach można zaobserwować duże dysproporcje między liczbą rad seniorów (rys. 8.2). Najwięcej funkcjonuje ich w województwie mazowieckim – 51, przy czym 18 z nich to dzielnicowe rady seniorów w m.st. Warszawie.

Rysunek 8.2. Liczba gmin w 2020 roku, w których funkcjonują rady seniorów

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS (2021d).

Obszary działalności rad seniorów są zróżnicowane i bogate. Można zapoznać się z tymi obszarami na rysunku 8.3. Rady seniora sprzyjają solidarności międzypokoleniowej i stwarzają warunki do stymulowania aktywności obywatelskiej osób starszych w społeczności lokalnej, są obecne w przestrzeni publicznej od kilkunastu lat.

Rysunek 8.3. Obszary działalności rad seniorów

Źródło: Parlińska i in. (2019).

8.3. Działalność rad seniorów w województwie mazowieckim

W województwie mazowieckim w ostatnich latach w obszarze polityki senioralnej podejmowane były liczne inicjatywy poświęcone osobom starszym. Kluczowymi dokumentami określającymi kierunki działań w obszarze polityki senioralnej są:

- „Wojewódzki program polityki senioralnej na lata 2019-2021”, który stanowi uszczegółowienie oraz rozwinięcie celów i działań zapisanych w mazowieckiej strategii polityki społecznej;
- „Strategia polityki społecznej województwa mazowieckiego na lata 2014-2020” MCPS, w której wskazano na potrzebę realizacji polityki senioralnej jako jednej z nowych polityk regionalnych.

Niezwykle ważnym projektem wspierającym aktywność społeczną, kulturalną, edukacyjną i obywatelską skierowanym do osób starszych był program wieloletni „Senior+” na lata 2015-2020. Na Mazowszu w 2020 roku funkcjonowały 132 placówki „Senior+”, w tym 36 dziennych domów oraz 96 klubów. W 2020 roku odnotowano znaczny przyrost nowo utworzonych placówek typu „Senior+” (20 placówek). Na ich utworzenie oraz dofinansowanie działalności już istniejących domów i klubów przeznaczono blisko 8 mln zł. Placówki te oferowały ogółem 3225 miejsc dla osób powyżej 60. roku życia. Wiele z tych inicjatyw było realizowanych we współpracy z radami seniorów.

W 2020 roku Warszawska Rada Seniorów zaangażowana była w realizację programu „Warszawa Przyjazna Seniorom” oraz pełniła rolę doradcze dla realizatorów wybranych działań. W 2020 roku rada składała się z 26 członków, przedstawicieli: Komisji Dialogu Społecznego ds. Osób Starszych i Kombatantów oraz Komisji Dialogu Społecznego ds. Uniwersytetów Trzeciego Wieku, Rady m.st. Warszawy, Prezydenta m.st. Warszawy oraz rad seniorów z dzielnic Warszawy. Rady powołano we wszystkich 18 dzielnicach m.st. Warszawy. W 2020 roku w radach dzielnicowych działało 236 osób.

Case study – działalność rady seniorów w gminie wiejskiej Stare Babice

Gmina Stare Babice jest gminą wiejską położoną w centralnej części województwa mazowieckiego w powiecie warszawskim zachodnim. Od 16.03.1995 roku na terenie gminy Stare Babice znajdują się 23 miejscowości, tj. Babice Nowe, Blizne Jasińskiego, Blizne Łaszczyńskiego, Borzęcin Duży,

Borzęcin Mały, Buda, Janów, Koczargi Stare, Koczargi Nowe, Kludyn, Kwirynów, Latchorzew, Lipków, Lubiczów, Mariew, Stanisławów, Topolin, Wierzbin, Wojcieszyn, Zalesie, Zielonki Wieś, Zielonki Parcela i Stare Babice. Gmina Stare Babice zajmuje powierzchnię 62 km². Znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie zachodniej lewej części Warszawy i graniczy z dzielnicami Bemowo i Bielany. Jednocześnie gmina graniczy z gminami: Ożarów Mazowiecki, Leszno i Iza-belin. Położenie gminy na obrzeżach Puszczy Kampinoskiej oraz pomiędzy dwoma szlakami o znaczeniu międzynarodowym (szlak poznański i szlak gdański) stwarza dogodne warunki dla rozwoju turystyki, wypoczynku i osadnictwa. Z kolei położenie gminy w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy sprawia, że jest ona „sypialnią” Warszawy, a także powoduje intensywny wzrost liczby mieszkańców gminy w ciągu ostatnich 20 lat.

Strukturę gminy, w zależności od ekonomicznych grup wiekowych, ilustruje tabela 8.1. W przypadku gminy Stare Babice w latach 1995-2017 obserwuje się wzrost liczby mieszkańców w każdej ze zdefiniowanych grup. Niemniej jednak od 2020 roku liczba mieszkańców w wieku poprodukcyjnym będzie systematycznie rosła, a tempo wzrostu w tej grupie wiekowej będzie statystycznie istotnie większe niż tempo wzrostu populacji w wieku przedprodukcyjnym. Oznacza to większy udział osób powyżej 60./65. roku życia w gminie. W ramach tego podziału wyróżniono 3 grupy wiekowe: osoby w wieku przedprodukcyjnym (0-17 lat), osoby w wieku produkcyjnym (mężczyźni – 18-64 lat; kobiety – 18-59 lat) oraz osoby w wieku poprodukcyjnym. W przypadku wieku poprodukcyjnego granicę ustalono na 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn jako wiek emerytalny.

Tabela 8.1. Liczba mieszkańców gminy Stare Babice według ekonomicznych grup wiekowych – dane z lat 1995-2019 oraz prognoza na lata 2020-2040

Wiek	Dane z lat					Prognoza na lata				
	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030	2035	2040
Przedprodukcyjny	2 264	2 503	2 684	3 267	3 715	4 183	4 651	5 119	5 587	6 055
Produkcyjny	5 281	6 446	8 131	9 402	9 907	10 234	10 562	10 889	11 217	11 544
Poprodukcyjny	1 878	1 984	2 132	2 723	3 387	4 109	4 831	5 553	6 275	6 997

Źródło: Kozioł i in. (2018).

Rada seniorów gminy Stare Babice powstała w grudniu 2015 roku. Utworzenie rady seniorów to tylko sukces wizerunkowy. Kluczem do wypracowania rozwiązań poprawiających standard życia seniorów w gminie jest wypracowanie realnych planów operacyjnych i rocznych strategii, które będą wdrażane w szybko starzejących się gminach. Strategie takie powinny być opracowywane w sposób międzysektorowy, we współpracy z radami seniorów, samorządami,

urzędnikami, organizacjami pozarządowymi. Gminna rada seniorów w Starych Babicach również w 2021 roku pracowała nad przygotowaniem takiej strategii.

Rada wspiera działania gminy, dążąc do tego, by była przyjazna dla seniorów. Jej członkowie są inicjatorami wielu wydarzeń i warsztatów organizowanych dla seniorów gminy Stare Babice. Wykaz wydatków poniesionych w latach 2017-2018 na rzecz seniorów przedstawia tabela 8.2. Wiele działań na terenie gminy miało miejsce w ciągu tych 2 lat. Równocześnie trwały prace nad aktualizacją programu polityki senioralnej i przedstawieniem go radnym do zaopiniowania, co spotkało się z akceptacją Rady Gminy Stare Babice.

Tabela 8.2. Wydatki gminy Stare Babice na seniorów w latach 2017-2018

Nazwa projektu	Instytucja wiodąca	Lata				
		2017	2018	2017	2018	2018/2017
		[zł]		[%]		
Klub Seniora „Nadzieja”	Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej	24 907	25 667	38,0	34,3	103,1
Aktywny i kulturalny Senior	Stowarzyszenie Starobabicki Uniwersytet Trzeciego Wieku	4 500	12 500	6,9	16,7	277,8
Ciekawe Indie dla seniorów	Polskie Stowarzyszenie Carrom	3 200	3 200	4,9	4,3	100,0
Sami Swoi	Stowarzyszenie Kulturalne Kotwica	9 500	6 500	14,5	8,7	68,4
Seniorzy w akcji	KIM Foundation	17 000	17 000	25,9	22,7	100,0
Babiczanie	Stowarzyszenie Kulturalne Kotwica	6 500	10 000	9,9	13,4	153,9
Razem		65 607	74 867	100,0	100,0	114,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów gminy Stare Babice za lata 2017-2018.

Ważnym elementem wielu działań jest również integracja międzypokoleniowa – do współpracy zapraszane jest najmłodsze pokolenie. Przykładowo, w ostatni weekend września 2018 roku z inicjatywy rady seniorów w Starych Babicach zorganizowano powiatowy dzień sportu seniorów. Seniorzy rywalizowali w 10 konkurencjach, m.in. rzucając piłką do kosza, rzucając ringiem czy biorąc udział w hokejowym slalomie. Współorganizatorami i sędziami w zawodach sportowych seniorów byli młodzi ludzie ze szkoły w Borzęcinie Dużym. Pomysł zyskał aprobatę uczestników i doczekał się kontynuacji w 2019 roku. Kolejne lata 2020 i 2021, ze względu na pandemię COVID-19, przyniosły nowe wyzwania. Pierwsza kadencja Starobabickiej Gminnej Rady Seniorów została przedłużona o rok, a po kolejnych wyborach w 2021 roku powołana na drugą kadencję w latach 2021-2025.

Reasumując należy stwierdzić, że niestety liczba rad seniorów w Polsce wciąż nie jest zadowalająca, a zdecydowana większość starszych osób pozostaje poza ich wpływem. Jest to szczególnie ważne w przypadku osób samotnych, zamieszkujących na obszarach wiejskich położonych z dala od dużych ośrodków miejskich.

Stan infrastruktury społecznej wykorzystywanej do świadczenia usług wsparcia działalności osób starszych również jest niedostateczny. Brakuje kadry wyspecjalizowanej w pracy z osobami starszymi, co w dużej mierze uzupełniane jest przez entuzjastycznie aktywne rady seniorów, będące źródłem wiedzy o sytuacji i problemach seniorów w gminie. Rady pomagają władzom dostrzec problemy lokalne swoich mieszkańców – są nie tylko rzecznikami osób starszych, ale aktywizują ich do działania, promując przy tym współpracę międzypokoleniową.

PODSUMOWANIE

Sytuacja społeczno-ekonomiczna ludności na obszarach wiejskich Mazowsza jest znacznie zróżnicowana. Wyraźnie widać wpływ stolicy, nie tylko w powiatach ościennych regionu warszawskiego stołecznego, ale również w powiatach sąsiadujących z tym regionem. Ponadto na obszarach wiejskich regionu mazowieckiego regionalnego można zaobserwować duże dysproporcje, być może wynikające poniekąd z uwarunkowań historycznych, ale przede wszystkim z uwarunkowań przyrodniczych i zasobów ludzkich oraz czynników o charakterze politycznym i losowym.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że Mazowsze się zmienia i przy odpowiednio prowadzonej polityce rozwoju można zniwelować dystans dzielący powiaty zlokalizowane wokół stolicy od powiatów ościennych. Ograniczenia związane z pandemią COVID-19 sprawiły, że wzrosło zainteresowanie zakupem siedlisk zlokalizowanych na obszarach wiejskich. Mieszkańcy dużych miast coraz częściej poszukują siedlisk w atrakcyjnych krajobrazowo zakątkach, do których można uciec nie tylko na weekendy, święta czy wakacje, ale również funkcjonować w dłuższym okresie, np. w przypadku kolejnej fali epidemii czy pogłębienia się kryzysu gospodarczego. Dodatkowymi czynnikami stwarzającymi szansę poprawy sytuacji demograficznej na obszarach wiejskich mogą być wzrost cen mieszkań i ich wynajmu oraz rat kredytów mieszkaniowych, a przede wszystkim możliwość świadczenia pracy zdalnej. W tym kontekście ważny jest poziom rozwoju infrastruktury zarówno technicznej, jak i społecznej. Niemniej obszary wiejskie Mazowsza mogą być atrakcyjnym miejscem pracy i zamieszkania zarówno dla ludzi młodych, jak i osób w podeszłym wieku.

Sytuacja społeczno-gospodarcza, w tym konsekwencje wojny w Ukrainie, oraz potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego z pewnością będą wpływały na kierunki rozwoju rolnictwa w najbliższych latach. Duże zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa w regionie mazowieckim regionalnym, zarówno

pod względem kierunków produkcji, jak i poziomu towarowości, może stanowić szansę rozwoju tego sektora, ale w dłuższej perspektywie też zagrożenie dla środowiska przyrodniczego. Chodzi tu nie tylko o poziom aglomeracji i koncentracji poszczególnych branż produkcji rolnej, ale przede wszystkim o poziom intensywności produkcji. Przykłady sadownictwa w powiecie grójeckim czy warzywnictwa w powiatach: kozienickim, płońskim, sochaczewskim wskazują na umiejętne wykorzystanie zaplecza naukowo-badawczego i potwierdzają, że można osiągać zadowalające wyniki ekonomiczne z produkcji rolniczej nawet w niesprzyjających warunkach klimatycznych. Niemniej ważną kwestią i problemem producentów rolnych jest niedobór siły roboczej, a wojna w Ukrainie i napływ uchodźców paradoksalnie te problemy jeszcze pogłębiają.

Należy również pamiętać, że nadmierna intensyfikacja zarówno produkcji roślinnej, jak i zwierzęcej może generować negatywne skutki dla środowiska. Istnieją uzasadnione obawy, że np. w powiecie żuromińskim w przypadku dalszej intensyfikacji produkcji drobiu i trzody chlewnej negatywne skutki środowiskowe z tego tytułu mogą być szczególnie dotkliwe. W związku z powyższym należy poszukiwać sposobów ograniczania niekorzystnego wpływu rolnictwa na środowisko przyrodnicze. Nie wystarczą tu tylko ogólnokrajowe programy wsparcia rolników za działania prośrodowiskowe, ale trzeba poszukiwać sposobów na zwiększenie wartości dodanej z produkcji rolnej, tak konwencjonalnej, jak i ekologicznej. Szansą w tym zakresie może być zaobserwowany rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Mazowsza w różnym jej wymiarze i formach.

W latach 2018-2021 odnotowano stały wzrost zainteresowania mieszkańców obszarów wiejskich zakładaniem i prowadzeniem własnych przedsięwzięć gospodarczych we wszystkich podregionach regionu mazowieckiego regionalnego, chociaż tempo zmian było nieco mniejsze w podregionach ciechanowskim i siedleckim. Liczba zarejestrowanych podmiotów prowadzących nierolniczą działalność gospodarczą w przeliczeniu na 10 tys. ludności w regionie mazowieckim regionalnym była przeszło dwukrotnie mniejsza niż w regionie warszawskim stołecznym. Co ważne, przedsiębiorstwa można określić mianem trwałych, a jedynie w gminach: Kadzidło, Dzierżążnia, Kluczbork-Osada i na obszarze wiejskim Wyszogrodu odnotowano zmniejszenie liczby zarejestrowanych podmiotów w przeliczeniu na mieszkańców w wieku produkcyjnym. We wszystkich podregionach regionu mazowieckiego regionalnego (podobnie jak w kraju) zdecydowanie przeważają mikroprzedsiębiorstwa zatrudniające do 9 osób. Największy odsetek podmiotów osób fizycznych w przeliczeniu na liczbę mieszkańców w wieku produkcyjnym odnotowano w podregionie żyrardowskim.

Przedsiębiorcy obszarów wiejskich na Mazowszu prowadzą nierolniczą działalność głównie w zakresie handlu hurtowego i detalicznego, budownictwa oraz przetwórstwa przemysłowego, a także transportu i gospodarki magazynowej, co jest związane z zapleczem surowcowym i przetwórstwem w branży rolno-spożywczej oraz z centralnym położeniem regionu i dobrą jego dostępnością komunikacyjną umożliwiającą lokalizację centrów logistycznych.

Dużym zagrożeniem rozwoju obszarów wiejskich, szczególnie regionu mazowieckiego regionalnego, jest proces starzenia się społeczeństwa i depopulacji obszarów wiejskich, dlatego oprócz działań na rzecz spowolnienia tych procesów, a w szczególności inwestycji w infrastrukturę, podejmowane są działania w obszarze ekonomii społecznej. Chodzi głównie o to, aby ekonomia stała się istotnym narzędziem rozwiązywania problemów i zaspokajania potrzeb mieszkańców. W szczególności ważne jest, by ekonomia społeczna przyczyniała się do zwiększenia podaży usług społecznych, na które może rosnąć zapotrzebowanie, czyli usług opiekuńczych wobec osób starszych i niesamodzielnych oraz obejmowała pomoc osobom wykluczonym lub zagrożonym wykluczeniem w procesie integracji społecznej i zawodowej czy zakorzenianiu się we wspólnotach lokalnych.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że realizowana polityka w obszarze ekonomii społecznej na Mazowszu przynosi wymierne efekty, a promocja Mazowieckiej Marki Ekonomii Społecznej upowszechnia wartości ekonomii społecznej nie tylko wśród potencjalnych założycieli przedsiębiorstw społecznych, ale również w ich otoczeniu. Jej rolą jest szeroko rozumiana edukacja, uświadamianie zarówno przedsiębiorcom, jak i społecznościom lokalnym, że poprzez wspieranie przedsiębiorczości społecznej mają możliwość wywierania realnego wpływu na wspólne budowanie rynku i wykorzystanie często niedocenianego potencjału osób wykluczonych. Przykładem mogą być opisane w opracowaniu spółdzielnie socjalne, które z powodzeniem funkcjonują na rynku i odnoszą sukcesy w różnych branżach. Spełniają one bardzo dobrze swoją rolę, wykonując funkcje zarówno reintegracyjne, jak i statutowe, zatrudniając przy tym licznych pracowników. Warto podkreślić, że sytuacja spółdzielni założonych przez osoby prawne jest korzystniejsza w porównaniu z podmiotami założonymi przez osoby fizyczne. W przypadku spółdzielni założonych przez osoby fizyczne pracę świadczą głównie członkowie tych spółdzielni. Częstym profilem działalności spółdzielni socjalnych są usługi porządkowe, pielęgnacja terenów zielonych, usługi opiekuńcze oraz gastronomiczne. Z przeprowadzonych analiz wynika ponadto, że znaczący wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich mogą mieć przede wszystkim przedsiębiorstwa społeczne zakładane przez

osoby prawne i świadczące usługi użyteczności społecznej na rzecz organów samorządowych i lokalnej społeczności.

Trzeba jednocześnie podkreślić, że ekonomia społeczna i solidarna zajmuje się nie tylko problemem aktywizacji zawodowej osób zagrożonych wykluczeniem (niepełnosprawnych, bezrobotnych, seniorów), ale także wspieraniem podmiotowości i samodzielności tych osób oraz odbudową ich zdolności do pełniejszego uczestniczenia w życiu społecznym i zawodowym. Warto wymienić tu nie tylko centra czy kluby integracji społecznej, których celem jest reintegracja społeczna i zawodowa osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, ale również inicjatywy na rzecz aktywizacji społecznej osób starszych. W tym celu w gminach tworzone są rady seniorów podejmujące działania integracyjne, wspierające i reprezentujące środowiska seniorów. Wspieranie wszelkich form aktywności seniorów, działania na rzecz umacniania międzypokoleniowych więzi społecznych oraz upowszechnianie wiedzy o potrzebach, prawach i możliwościach osób starszych jest szczególnie ważne w postępującym procesie starzenia się społeczeństwa w Polsce.

Reasumując, z przeprowadzonych analiz wynika, że obszary wiejskie regionu mazowieckiego regionalnego mają większe szanse rozwoju w nowym podziale statystycznym. I chodzi tu zarówno o możliwość wykorzystania dodatkowych funduszy europejskich, przyznawanych w ramach zmniejszania dysproporcji między regionami, jak i o poszukiwanie tzw. inteligentnych specjalizacji w wymiarze lokalnym, czyli możliwości efektywnego, zrównoważonego wykorzystania posiadanych zasobów ziemi, pracy i kapitału.

BIBLIOGRAFIA

- Augustowska, J. (2012). Model działania wielosektorowej spółdzielni socjalnej na przykładzie Spółdzielni Socjalnej Osób Prawnych „Centrum Usług Środowiskowych”. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenie Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL.
- Babik, Z. (2015). Przedślówiańska warstwa nazewnicza północnego Mazowsza – poprawki i uzupełnienia (dorzecze Narwi). *Linguistica*, 55(1), 29-45. DOI: <https://doi.org/10.4312/linguistica.55.1.29-45>
- Badgley, C., Moghtader, J., Quintero, E., Zakem, E.M., Chappell, J., Avile's-Va'zquez, K., Samulon, A., Perfecto, I. (2007). Organic agriculture and the global food supply. *Renewable Agriculture and Food Systems*, 22(2), s. 86-108.
- Bański, J. (2018). Wyzwania rozwojowe na obszarach wiejskich w województwie mazowieckim. *Mazowsze Studia Regionalne*, 25, s. 45-59.
- Barszczewski, T., Duranowski, H., Geletta, K. (2015). Zrównoważony rozwój a innowacje. W: M., Grewiński, A., Karwacki (red.). *Innowacyjna polityka społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo WSP, s. 14-27.
- BDL GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/jednostka#> [dostęp: 14.11.2022].
- Beyer, K. (2018). Rola Internetu we współczesnej gospodarce. *Studia i Prace WNEIZ US*, 52/2, s. 341-353.
- Bijak, U. (2001). *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa warszawskiego*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Biuletyn Mazowieckiego Obserwatorium Integracji Społecznej nr 1/2021. Warszawa: Wydawnictwo MCPS.
- Blicharz, J., Kocowski, T., Paplicki, M. (2019). Spółdzielnie socjalne przeciw wykluczeniu społecznemu. Raport. Wrocław: Wydawnictwo Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Błażejowska, M., (2020). Functioning of social entrepreneurship in the rural areas as illustrated by social cooperatives in the Masovian voivodeship. *Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, s. 20-30.
- Błoński, K., Burlita, A. (2018). Praca jako obszar jakości życia – wyniki badań. *Handel Wewnętrzny*, 5(376), s. 16-24.
- Borczyk, W., Jachimowicz, D., Nalepa, W. (2014). Gminne rady seniorów w praktyce – wybrane zagadnienia. Nowy Sącz: Fundacja Europejski Instytut Rozwoju Obywatelskiego. Pobrane z: https://www.federacjautw.pl/images/gminne_rady.pdf [dostęp: 01.03.2018].

- Borowska, A., Stolarska, A. (2021). Zmiany na rynku pracy w Polsce po 2019 roku w ujęciu sektorowym. W: A., Siedlecka, D., Guzal-Dec (red.). Rynek pracy wobec wyzwań przyszłości – ujęcie interdyscyplinarne. Biała Podlaska: Wydawnictwo Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, s. 78-95.
- Borys, T. (2015). Typologia jakości życia i pomiar statystyczny. *Wiadomości Statystyczne*, (7), s. 1-18.
- Borzaga, C., Salvatori, G., Bodini, R. (2017). Social and solidarity economy and the future of work. Geneva: International Labour Office.
- Brodzińska, K. (2014). Rolnictwo-ekologiczne – tendencje i kierunki zmian, *Zeszyty Naukowe SGGW, Problemy Rolnictwa Światowego*, 14(XXIX), s. 27-36.
- Camagni, R., Capello, R., Caragliu, A. (2016). Static vs. dynamic agglomeration economies. Spatial context and structural evolution behind urban growth. *Regional Science*, 95(1), s. 133-159. DOI: <https://doi.org/10.1111/pirs.12182>
- Chmielewska, B., Zegar, J. (2018). Podstawowe determinanty jakości życia mieszkańców wsi i miast po akcesji Polski do Unii Europejskiej. *Studia Obszarów Wiejskich*, 52, s. 23-38. DOI: <https://doi.org/10.7163/SOW.52.2>
- Czapiński, J., Panek, T., Białowolski, P., Grabowska, I., Kotowska, I., Pawlak, K. (red.), (2015). *Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków*. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Czetwertyński, S. (2017). Znaczenie i kondycja ekonomiczna polskich spółdzielni socjalnych. *Społeczeństwo i Ekonomia*, 1(7), s. 46-60.
- Dane GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 08.11.2022] i <https://swaid.stat.gov.pl/AtlasRegionow/AtlasRegionowMapa.aspx> [dostęp: 08.11.2022].
- Determinanty przeżywalności spółdzielni socjalnych w województwie mazowieckim. Raport z badania (2018). Warszawa–Cieszyń: Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej, 5.
- Druk nr 1834 (2021). Pobrane z: <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/5177A1F7EEF1BEBF-C12587A6004D5004/%24File/1834.pdf> [dostęp: 09.11.2022].
- Dudek, M., Wrzochalska, A., Zwoliński, Ł. (2007). Ocena zmian w sytuacji społeczno-ekonomicznej wsi w latach 2000-2005. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB.
- Encyklopedia PWN. Pobrane z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Mazurzy;4009129.html> [dostęp: 16.08.2022].
- Faliszek, K., (2022). Organizacje pozarządowe w lokalnej polityce społecznej (na przykładzie ośrodków pomocy społecznej województwa śląskiego). W: A., Kacprzak, M., Gońda, I., Kudlińska-Chróścicka (red.). *Problemy społeczne. Trwałość i zmienność w dynamicznej rzeczywistości. Księga jubileuszowa z okazji 45-lecia pracy naukowej i dydaktycznej Profesor Jolanty Grotowskiej-Leder*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Fedyszak-Radziejewska, B. (2006). Proces demarginalizacji polskiej wsi. Programy pomocowe, liderzy, elity i organizacje pozarządowe. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Fiedorow, A. (2016). ABC Rad Seniorów. *Polityka Senioralna*, 2. Pobrane z: <https://polityka.zaczyn.org/abc-rad-seniorow/> [dostęp: 15.01.2019].
- Filipiak, T. (2014). Zmiany na rynku warzyw i w gospodarstwach warzywniczych w Polsce po integracji z Unią Europejską. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Gieysztof, A. (red.), (1973). *Dzieje Płocka*. Płock: Towarzystwo Naukowe Płockie.
- Golinowska, M. (2013). *Rozwój rolnictwa ekologicznego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu.
- Gołębiowski, J., Sobczak, I. (2017). *Rynki hurtowe owoców i warzyw*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.

- Gotowska, M., Jakubczak, A. (2012). Jakość życia mieszkańców wsi w wybranych regionach Polski. *Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 8(57), s. 174-182.
- Górka, K., Łuszczak, M., Thier, A., (2019). Ekonomia społeczna jako wyzwanie dla współczesnych przedsiębiorstw. W: J., Pach, R., Śliwa, W., Maciejewski (red.). *Przedsiębiorczość społeczna – innowacje – środowisko*. Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu, s. 231.
- Grewiński, M., (2015). Inwestycyjna polityka społeczna oparta na usługach – w kierunku nowego modelu *welfare state*? W: M., Grewiński, A., Karwacki (red.). *Innowacyjna polityka społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo WSP, s. 27-44.
- Grochowski, M., Kucińska, M., Wysocka, M. (2013). Barometr Mazowsza. Przyszłość kapitału ludzkiego Mazowsza w kontekście potrzeb, preferencji i planów życiowych młodzieży. *Trendy Rozwojowe Mazowsza*, 10. Warszawa: Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego w Warszawie.
- GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 03.09.2022] i <https://dashboard.stat.gov.pl/> [dostęp: 08.11.2022].
- GUS (2021a). Przedsiębiorstwa niefinansowe według rodzajów i miejsc prowadzenia działalności w 2020 roku. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/przedsiębiorstwa-niefinansowe/przedsiębiorstwa-niefinansowe-wedlug-rodzajow-i-miejsc-prowadzenia-dzialalnosci-w-2020-roku,32,2.html> [dostęp: 16.07.2022].
- GUS (2021b). Region Mazowiecki Regionalny w 2020 roku. Pobrane z: <https://warszawa.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/inne-opracowania/region-mazowiecki-regionalny-w-2020-roku,31,2.html> [dostęp: 23.09.2022].
- GUS (2021c). Centra integracji społecznej, kluby integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej, warsztaty terapii zajęciowej w 2020 r. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/gospodarka-spoeczna-trzeci-sektor/centra-integracji-spoecznej-kluby-integracji-spoecznej-zaklady-aktywnosci-zawodowej-warsztaty-terapii-zajeciowej-w-2020-r,6,9.html> [dostęp: 08.11.2022].
- GUS (2021d). Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2020 rok.
- GUS (2021e). Regiony Polski 2021. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/miasta-województwa/regiony-polski-2021,6,15.html> [dostęp: 03.07.2022].
- GUS (2022a). Informacja o podmiotach gospodarki narodowej wpisanych do rejestru REGON – lipiec 2022. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/zmiany-strukturalne-grup-podmiotow/informacja-o-podmiotach-gospodarki-narodowej-wpisanych-do-rejestru-regon-lipiec-2022,8,29.html> [dostęp: 06.08.2022].
- GUS (2022b). Ludność według cech społecznych – wyniki wstępne NSP 2021. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-wstepne/ludnosc-wedlug-cech-spoecznych-wyniki-wstepne-nsp-2021,2,1.html> [dostęp: 17.08.2022].
- GUS (2022c). Rejestracje i upadłości przedsiębiorstw w II kwartale 2022 roku. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/przedsiębiorstwa-niefinansowe/rejestracje-i-upadlosci-przedsiębiorstw-w-2-kwartale-2022-roku,29,14.html> [dostęp: 20.08.2022].
- GUS (2022d). Wybrane dane o sytuacji społeczno-gospodarczej regionów na tle województwa mazowieckiego w sierpniu 2022 r. Pobrane z: <https://warszawa.stat.gov.pl/infografiki/wybrane-dane-o-sytuacji-spoeczno-gospodarczej/wybrane-dane-o-sytuacji-spoeczno-gospodarczej-regionow-na-tle-województwa-mazowieckiego-w-sierpniu-2022-r,101,1.html> [dostęp: 29.09.2022].
- GUS (2022e). Wybrane wskaźniki przedsiębiorczości w latach 2016-2020. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/podmioty-gospodarcze-wyniki-finansowe/przedsiębior->

- stwa-niefinansowe/wybrane-wskazniki-przedsiębiorczosci-w-latach-2016-2020,23,9.html [dostęp: 19.08.2022].
- Hofman-Kohlmeyer, M. (2018). Przedsiębiorczość międzynarodowa w świetle badań naukowych – przegląd literatury. *Studia Ekonomiczne*, 352, s. 100-110.
- Idziak, A. (2021). Ekonomia społeczna, czyli przedsiębiorczość z misją. *Mazowiecki Rynek Pracy*, 3. Warszawa: Biuletyn Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Warszawie, s. 23-25.
- ILO (2021). International Labour Organization ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Eighth edition. Updated estimates and analysis. International Labour Organization. Pobrane z: <https://www.ilo.org> [dostęp: 04.03.2022].
- Informacja o funkcjonowaniu spółdzielni socjalnych działających na podstawie ustawy z dnia 27.04.2006 o spółdzielniach socjalnych za okres 2016-2017 (2018). Dokument Rady Ministrów nr 24/158/18, s. 7.
- Inkorporacja Mazowsza. Pobrane z: <https://muzhp.pl/pl/e/1822/inkorporacja-mazowsza> [dostęp: 02.11.2022].
- Jabłońska, L., Filipiak, T., Gunerka, L. (2017). Konkurencyjność kosztowa gospodarstw ogrodniczych w Polsce i wybranych krajach UE. *Zeszyty Naukowe SGGW, Problemy Rolnictwa Światowego*, 17(1), s. 63-72.
- Jäder, K. (2019). Zmiany w produkcji i konsumpcji warzyw oraz ich powiązania w ujęciu regionalnym. *Intercathedra*, 2(39), s. 141-151. Pobrane z: [https://www1.up.poznan.pl/intercathedra/files/Intercathedra_2\(39\)2019__Jader\[1\].pdf](https://www1.up.poznan.pl/intercathedra/files/Intercathedra_2(39)2019__Jader[1].pdf) [dostęp: 20.09.2022].
- Kapusta, F. (2018). Uwarunkowania rozwoju rolnictwa w regionach o wysokim i niskim poziomie urbanizacji. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 4, s. 19-37.
- Kluczowe sfery rozwoju dla sektora ekonomii społecznej w województwie mazowieckim. Raport końcowy (2019). Warszawa: Wydawnictwo Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej. Pobrane z: <https://mcps.com.pl/ekonomia-spoeczna/analizy-i-badania/a/> [dostęp: 14.11.2022].
- Kołodziejczak, A. (2020). Regionalna specjalizacja produkcji rolnej w Polsce. *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 57, s. 67-80.
- Kołodziejczak, A. (red.), (2021). *Obszary wiejskie w zintegrowanym planowaniu rozwoju*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Komorowska, D. (2018). Wyniki produkcyjne i ekonomiczne gospodarstw ogrodniczych. *Problemy Rolnictwa Światowego*, 18(1), 111-120; DOI: <https://doi.org/10.22630/PRS.2018.18.1.10>
- Kondracki, J. (1961). W sprawie terminologii i taksonomii jednostek regionalnych w geografii fizycznej Polski. *Przegląd Geograficzny*, 1, s. 23-38.
- Kopaczewska, K., Churski, P., Ochojski, A., Polko, A. (2016). Specjalizacja regionalna – systematyzacja pojęć i metod pomiaru. *Studia KPZK*, 170, s. 8-25.
- Kotkiewicz, M., Stępiak, K., Król, J. (2020). Diagnostyka potencjału samorządów do podjęcia działań na rzecz wdrożenia koncepcji gospodarstw opiekuńczych w Polsce. Kraków: Wydawnictwo Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Krakowie, s. 15.
- Koziół, D., Parlińska, M., Parlińska, A. (2018). Prognoza demograficzna dla gminy Stare Babice do roku 2040.
- KRS. Pobrane z: <https://ems.ms.gov.pl> [dostęp: 14.11.2022].
- Krzyminiewska, G. (2017). Promotion of human capital of the rural population in the development process of selected social economy operators. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2(44), s. 377-382.
- Krzyżanowska, K. (2012). Stan zorganizowania rolników w grupy producentów owoców i warzyw w Polsce. *Roczniki Naukowe SERiA*, t. XIII, z. 2, s. 256-260.
- Kucińska, K., Artyszak, A., Gozdowski, D. (2017). Szanse i ograniczenia dla rolnictwa ekologicznego na Nizinie Mazowieckiej. *Polish Journal of Agronomy*, 28, s. 19-27.

- Litwińczuk, Z., Grodzki, H. (2014). Stan hodowli i chowu bydła w Polsce oraz czynniki warunkujące rozwój tego sektora. *Przegląd Hodowlany*, 6, s. 1-5.
- Makowiecka, M. (2013). *Klasy w sektorze ekonomii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej, s. 15.
- Mallory, E.B., Halberg, N., Andreasen, L., Delate, K., Ngouajio, M., (2015). Innovations in organic food systems for sustainable production and ecosystem services: an introduction to the special issue of sustainable agriculture research. *Sustainable Agriculture Research*, 4(3), s. 1-4.
- Mapa podregionów. Pobrane z: <https://bom.mazovia.pl/wszystko-o-budziecie/mapa-podregionow> [dostęp: 07.11.2022].
- March, J.G., Olsen, J.P. (2005). *Instytucje. Organizacyjne podstawy polityki*, przeł. Dariusz Sielski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Mazowsze. W: *Encyklopedia Gutenberga*. Pobrane z: <https://www.gutenberg.czyz.org> [dostęp: 04.08.2022].
- Mazowsze. W: *Wikimedia Commons*. Pobrane z: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=70129852> [dostęp: 02.11.2022].
- Mickiewicz, A., Wawrzyniak, B.M. (2011). Znaczenie infrastruktury technicznej dla kształtowania obszarów wiejskich. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 166, s. 470-482.
- Mocni wolontariatem. *Poradnik dla aktywnej młodzieży* (2017). Łódź, Wydawnictwo: Instytut Spraw Obywatelskich, s. 20.
- Model tworzenia spółdzielni socjalnej osób prawnych. Miejska Inicjatywa Działania w Łosicach. Pobrane z: <https://gminalosice.pl>, s.19 [dostęp: 07.11.2022].
- Murawska, A. (2012). Zmiany w poziomie i jakości życia ludności na obszarach wiejskich w Polsce. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3(25), s. 169-180.
- Nachtman, G. (2019). Dochodowość i opłacalność produkcji drobiarskiej w gospodarstwach indywidualnych w latach 2014-2016. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 1, 37-49.
- Neverauskas, B., Tijunaitiene, R., (2007). Public Participation in City Governance Decision-Making: Theoretical Approach'. *Engineering Economics. The Economic Conditions of Enterprise Functioning*, 4(54), s. 27-35.
- Niggli, U. (2015). Incorporating agroecology into organic research an ongoing challenge. *Sustainable Agriculture Research*, 4(3), 149-157.
- Nowak, P. (2017). Przestrzenne zróżnicowania poziomu rozwoju infrastruktury w polskich regionach. *Studia KPZK*, 174. Pobrane z: <https://journals.pan.pl/dlibra/publication/118558/edition/103142/content/studia-kpz-2017-przestrzenne-zroznicowania-poziomu-rozwoju-infrastruktury-w-polskich-regionach-nowak-paulina-no-174?language=pl> [dostęp: 06.09.2022].
- Ocena zasobów pomocy społecznej w oparciu o sytuację społeczną i demograficzną województwa mazowieckiego za 2014 rok. Pobrane z: <https://mcps.com.pl/badania-spoeczne/ocena-zasobow-pomocy-spoecznej/> [dostęp: 14.11.2022].
- Ostrowski, W., (2012). Mazowsze w „Rocznikach czyli Kronikach sławnego Królestwa Polskiego” Jana Długosza. *Nasze Korzenie*, 2, 13-15.
- Pałucki, W. (red.), (1973). *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Panek, T. (2015). Hierarchiczny model pomiaru jakości życia. *Wiadomości Statystyczne*, 6, 1-22.
- Parlinska, A., Parlinska, M. (2019). Activities of senior councils in Poland. In *Economic Science for Rural Development Conference Proceedings* (No. 52). DOI: <https://doi.org/10.22616/ESRD.2019.111>

- Pawiński, A. (1895). *Mazowsze. Źródła dziejowe: Polska XVI wieku, XVI*. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, s. 4-5. Pobrane z: <https://cyfrowe.pbpciechanow.pl/> [dostęp: 29.08.2022].
- PBiIS (2013). *Jak usłyszeć głos seniora? Praktyczny przewodnik po partycypacji obywatelskiej osób starszych*. Laboratorium Partycypacji Obywatelskiej. Warszawa: Pracownia Badań i Innowacji Społecznych STOCZNIA.
- Piekutowska, A. (2021). *Przedsiębiorczość indywidualna w województwie podlaskim*. Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, s. 20.
- Plan Rozwoju Ekonomii Społecznej na Mazowszu na lata 2021-2030. Pobrane z: <https://mcps.com.pl/wp-content/uploads/2021/06/plan-rozwoju-ekonomii-spoecznej-na-mazowszu-na-lata-2021-2030.pdf> [dostęp: 08.11.2022].
- Podział administracyjny i samorząd terytorialny. Pobrane z: <https://warszawa.stat.gov.pl/dane-o-województwie/powiaty/informacje-o-powiatach/> [dostęp: 27.09.2022].
- Polska w liczbach. Pobrane z: <https://www.polskawliczbach.pl> [dostęp: 07.11.2022].
- PSR (2020). *Wyniki spisu PSR 2020*. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/powszechny-spis-rolny-2020/wyniki-spisu-psr-2020/> [dostęp: 26.11.2022].
- Rajkiewicz, A. (2003). *Wątpliwa regulacja ustawowa, „Polityka. Społeczna”, 7, s. 5-6*.
- Raport końcowy. System wsparcia finansowego dla ekonomii społecznej na Mazowszu (2014). Kutno: ASM – Centrum Badań i Analiz Rynku Sp. z o.o.
- Raport Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. *Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej, obszarów wiejskich i rybactwa w Polsce*. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/dokumenty-analzy-szrwir-2030> [dostęp: 10.11.2022].
- Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2013-2014. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/ijhars/raport-o-stanie-rolnictwa-ekologicznego-w-polsce> [dostęp: 08.11.2022].
- Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2019-2020. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/ijhars/raport-o-stanie-rolnictwa-ekologicznego-w-polsce> [dostęp: 08.11.2022].
- Raport „Wykluczenie społeczno-cyfrowe w Polsce”. Pobrane z: <https://fundacja.orange.pl/aktualnosci/artykul/raport-wykluczenie-spoeczno-cyfrowe-w-polsce> [dostęp: 08.11.2022].
- Raporty gminy Stare Babice za lata 2017-2018.
- Rejestr Teryt. Województwa, powiaty, gminy, miejscowości, ulice. Pobrane z: https://eteryt.stat.gov.pl/eTeryt/rejestr_teryt/aktualnosci/aktualnosci.aspx [dostęp: 26.09.2022].
- Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa w Polsce (2016). *Praca zbiorowa pod red. Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej*. Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Rozporządzenie ministra zdrowia z dnia 20 marca 2020 roku w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii (Dz.U. 2020 poz. 491).
- Rozporządzenie ministra zdrowia z dnia 12 maja 2022 roku w sprawie odwołania na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii (Dz.U. 2022 poz. 1027).
- Rymsza, M., Karwacki, A. (2015). *Aktywna polityka społeczna jako innowacyjne poszukiwanie „złotego środka” na kanwie polskich doświadczeń w obszarze aktywizacji*. W: M., Grewiński, A., Karwacki (red.). *Innowacyjna polityka społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo WSP, s. 97-116.
- Rymsza, A., Rymsza, M. (2015). *Innowacje społeczne w organizacjach pozarządowych i przedsiębiorstwach społecznych*. W: M., Grewiński, A., Karwacki (red.). *Innowacyjna polityka społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo WSP, s. 322-337.
- Samorząd Województwa Mazowieckiego. Pobrane z: <https://mazovia.pl/> [dostęp: 07.11.2022].

- Sampolska-Rzechuła, A., Oleńczuk-Paszal, A. (2017). Poziom życia ludności na obszarach wiejskich i miejskich w Polsce. *Wieś i Rolnictwo*, 4(177), s. 77-96. Pobrane z: <https://kwartalnik.irwirpan.waw.pl/wir/article/view/679/85> [dostęp: 18.09.2022].
- Samsonowicz, H. (red.), (2006). *Dzieje Mazowsza. Tom I*. Pułtusk: Wydawnictwo Topografia.
- Sawicka, J. (red.), (2013). *Rynek pracy na obszarach wiejskich Mazowsza – perspektywa gender*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Sawicka, J., Skwara, A. (2015). Uczestnictwo kobiet wiejskich na rynku pracy i w procesach decyzyjnych. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Problemy Rolnictwa Światowego*, 15(30), s. 2.
- Schimanek, T. (2015). Finansowanie przedsiębiorstw społecznych w Polsce. *Ekonomia Społeczna*, 2, s. 15.
- Sikora, J. (2012). *Agroturystyka. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Sikora, J. (2016). Poziom zadowolenia mieszkańców wsi z życia na wsi w świetle badań empirycznych. *Studia Obszarów Wiejskich*, 41, s. 31-41.
- Skorzystaj ze wsparcia dla osób z niepełnosprawnościami w ramach Działania 1.5 PO WER. Pobrane z: <https://efs.mrips.gov.pl/wiadomosci/skorzystaj-ze-wsparcia-dla-osob-z-niepelnosprawnościami-w-ramach-dzialania-2.5-po-wer> [dostęp: 20.07.2022].
- Skowrońska, A., Tarnawa, A. (red.), (2022). *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*. Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości. Pobrane z: https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/ROSS_2022_ost.pdf [dostęp: 10.08.2022].
- Sobczak, M. (2016a). Dwa światy spółdzielni socjalnych w Polsce. *Ekonomia społeczna*, 2, s. 7-19.
- Sobczak, M. (2016b). Reintegracja zawodowa w spółdzielniach socjalnych na przykładzie województwa łódzkiego. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Spółdzielczość sprzyjająca włączeniu społecznemu i zawodowemu. Raport końcowy. *Prace Studialne* (2019). Warszawa: Wydawnictwo GUS, s. 19.
- Spółdzielnie socjalne w 2016 r. Informacja sygnałowa GUS z dnia 21.02.2018, s. 2.
- Staniszewski, R. (2021). Przedsiębiorczy „cwaniacy”? – przedsiębiorczość w Polsce i społeczna percepcja przedsiębiorców w czasie pandemii COVID-19 i okresu bezpośrednio ją poprzedzającego. *Studia Politologiczne*, 62, s. 143-157.
- Stanny, M. (2010). Ludność i jej aktywność zawodowa – tendencje zmian na obszarach wiejskich. Pobrane z: <https://docplayer.pl/23243082-Ludnosc-i-jej-aktywnosc-zawodowa-tendencje-zmian-na-obszarach-wiejskich.html> [dostęp: 25.08.2022].
- Stolarska, A. (2018). Non-agricultural self-employment as a factor of economic inclusion of the rural population. *Ekonomia i Środowisko*, 64(1), s. 181-190.
- Stolarska, A. (2019). Non-agricultural entrepreneurship of rural women as a factor eliminating socio-economic inequalities and influencing rural area development. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 21(4), s. 486-494. DOI: <http://doi.org/10.5604/01.3001.0013.5658>
- Stolarska, A. (2020). Wybrane aspekty jakości życia w jednoosobowych gospodarstwach domowych. W: A., Sokołowska-Durkalec, S., Zaremba-Warnke, (red.). *Wybrane problemy zarządzania niematerialnymi zasobami organizacji*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, s. 70-83.
- Strategia polityki społecznej województwa mazowieckiego na lata 2021-2030. Pobrane z: https://bip.mcps.com.pl/wp-content/uploads/sites/2/2022/07/Strategia_PS_WM_2021-30.pdf [dostęp: 10.11.2022].

- Strzelecki, Z. (red.), (2013). *Diagnoza. Trendy Rozwojowe Mazowsza*. Warszawa: Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego w Warszawie.
- Sulmicka, M. (2013). Tendencje rozwoju mazowieckiego rolnictwa. *Mazowsze Studia Regionalne*, 12, s. 95-106.
- Szukielój-Bieńkuńska, A. (2015). Pomiar jakości życia w statystyce publicznej. *Wiadomości Statystyczne*, 7, 1-17.
- Szymańska, B., Głosek, M., Gocłowski, P., Lewandowska, T., Ogniewska, M., Pietrzak, P. (2016). Rozwój rolnictwa ekologicznego w województwie mazowieckim. *Seria Mazowsze. Analizy i Studia*, 1(49). Pobrane z: <https://docplayer.pl/61364659-Rozwoj-rolnictwa-ekologicznego-w-województwie-mazowieckim.html> [dostęp: 25.09.2022].
- Śleszyński, P. (2012). Warszawa i obszar metropolitalny Warszawy a rozwój Mazowsza. *Trendy Rozwojowe Mazowsza*, 8. Warszawa: Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego w Warszawie, s. 21.
- Tarnawa, A. (red.), (2020). *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor Polska 2020*. Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości. Pobrane z: <https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/Raport-z-badania-GEM-Polska-2020.pdf> [dostęp: 14.08.2022].
- Tomaszewska-Lipiec, B. (red.), (2014). *Relacje praca–życie pozazawodowe drogą do zrównoważonego rozwoju jednostki*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/311455859_Rownowaga_praca-zycie_pozazawodowe_droga_do_zrownowazonego_rozwoju_jednostki_Work-life_balance_-_the_way_to_sustainable_development_of_an_individual [dostęp 05.09.2022].
- Traczyk, A. (2018). Gospodarstwa sadownicze jako zasób lokalny rozwoju wsi w powiecie grójeckim. *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 47, s. 99-111.
- Trutkowski, C. (red.), (2016). *Diagnoza perspektyw rozwoju samorządowych usług publicznych w obszarze pomocy społecznej w realizacji usług publicznych w jednostkach samorządu terytorialnego – ograniczenia, możliwości, rekomendacje*. Warszawa: Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, s. 140-178.
- UE (2016). Rozporządzenie Komisji (UE) 2016/2066 z dnia 21 listopada 2016 r. zmieniające załączniki do rozporządzenia (WE) nr 1059/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS), *Dz.Urz. UE L 322 z 29.11.2016*.
- Uchwała nr 75/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 24 maja 2022 r. w sprawie nadania statutu Mazowieckiego Centrum Polityki Społecznej.
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (*Dz.U. 2022 poz. 559, 583, 1005, 1079, 1561*).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (*Dz.U. 2003 nr 69 poz.873 z późn. zm.*).
- Ustawa z dnia 26 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (*Dz.U. 2006 nr 94 poz. 651 z późn. zm.*).
- Ustawa z dnia 13 stycznia 2022 r. o zmianie ustawy o zmianie ustawy o zatrudnieniu socjalnym oraz niektórych innych ustaw (*Dz.U. 2022 poz. 218*).
- Ustawa z dnia 5 sierpnia 2022 r. o ekonomii społecznej (*Dz.U. 2022 nr 102*).
- Wesołowska, M. (2016). Depopulacja wsi – szansa czy zagrożenie dla przestrzeni wiejskiej? W: K., Heffner, B., Klemens (red.). *Obszary wiejskie. Wiejska przestrzeń i ludność, aktywność społeczna i przedsiębiorczość*. *Studia KPZK PAN*, t. 43, s. 127-273. Pobrane z: <https://journals.pan.pl/Content/97840/mainfile.pdf> [dostęp: 02.09.2022].
- Wolff, A., Rzetelska-Feleszko, E. (1982). *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI w*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Wronka-Pośpiech, M., Frączkiewicz-Wronka, M., Lara Montero, A. (2015). Innowacje – przesłanki wyłaniania się nowego paradygmatu polityki społecznej. W: M., Grewiński, A., Karwacki (red.). *Innowacyjna polityka społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo WSP, s. 27-44.
- Wykaz centrów integracji społecznej znajdujących się na terenie województwa mazowieckiego. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/wykaz-centrum-integracji-spolescnej-znajdujacych-sie-na-terenie-wojewodztwa-mazowieckiego> [dostęp: 09.11.2022].
- Wystąpienie pokontrolne NIK P/21/046 Wsparcie udzielane przez Ośrodki Wsparcia Ekonomii Społecznej podmiotom ekonomii społecznej i solidarnej. Pobrane z: <https://www.nik.gov.pl/> [dostęp: 09.11.2022]
- Zalewski, D., Sowa-Kofta, A. (2022). Pomoc społeczna a ekonomia społeczna. W: E., Bojanowska, K., Chaczko, J., Krzyszkowski, E., Zdebska (red.). *Pomoc społeczna. Idea – rozwój – instytucje*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Zegar, J. (2015). Przesłanki i uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. W: J., Zegar (red.). *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, 31, Monografie PW 2015–2019, 6, Warszawa: IERiGŻ-PIB, s. 25-43.
- Zierhoffer, K. (1957). *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich.
- Ziębińska, B. (2021). Pracownie badań nad lokalnymi problemami społecznymi. *Studia z Polityki Publicznej*, 8, 4(32), 35-53. DOI: <http://doi.org/10.33119/KSzPP/2021.4.2>
- Ziętara, W. (2019). Problemy rozwoju gospodarstw prowadzących produkcję zwierzęcą w Polsce. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 2, s. 51-76.
- Zrównoważony rozwój województwa mazowieckiego w nowym układzie jednostek NUTS 2 i NUTS 3. Poziom metropolitalny, regionalny i subregionalnym. Raport z realizacji badań jakościowych (2020). Warszawa. DOI: <http://doi.org/10.32062/20200701>